

З ярмарку

Шолом-Алейхем

З ЯРМАРКУ

МОЇМ ДІТЯМ — ПОДАРУНОК

Дорогі, любі діти мої! Вам присвячую я твір моїх творів, книгу моїх книг, пісню пісень серця мого. Я знаю, моя книжка, як і кожне творіння рук людських, не позбавлена вад. Але хто ще, крім вас, так добре знає, як дорого вона коштує мені? Я віддав цьому творові найцінніше, що маю,— моє серце! Читайте його час від часу. Може, він чогось навчить вас або дітей ваших, навчить, як любити наш народ, як цінити його духовні скарби, що лежать розкидані по всіх закутах безмежного світу. Це буде найкращою винагородою за мою понад тридцятирічну самовіддану роботу на ниві нашої рідної мови й літератури.

Ваш батько — автор Шолом-Алейхем

Лютий 1916 р. Нью-Йорк

КОРОТКА ІСТОРІЯ КНИЖКИ "З ЯРМАРКУ"

Доля книжки схожа на долю людини. Вона має раніш добре натерпітись, пройти всі сім кіл пекла, перш ніж побачить білий світ.

Книжці "З ярмарку" ще й дня не минуло, вона лише сьогодні вийшла з друку, а вже має свою історію. Дозвольте мені коротко розповісти її.

*Перший, хто подав мені думку широко й всебічно описати минулі п'ятдесят років нашого єврейського життя, був звичайнісінький собі чоловік, якого покійний поет І.-Л. Гордон * увінчав званням "Шановний читач". Його знає весь світ. Він наш, з Одеси, поборник просвіти, любитель єврейської літератури, тепер живе в Америці, і справжнє ім'я його Авром-Еліогу Любарський. Кілька років тому він, як справжній друг і шанувальник, спеціально приїхав до мене в Швейцарію й подав мені таку думку: оскільки я прожив, власне, цілу епоху і зростав, можна сказати, разом з єврейською народною літературою, то, може, варт було б мені взятися й змалювати цю епоху у великому романі.*

Його думка припала мені до душі, і я взявся до роботи, але в зовсім іншій формі — у формі автобіографії або роману-автобіографії.

Минуло кілька років. Я працював над книжкою, і вона зростала

розділ по розділу. Але що з того? Твір не любить лежати. Твір любить, щоб його друкували й читали. Та друкувати нема де. Видавати книжку своїм коштом — це єврейському письменникові не під силу. Друкувати в журналі? Єврейська література ще не така багата, щоб мати щомісячник, як у людей. Кілька разів я змушений був

*з душевним болем відкладати роботу. Так воно тривало, аж поки мене доля не закинула вдруге до Америки. Минув рік, і я встиг уже перекочувати з моїм "Ярмарком" на іншу квартиру. Отоді тільки "Варгайт" * визнала за доцільне випустити в світ перші дві частини "З ярмарку" окремим виданням у двох томах.*

Коли автор бачить свої думки втіленими в книзі, це надає йому мужності йти далі тим самим шляхом, який він уже собі обрав. А шлях цей ще досить довгий. Картини епохи тільки починають вимальовуватись, події тільки починають розгортатись, і образи людей, давно зниклих, і типи осіб, досить поважних, так і просяться на папір...

Будемо сподіватись, що доведемо нашу працю до можливого кінця.

Шолом-Алейхем

Лютий 1916 р. Нью-Йорк

ЧАСТИНА ПЕРША

Навіщо романи,
коли саме життя є роман?

1

ЧОМУ, ВЛАСНЕ, "З ЯРМАРКУ"?

Щось ніби передмова. — Чому письменний заходився писати свою біографію?— Шолом-Алейхем-письменник розповідає історію Шолом-Алейхема-людини

"З ярмарку" може означати — з життя, що подібне до ярмарку. Кожна людина схильна по-своєму порівнювати з чимось людське життя. Так один столяр якось сказав: "Людина, вона як той столяр: столяр живе, живе й помирає, так само й людина". Від шевця я сам чув, що людське життя нагадує пару чобіт: поки підошви цілі, чоботи залишаються чобітьми; та ось підошви стопталися, і чобіт наче й не було на світі. Балагула, звичайно, порівнює людину, пробачте, з конякою. Тому не було б нічого дивного, коли б така людина, як я, що прокалатав півсотні років і береться розповідати історію свого життя, надумала порівняти своє минуле з ярмарком.

Насправді йдеться про щось зовсім інше. З ярмарку тут означає повернення або підсумок, результат великого ярмарку. Людина, вирушаючи на ярмарок, сповнена надій, вона ще сама не знає, які успіхи їй там судилися й чого вона там досягне... От і мчить людина прожогом, мерщій-мерщій,— не займайте її: їй ніколи! Та коли вона

повертається з ярмарку, то вже знає, що саме здобула, чого досягла там, і вже не біжить стрімголов: вона має час! Тепер людина вже може собі здати справу в усьому, вона добре знає, що їй дав ярмарок, і має змогу ознайомити людей з його результатами, розповісти повільно, не кваплячись, з ким вона зустрілася на ярмарку, що там бачила й що чула.

Мої друзі не раз дорікали мені, чом я не берусь ознайомити людей з історією мого життя. Вже час, казали вони, це зробити, і воно, певно, було б цікаве. Я послухав був моїх друзів, кілька разів брався за перо, але щоразу відкладав його, аж поки... поки настав час — мені ще тоді п'ятдесяти років не минуло,—коли я удостоївся зустрітись віч-на-віч з його величністю ангелом смерті зовсім не на жарт — я мало не перехопився туди, звідки листа не напишеш, нічого не перешлеш і навіть поклону не передаси... Одне слово, я мав розпрощатися із цим світом, і тоді я собі сказав: "Тепер саме настав час. Берись за перо й пиши, бо ніхто не знає, що завтрашній день принесе йому. Помреш, і тоді прийдуть люди, які вважають, ніби добре знають тебе, і почнуть вигадувати про тебе всілякі небилиці. Навіщо воно тобі? Візьмись до роботи сам: ти себе знаєш краще, ніж будь-хто, й розкажи, хто ти такий, напиши свою біографію".

Та легко сказати, пиши свою біографію, правдивий життєпис, невигадааний! Адже це значить звітувати читачеві про все своє життя, сповідатися цілому світові! Ви знаєте, писати свою біографію й складати духівницю майже те саме... Це по-перше. По-друге: тому, хто розповідає про себе, досить важко підвестись на такий рівень, щоб не піддатись спокусі похизуватися перед людьми, виставитись славним парубійком, який ніби так і просить: "Поплескайте мене по щічці!" Тому я обрав особливу форму автобіографії, форму роману, біографічного роману. Я розповідатиму про себе, наче про якусь сторонню особу. Тобто я, Шолом-Алейхем-письменник, розповідатиму вам справжню біографію Шолом-Алейхема-людини, просто, без якихось особливих прикрас та манірничання, так, неначе б це розповідала вам інша, зовсім стороння людина, яка, проте, завжди й всюди супроводила його, пройшла з ним усі сім кругів пекла. І розповім я вам це поступово, частинами, окремими історіями або епізодами, епізод по епізоді. І той, хто допомагає людині запам'ятати все, що з нею діялось протягом життя, хай допоможе мені нічого не проминути, боронь боже, з усього, що гідне уваги, не проминути нікого з тих, кого я зустрів на цьому великому ярмарку, де минули п'ятдесят років мого життя.

1

НАШЕ МІСТО

Маленьке містечко Воронків — щось на зразок Касрилівий*. — Легенда з часів Мазепи. — Стара синагога, старе кладовище, два ярмарки

Герой цього біографічного роману ріс і виховувався в тій самій Касрилівці, що вже трохи відома світові. Знаходиться вона, коли вам цікаво знати, в Полтавській губернії, недалеко від старого історичного міста Переяслава, і називається вона не Касрилівка, а Воронків. Занотуйте це собі.

Я мав би, власне, назвати місто й дату народження мого героя, як це звичайно

роблять усі письменники-біографи. Та, признаюсь, воно мене не цікавить. Мене цікавить якраз оця маленька Касрилівка, тобто Воронків, бо ніяке інше місто в світі так не закарбувалося в його пам'яті, як оця благословенна Касрилівка-Воронків, і жодне інше місто в світі не припало йому так до душі — він і досі не в силі його забути й не забуде його ніколи-ніколи.

І справді, яке інше місто в цьому величезному світі — хай то буде Одеса, або Париж, або Лондон, або навіть Нью-Йорк — може похвалитися таким великим, розкішним базаром і такою силою єврейських крамниць та крамничок, столів, столиків та рундуків, завалених цілими горами свіжих запашних яблук і грушок, динь та кавунів, якими б свині й кози охоче поласували, коли б перекупки безнастанно не воювали з ними; а ми, хедерники *, з тим більшою охотою скуштували б оцих ласощів, та нам, на жаль, зась...

Яке інше місто має таку стару, згорблену синагогу з таким гарним різьбленим кіотом, оздобленим двома левами, що скидалися б на птахів, коли б не їхні висолоплені язика та роги, в які вони сурмлять? У цій древній синагозі, розповідають старі євреї, наші прадіди замкнулися, рятуючись від Мазепи, сиділи три дні й три ночі в молитовному уборі, читали псалми, і це їх урятувало від смерті. Ті самі люди розповідають, що тодішній старий рабин благословив цю синагогу, щоб вона ніколи не горіла, і вона таки не горить, хоч би яка пожежа бурхала навколо.

Яке інше місто має таку лазню, що стоїть на узгір'ї, біля самої річки, і має такий колодязь, в якому вода ніколи не вичерпується? А сама річка! Де ви ще бачили в світі таку річку, в якій споконвіку купаються цілі покоління хлопчаків — хлюпаються, навчаються плавати, ловлять рибок, показують в воді всілякі штуки — любо подивитися? Про стару лазню, що на диво всім збереглася, старі люди теж мають що розповісти. Там колись повісився чоловік. Напився й повісився. І тоді пішов по місту наговор, нібито його повісили євреї. На місто насунуло лихо: збиралися відшмагати чи то й справді відшмагали найша-новніших громадян міста. Я не хочу надто розводитись про цю подію, бо не люблю сумних історій, якщо навіть вони відбулися не тепер, а за старих часів...

Яке інше місто має таку високу гору, що сягає верхів'ям аж до хмар? За тією горою — всі це знають — поховано скарб ще за часів Хмельницького. Не раз той скарб, розповідають старі люди, бралися викопувати, та мусили облишити свій намір, бо натрапляли при цьому па кістки, на руки, ноги, черепи людей, завитих у савани. Певно, то були наші предки, можливо, мученики... Хто знає?

У якому іншому місті ви зустрінете таких шановних городян? Вони, здавалося б, всього лише дрібні крамарі та шинкарі, що живуть нібито тільки завдяки торгівлі з селянами або один за рахунок одного, проте всі вони поведуться з гідністю: кожен має свою домівку, свою сім'ю й своє місце в синагозі, хай то буде біля східної стіни * чи в протилежному кутку — це байдуже! А коли дехто не такий родовитий і багатий, то в нього завжди знайдеться родовитий чи багатий родич, про якого він безперестану говорить і розповідає такі чудасії, що аж голова йде обертом.

А старе кладовище! Таке велике, чудове кладовище, де більшість могил густо заросла травою й вже не знати навіть, чи залишились там людські кістки! Про це кладовище можна було б багато що розповісти, і, звісно, не дуже веселі історії, ба навіть вельми страшні історії, певна річ, з давньої минувшини, але проти ночі не варт згадувати про кладовище.

Невелике то містечко Воронків, але яке гарне, яке принадне! Ви можете пройтися по ньому вздовж і впоперек за півгодини, якщо ви, звісно, маєте ноги й у силі це зробити. Ні залізниці, ні моря, ні гамору! Усього тільки два ярмарки на рік: Красні торги й Покрова — мабуть, спеціально для євреїв, щоб вони могли торгувати й дещо заробити. Зовсім малесеньке містечко, але там ви почуєте стільки чудових історій та легенд, що лише з них самих можна б скласти цілу книжку. Я знаю — історії та легенди ви любите. Це, власне, для вас головне... Але ми не можемо тепер на цьому зупинитись, ми мусимо суворо додержуватись рамок біографії й повинні насамперед ознайомити вас, як це заведено, з батьками героя. І хай вас тішить те, що я починаю одразу з батька й матері, а не з діда й прадіда, як це роблять інші біографи.

3

БАТЬКО Й МАТИ

Воронківський багатій та його численні професії.—Цілий табунець дітей.— Служниця Фрума панує над ними. — Наш герой — перекирлювач і шибеник

Високий на зріст, із завжди заклопотаним обличчям, з високим, білим зморшкуватим лобом та рідкою усміхненою борідкою, шановний господар, побожна людина, знавець талмуда, біблії та староеврейської мови, прихильник тальненського цадика *, поклонник Мапу, Слонімського та Цедербаума *, казуїст, арбітр і порадник, шахіст, людина, що розуміється на перлах і діамантах,— отакий є достеменний портрет батька нашого героя реб * Нохема Веви-кова, якого вважали найбагатшою людиною в місті.

Важко сказати, які великі статки могли бути в такого воронківського багатія, але справ у нього було багато. Він був посесором, постачав заводіві буряки, держав земську пошту, торгував хлібом, вантажив баржі на Дніпрі, рубав ліс і відгодовував худобу брагою. Проте сім'я жила з "мануфактурної крамниці". А втім, воно тільки мовиться так — "мануфактурна крамниця". Насправді там була і галантерея, і бакалія, і сіно, і овес, і домашні ліки для селян і селянок, і залізний товар. У справи "мануфактурної крамниці" батько не втручався. Цим відала мати, жінка енергійна, моторна й страшенно сувора з дітьми.

А дітей було чималенько, понад дюжину, різного віку та різної масті: чорнявих, білявих, рудих.

З дітьми тут, звісно, не дуже панькались, тобто ніхто надто не побивався за ними, і якби вони, боронь боже, не народилися на світ, шкода була б невелика. Та коли вони вже є, то "хай собі будуть — кому вони заважають? Хай живуть довгі роки..." Кому з них щастило викрутитися з віспи, кору та інших дитячих болячок і напастей, той виростав і йшов у хедер, спершу в початковий, до Ноте-Лейба, а потім до реб Зореха — вчителя

талмуда. А кому бракувало сил перемогти тисячоокого ангела смерті, що завжди чигає на цих маленьких пташенят, той вчасно забирався туди, звідки прибув. Тоді завішували дзеркала й відбували босини: батько й мати скидали черевики, сідали на підлогу й довго плакали, так довго, аж поки не переставали. Потім казали: "Бог дав — бог узяві", витирали очі, підводилися з підлоги й... забували. Інакше воно й не могло бути в цьому неймовірному гармидері, де товчється понад дюжину дітлахів, і серед них один уже жонатий, з борідкою, що тільки-но засіялась, а найменше — немовля...

Велику майстерність мала виявити мати, щоб викохати таку купу дітей і упоратися з усіма їхніми хворобами. Звичайно на дітей, знай, сипались ляпаси, буханці, штурхани, та коли, боронь боже, хтось захворював, мати вже не відходила від ліжка: "О лишенько нені твоїй!" Але тільки-но дитина видужає, підведеться на ноги, на неї вже гримали: "У хедер іди, шибенику, в хедер!..."

У хедері навчалися всі, починаючи з чотирьох років і аж до... майже до одруження. І в усій цій дитячій компанії визначався як найбільший шибеник середульший, герой цієї біографії, якого звали Шолом, або Шолом, син Нохема Вевикова.

Правду кажучи, він не був такий вже поганий хлопчик, оцей Шолом, і вчився він краще за всіх інших дітей, але стусанів, ляпасів, штурханів та різок, хай бог милує, він теж діставав більш за всіх. Певно, було за що.

— Ось побачите, люди, з цієї дитини пуття не буде! Це росте казна-що, нікчема, шелихвіст, самоволець, ненажера, урвиголова, вихрест, виродок якийсь!..

Так атестувала його служниця Фрума — ряба, сліпа на одне око, але служниця віддана, чесна й дуже ощадна. Вона немилосердно шмагала дітей, скупилась на їжу для них, стежила, щоб вони були статечні, побожні, чесні" й чисті душею перед богом та перед людьми. А що мати, як жінка ділова, завжди була заклопотана в крамниці, Фрума твердою рукою вела господарство в домі й "виховувала" дітей, як рідна мати. Уранці вона їх будила, вмивала, причісувала, проказувала з ними ранкову молитву, лупцювала, давала їсти, відводила в хедер, приводила додому, знову лупцювала, давала їсти, проказувала з ними молитву перед сном і знову лупцювала та вкладала спати усіх разом — хай вам не буде соромно — таки в одне ліжко із собою. Сама вона лягала в ногах.

Неабияким лихом була ця Фрума для дітей, і її весілля стало для них справжнім святом. Дай боже йому довгий вік, цьому шалапутіві Іделю, з його кучерявою чуприною, змашеною гусячим салом, і з ніздрями, які так зрослися, що аж ніяк не зможеш висякатись, хоч би ти був мудрий, як сам цар Соломон. Дай боже йому довгі літа за те, що вирішив (ото божевільний!) одружитися з сліпою на одне око Фрумою. А одружився він з нею не абияк, а "з любові", тобто він закохався в неї аж по самі вуха. Покохав він її, звісно, не за те, що вона ряба й сліпа на одне око,— боронь боже! — а щоб поріднитися із самим реб Нохемом Вевиковим. Це ж вам не жарт, така рідня! Сама Хая-Естер (мати нашого героя) справляла весілля, була головною розпорядницею, пекла медівники, запросила музик з Березані, танцювала, веселилася-гуляла до ранку, аж охрипла.

Ох і нареготалися й натанцювалися тоді діти! Раділи вони, власне, не так з того, що пройдисвіт і шалапут жениться на сліпій дівці, як з того, що вони нарешті позбуваються цієї дівки Фруми навік-віки. Між іншим, добре посміялися вони також з того, як "шибеник" перекирляє щасливу пару — молодого, який весь час свистів носом, і молоду, яка дивилася на свого судженого єдиним оком і облизувалася, наче та кицька, що поласувала сметаною.

Копіювати, перекирляти, мавпувати — на таке наш Шолом був мастак. Побачивши кого-небудь уперше, він одразу помічав у нього якусь ваду, щось "смішне", надувався, мов пузир, і починав його перекирляти. Діти аж заходилися сміхом, а батьки скаржились учителеві: "Шибеник перекирляє весь світ, наче та мавпа,— треба хлопця відучити від цього!"

І вчитель узявся відучувати Шолома від цього, та дарма. У дитину ніби ввійшла якась "нечиста сила", якесь чортеня, і Шолом перекирляв геть усіх на світі, усіх без винятку, навіть самого вчителя, показуючи, як той нюхає табаку й дріботить своїми маленькими ніжками, і учи-тельшу, як вона із жалісною міною, червоніючи й раз у раз кліпаючи одним оком, випрошує в чоловіка гроші на суботу і, не вміючи вимовити слово "субота", каже "шубота". І тоді летіли ляпаси, сипалися стусани, свистіли різки! Ох які різки! Які різки!

Одне слово — веселе було життя!

4

СИРОТА ШМУЛИК

Казни, фантазії й сии. — Кабала⁴¹ й чари

Є такі обличчя, наче створені богом, щоб чарувати вас з першого погляду. "Любіть мене!" — промовляє вам таке личко, і ви починаєте його любити, самі не знаючи за що.

Отаке миле личко мав сирота Шмулик, хлопчик без батька й матері, що жив у рабина.

До цього Пімулика й прихилився всією душею Шолом, син Нохема Вевикова, герой цієї автобіографії, з першої-таки хвилини їхнього знайомства. Він ділився з ним сніданками, обідами й став його другом, та ще яким другом — одна душа, одне тіло! За що — спитаєте? За його казки.

Ніхто не знав стільки казок, скільки їх знав Шмулик. Але знати багато казок — це ще не досить. Треба ще вміти їх розповідати. А Шмулик умів розповідати казки, як ніхто інший.

Звідки цей цікавий хлопчик із червоними щічками й мрійними очима брав стільки казок, таких гарних, захоплюючих казок, що рясніють чудесними, фантастичними картинами? Чи то він колись їх чув від кого? Чи, може, то був витвір його власної фантазії, може, він їх сам вигадував? Цього я досі не можу осягнути. Знаю тільки одне: розповідь у нього лилася наче з невичерпного джерела, гладенько, як на олії, і тяглася, як довга шовкова нитка. І солодкий був його голос, солодка була його мова, неначе мед. А щічки його пашіли, і очі бралися тонкою поволокою, ставали вологими, мрійними.

Забравшись у п'ятницю пополудні, або в суботу по-обіді, чи в свято надвечір на самий верх воронківської гори, що "сягає своєю вершиною аж до хмар", обидва товариші лягали ницьма, обличчям до трави, або горілиць, обличчям до неба, і Шмулик починав розповідати свої казки: про принца з принцесою, про рабина з рабиншею, про принца з ученим собакою, про принцесу в кришталевому палаці, про дванадцять лісових розбійників, про корабель, що вирушив у Льодовитий океан; розповіді про папу римського, який затіяв диспути з найвидатнішими рабинами, і казки про тварин, привидів, чортів та бісів-насмішників, про чаклунів, карликів і вовкулаків, про чудисько "піпернотера" — напівлюдину-напівзвіра, і про люстру з Праги. І кожна казка, кожна розповідь мали свою принадність, свій аромат, і всі вони пройняті були якоюсь особливою чарівністю.

А Шмуликів товариш, Шолом, слухав, роззявивши рота й розвісивши вуха, не відводячи очей од цього цікавого хлопчика з червоними щічками й вологими, мрійними очима.

— Звідки ти все це знаєш, Шмулику?

— Дурненький, це ще не все. Я знаю також, як наточити вина з стіни та олії з стелі.

— Як же можна наточити вина з стіни та олії з стелі?

— Дурненький, це теж дрібниця! Я навіть знаю, як перетворити пісок на золото й з черепків зробити алмази й брильянти.

— А як це роблять?

— Як? З допомогою кабали. Адже наш рабин — каба-ліст, хто цього не знає? Він же ніколи не спить.

— Що ж він робить?

— Вночі, коли всі сплять, лише він не спить і займається кабалою.

— І ти бачиш усе, що він робить?

— Як же я можу бачити, коли я сплю?

— Звідки ж ти знаєш, що він займається кабалою?

— А хто цього не знає? Це знають навіть малі діти. Спитай, кого хочеш. Те, що може зробити рабин, не зробить ніхто. Він забажає, і перед ним розкриються всі дванадцять колодязів із живим сріблом і всі тринадцять садів чистого шафрану; а золота, срібла, діамантів і самоцвітів там, як того піску на березі морському, так багато, що й брати стільки не хочеться!

— Чому ж ти завжди голодний? І чому рабин ніколи не має грошей на суботу?

— А тому, що він не хоче. Він воліє відтерпіти на цьому світі, покутувати. Адже він покутник. Якби він тільки захотів, то був би багатий, як той Койрах *, тисячу Ротшільдів заткнув би за пояс, бо він знає, як можна розбагатіти. Йому відомі всі таємниці, він навіть знає, де лежить закопаний скарб.

— А де цей скарб лежить?

— Теж мені розумник! Звідки я знаю? Якби я знав, де той скарб лежить, я б тобі вже давно сказав. Я б прийшов опівночі й розбудив би тебе; "Ходім, Шоломе, викопаємо скарб, наберемо цілі жмені золота й понапихаємо ним повні кишені!"

І досить було Шмуликові розпочати мову про скарб, як його мрійні очі спалахували, червоні щічки починали пашіти, і весь він так запалювався, що захоплював і товариша. Шмулик говорив, а Шолом дивився йому в рота й жадібно ковтав кожне його слово.

б

СКАРБИ

Що таке скарб? — Легенда з часів Хмельницького. — Чудодійні камені

Що в нашому містечку справді десь закопаний скарб — це річ безперечна.

Звідки взявся в нас скарб? Від Хмельницького. Хмельницький закопав його ще за старих часів. Тисячі років люди збивали багатства, аж поки не прийшов Хмельницький і не приховав ці скарби.

— А хто такий був Хмельницький?

— Не знаєш, хто був Хмельницький? От дурненький! Хмельницький — то був чоловік такий ще за часів Хмельницького. Це ж навіть малі діти знають. Оцей Хмельницький забрав у тодішніх панів і багатих євреїв мілі-мільйони золота, усе це привіз сюди, до Воронкова, і пізно вночі, при світлі місяця, закопав по той бік синагоги на косогорі глибоко-глибоко в землю. Тепер це місце заросло травою й заворожене, щоб жодна жива душа не могла цей скарб знайти.

Шолом-Алейхем, т. III

17

— І весь скарб пропав назавжди, навік-віки?

— Хто тобі сказав, що він пропав назавжди, навік-віки? А для чого господь бог створив кабалу? Кабалісти, будь певен, дурненький, знають такий засіб...

— Який такий засіб?

— Вони вже знають. Вони знають таку замову, і в псалмах є таке речення, що його треба повторити сорок разів по сорок...

— Яке речення?

— Е, дурненький, знав би я те речення! І коли б я навіть його знав, то це однаково не так легко. Треба сорок днів не їсти й не пити, щодня прочитати сорок розділів з псалмів, а на сорок перший день, тільки-но сонце сховається за обрієм, слід вислизнути з дому, щоб тебе ніхто не помітив. Бо коли, боронь боже, тебе хтось помітить, тобі доведеться починати все з самого початку — знову постити сорок днів. І лише тоді, коли тобі пощастить і ніхто тебе не зустріне, ти повинен темної ночі, на початку місяця, податися до косогору, що за синагогою, порахувати сорок разів по сорок, простояти там сорок хвилин на одній нозі, і, якщо ти не помилився в рахунку, скарб сам собою відкриється тобі...

І сирота Шмулик тихим голосом цілком серйозно звіряє своєму товаришеві Шолому таємницю скарбу, і голос його дедалі тихшає, і розповідає Шмулик, наче з книги читає, ані на мить не зупиняючись:

— І відкриється тобі скарб у вигляді вогника, малесенького вогника. І коли цей вогник з'явиться, одразу підійди до нього, до вогника тобто,— тільки не бійся обпектись, бо вогник той не пече, а тільки світить,— нахились і загібай повні жмені,—

Шмулик показує обома руками, як треба закріпати,— золота й срібла, самоцвітів і діамантів та інших чудесних камінців, таких, що мають назву "кадкод", і таких, що називаються "яшфе"...

— А яка різниця між ними?

— Е, дурненький, велика різниця! "Кадкод" — це такий камінець, що світить у темряві, як "стринова" свічка, а "яшфе" має в собі чудодійну силу: "яшфе" перетворює чорне на біле, червоне на жовте, зелене на синє, мокре робить сухим, голодного ситим, старого молодим, мертвого живим... Досить тільки потерти камінцем правий лацкан і сказати: "Хай мені з'явиться, хай мені з'явиться добрячий сніданок!" І перед тобою одразу виникає срібна таця, а на таці — дві пари смажених голубів та свіженькі підпалки з питльованого борошна, перший сорт! Або: "Хай мені з'явиться, хай мені з'явиться добрячий обід!" І перед тобою виникав золота таця з усілякими стравами, справжній царський обід: смажені язики й фаршировані шийки, що від їхнього смачного аромату аж слинка тече, і свіжі, добре підпечені калачі з'являються перед твоїми очима, і вина вдосталь, найкращих сортів, і горіхів, і ріжків, і цукерок багато, так багато, що їси донесхочу!

Шмулик відвертається й спльовує, і Шолом бачить по його засмаглих губах та блідому обличчю з мрійними очима, що той би не відмовився покуштувати шматочок смаженого язика, фаршированої шийки або хоча б кусник калача. І тоді Шолом дає собі слово завтра-таки винести в кишені Шмулику кілька горіхів, ріжків і цукерок, які він, просто кажучи, поцупить у матері в крамниці. А поки що він просить Шмулика, щоб той розповідав ще й ще. І Шмулика довго просити не доводиться,— він витирає губи й веде розповідь далі:

— ...А коли ти наситишся усіма цими стравами й зап'єш їх найкращими винами, ти візьмеш камінець, потреш ним лацкан і скажеш: "Хай мені з'явиться, хай мені з'явиться м'яка постіль!" І тоді перед тобою виникне ліжко з слонової кістки, оздоблене золотом, з м'якою, як пух, периною, із шовковими подушечками в узголов'ї та атласною ковдрою. Ти простягнешся на цьому ліжку й заснеш, і тобі присняться янголи, й херувими, й серафими, горішній та долішній рай... Або потреш камінцем лацкан і здіймешся вгору аж до хмар і полетиш, мов той орел, високо-високо! Далеко-далеко!..

Чи відбилися чудесні казки бідного сироти на писаннях його товариша Шолома, коли згодом Шолом, син Нохема Вевикова, став Шолом-Алейхемом,— сказати важко. Одне тільки не викликає сумніву: він збагатив фантазію свого товариша, розширив його кругозір, і Шмуликові сни, його мрії про скарби, чудодійні камені та інші подібні дива він свято зберігає в своєму серці до сього дня. Можливо, в іншій формі, в інших образах, але вони живуть, живуть у ньому дотепер./

РАБИН У РАЮ

Дружба Давида і Йонатана*.— Левіафан і шор-габор*.—Який вигляд мають праведники на тому світі

Чудесні, чарівні казки сироти Шмулика так зачарували його юного друга, що до нього почали з'являтися уві сні принци й принцеси, будили, тягли його за рукав:

"Встань, Шоломе, одягнись, ходімо з нами!.." Та не тільки уві сні, а й наяву він майже весь час перебував серед принців і принцес, десь у кришталевому палаці, або на Льодовитому океані, або на далекому острові, де живуть дикуни; а то він опинявся в долишньому раю, де є дванадцять колодязів із живим сріблом і тринадцять шафранових садів, де золото й срібло валяється повсюди, мов те сміття, чи раптом здіймався за допомогою каміння "яшфе" до самих небес, аж над хмарами... Дійшлося до того, що він почав усім цим марити й бачити це на кожному кроці.

Кількох колод, складених у подвір'ї, було досить, щоб він, вилізши на них, уявив себе принцом, що опинився на дикому острові, а гусей і качок, які походжають навколо,— дикунами-людожерами; він їхній володар, він може їх гнати, куди завгодно, й робити з ними все, що йому заманеться, бо вони ж його піддані... Перший-ліпший шматок скла перетворювався в його уяві на чудесний камінь "кадкод", а піднятий з землі звичайнісінький камінець наводив на думку: "А чи не "яшфе" то часом?" І він нишком, щоб ніхто не бачив, тер цим камінцем правий лацкан і казав, як Шмулик: "Хай мені з'явиться, хай мені з'явиться!.."

Але найсильніше вразили його Шмуликові казки про скарби. Шолом був більше ніж певен, що не сьогодні-завтра скарб йому обов'язково відкриється. Тоді він усе золото, звісно, віддасть батькам, і батько вже не буде такий завжди стурбований і заклопотаний своїми справами, а матері не доведеться цілими днями мерзнути в крамниці. За допомогою камінця "яшфе" він збудує їм кришталевий палац, оточений шафрановим садом. А в цьому саді буде колодязь, повний живого срібла. Вчений собака стерегтиме вхід, і чудовпська-піпернотери, гноми та дикі кішки лазитимуть по деревах. А він, сам принц, щедрою рукою роздаватиме воронківським біднякам милостиню, велику милостиню й малу милостиню — кожному стільки, скільки той заслуговує.

Важко було собі уявити, що таким двом відданим дру-зЯхМ, Шолому, синові Нохема Вевикова, та сироті Шму-лику, доведеться колись розлучитися навік-віки. По-перше, чого це, власне, повинні друзі взагалі розлучатись? І до того ж вони поклялися перед богом і цілували китички талескотна *, що один без одного нікуди не поїде, і хоч би що з кожним сталося і хоч би де кожен з них опинився, вони завжди житимуть, як одна душа. То була дружба, подібна до дружби Давида і Йонатана. Хто міг навіть припустити, що рабин, правда, людина вже дуже стара, певно, років сімдесяти, надумає раптом захворіти й віддати богові душу, а сирота Шмулик виїде з рабиною вдовою в якесь маленьке містечко, казна-куди, десь у Херсонську губернію, і зникне безслідно, наче цього Шмулика ніколи на світі не було?

А втім, не так швидко все діється, як мовиться. Гадаєте, рабин отак просто зліг і помер? Оцей рабин, який від постійних постів та просто від недоїдання завжди був кволою, хворобливою людиною, на схилі віку зліг і пролежав паралізований понад рік, не їв, не пив, а тільки читав священні книги, молився й боровся з ангелом смерті. Шмулик розповідав своєму товаришеві й при цьому божився, присягався, що кожного вечора, між обома вечірніми молитвами, влітає крізь щілинку в вікні той самий, стає біля узголов'я хворого й чекає, може, рабин перестане молитися, тоді він йому зробить

"хик!"... Але рабин хитріший за нього — він ані на мить не перестає читати священні книги або молитися.

— Який вигляд він має?

— Хто?

— Отой самий?

— Звідки я знаю?

— Ти ж кажеш, що він приходить, отже, ти його, певно, бачив.

— Дурненький, хто побачив ангела смерті, той не житець на цьому світі. Як же я міг його бачити?

— А звідки ти знаєш, що він приходить?

— Отакої! А що ж він має робити? Чекатиме на запрошення?..

Рабинова смерть перетворилася для обох друзів на свято. Йому влаштували такий розкішний похорон, який може собі дозволити тільки рабин у маленькому містечку. Замкнули крамниці, розпустили хедери, і все місто вирушило його проводити.

Поверталися наші щирі друзі, Давид і Йонатан, останніми, аж після всіх. Узявшись за руки, вони ступали поволі, не поспішаючи, щоб можна було добре наговоритись. А поговорити було про що: про рабинову смерть і про його появу на тому світі, як його там зустрінуть біля райських воріт, і яку шану йому віддадуть, і хто вийде його зустрічати.

Шмулик знав усе, навіть те, що діється "там". І про все він говорив так, ніби сам бачив це. Виходило, неначе рабин зовсім не помер. Він тільки перенісся в інший світ, у кращий світ, де на нього вже чекали з левіафаном і шор-габо-ром, із завітним вином і з усією райською благодаттю. О, лише там він зазнає справжнього життя, нового, щасливого життя в розкішному едемі, спільно з такими магнатами, як Авраам, Ісаак та Яків, Йосиф Прекрасний, Мойсей та Аарон, цар Давид, цар Соломон, пророк Ілля, Маймонід * і Балшемтов *, і ружинський цадик *. Шмулик змальовував їх, як живих, і як живі виникали вони перед очима, кожен із своїм обличчям, із своїми прикметами: праотець Авраам — древній дід із сивою бородою, Ісаак — високий на зріст, худорлявий, праотець Яків — хворобливий і сутулий, Йосиф — красень, пророк Мойсей — дрібний на зріст, зате широколобий, первосвященик Аарон — високий на зріст, з бамбуковою патерицею, цар Давид із скрипкою, цар Соломон із золотою короною, пророк Ілля — бідний єврей, Маймонід — чепуристий, з круглою бородою, Балшемтов — звичайнісінький^ чоловік, із звичайним ціпком, ружинський цадик — поважна людина в шовкових шатах...

Після Шмуликових розповідей аж кортіло побачитись з усіма цими особами, хотілося побути разом з ними в раю, скуштувати хоча б кусник левіафана або шор-габора, випити хоча б один ковток завітного вина. Можна було тільки заздрити рабинові, що розкошує там тепер, забувши зовсім, як його щойно спустили в тісну, темну яму й засипали чорною липкою землею та ще приплескали лопатами, а сам-таки Шмулик проказав поминальну молитву, бо рабин дітей це мав, хай бог милує від такого вас і всіх людей...

ШМУЛИК ЗНИКАЄ

Давид і Йоїатаи розлучаються наві-ни. — Таємниця снарбу. — Втрата товариша

Усі сім днів, що рабинша відбувала жалобу по рабино-ві, Шмулик блукав самотній по місту, наче сирота, який посиротів удруге. Він нетерпляче ждав вечора, коли відпускають дітей з хедеру, щоб зустрітись із Шоломом, який ще більше прихилився до нього після рабинової смерті. Обидва товариші інстинктивно відчували, що їм незабаром доведеться розлучитись. Як це станеться, вони ще самі не знали. Тому вони намагались бути щовечора якнайдовше разом.

На щастя, влітку не вчаться вечорами в хедері, отже, можна забратися вдвох у сад Нохема Вевикова й просидіти там, під грушею, годину, дві, три й розмовляти. А то можна пройтись за місто, далеко-далеко, аж за млини, аби тільки селянські хлопчики не напали й не нацькували собак на них.

Там, за млинами, Шмулик і Шолом могли наговоритись досхочу. А поговорити було про що. Обох цікавило одне: що далі буде? Що буде, коли Шмулику доведеться виїхати звідси? Бо Шмулик чув, ніби рабинша збирається податися кудись далеко, в Херсонську губернію. Вона має там сестру, яка їй пише, щоб приїхала. А коли їде рабинша, то й Шмулик повинен їхати. Справді-бо, що він тут робитиме сам-один? Йому навіть ніде голову прихилити!..

Він, звісно, їде ненадовго, в усякому разі,— не назавжди. Тільки-но він туди приїде, так одразу й почне вивчати кабалу. А коли осягне "таємницю таємниць", то повернеться до Воронкова й візьметься до діла — шукатиме скарб. Він не їстиме й не питиме сорок днів, щодня читатиме сорок розділів псалмів, а на сорок перший день вислизне непомітно з дому, відлічить сорок разів по сорок, стоячи на одній нозі сорок хвилин точно за годинником...

— А де в тебе годинник?

Тепер у мене нема годинника, але тоді в мене буде.

— А де ти його візьмеш?

— Де візьму? Вкраду! Що тобі до цього?

Шолом заглядає товаришеві в очі. Він побоюється, може, часом образив його, може, той розсердився. Та

Шмулик не такий товариш, що через одне слово його можна втратити. І Шмулик далі розповідає, що буде, коли вони виростуть і стануть дорослими, скільки добра зроблять у цьому місті, як ошчасливлять воронківців. І слова ллються з його вуст, наче той елей, і тягнуться, наче мед солодкий. Навіть додому не хочеться в цю теплу літню чарівну ніч. Але треба, треба йти спати, а то ще нагорить!.. І товариші прощаються: "До завтра, до завтра!"

Та ось минуло одне завтра, і друге завтра, і ще одне завтра — а Шмулика нема! Де ж він? Поїхав! Поїхав разом з рабиншею в Херсонську губернію. Коли? Як? Навіть не попрощався?!

Розгублений, глибоко засмучений залишився Шолом самотній, один як палець. Поїхав найкращий товариш, найулюбленіший, найдорожчий. Поїхав! Почорнів білий

світ! Та навіщо йому той світ, коли нема Шмулика? Посиротіло життя! Навіщо те життя, коли нема Шмулика? І покинутий товариш відчув, як дивно стислося горло, в носі залоскотало, і серце защеміло. Він забився десь у найдавший куток і довго-довго плавав.

Як ви гадаєте, чи живий ще оцей цікавий хлопчик Шмулик з мрійними очима, з милою, чарівною мовою, що ллється, як елей, і тягнеться, наче мед солодкий? Де він тепер і хто він? Проповідник? Рабин? Вчитель? Купець? Крамар? Маклер? Чи просто бідняк, жалюгідний злидар? А може, його закинуло в країну золота, в Америку, і він "робить життя"? Або, може, спочиває вже там, де через сто років ми всі будемо спочивати хробакам на втіху?..

Хто знає, хто чув про нього — озвіться!

8

МЕЕР З МЕДВЕДІВКИ

Новий товариш, який уніс співати. — Хедернини-шту нарі грають у "театр". — З босоногого шибеника виростає славетний артист

Довго сумувати й оплакувати втраченого друга Шолому не довелось. Бог утішив його, пославши йому незабаром нового товариша.

Сталося це так: оскільки старий рабин помер і містечко таким чином залишилося без рабина, Нохем Вевіків кинув усі свої справи, поїхав у сусіднє містечко Ракитне, де жив славнозвісний рабин, справжнє світило, Хаїм з Медведівки, і привіз його у Воронків. Містечко було в захваті від нового рабина. Бо, крім того, що він мав славу побожної людини та великого знавця талмуда й розумівся на співах, він був ще неабиякий злидар і тому взявся за одним заходом навчати дітей городян талмуда.

Проте старому меламеду * реб Зореху не відмовили — боронь боже! Як це можна ні сіло ні впало відібрати у людини її хліб? Реб Зорех залишився вчителем біблії й письма (єврейського, російського, німецького, французького й латинського, хоч ні вчитель, ні діти не мали ніякого уявлення про ці мови). А талмуд діти вивчали у нового рабина. І хоча Шолом ще й досі був шибеником і ніяк не хотів рости вгору, проте його прийняли до старшої групи, бо коли новий рабин перевіряв його знання з біблії та коментарів до неї, він ущипнув Шолома за щічку: "Славний хлопчина!" — а батькові сказав, що шкода тримати такого хлопчину на сухій біблії, його треба засадити до талмуда. "Нічого, це йому не зашкодить".

Батька це, звісно, дуже тішило, але "хлопчина" не так радів з талмуда, як пишався тим, що сидить разом з дорослими. Він пиндючився, гнув кирпич — це ж вам неабищо!

Рабин реб Хаїм прибув з Ракитного не сам-один, а з двома синами. Старший, Авремл, уже жонатий, з великим кадиком, мав гарний голос і вмів співати перед аналоєм; молодший, Меер, теж мав гарний голос і маленький кадилок, але до науки мав не голову, а довбешку якусь. А втім, він, власне, був не тупоголовий, а страшенний ледар. З оцим саме хлопчиком Шолом незабаром і потоваришував. Ракитнянський хлопчик, та ще рабинів син — це вам неабихто. Крім того, цей Меер мав хист до співу: він знав багато пісеньок, та ще яких! Проте він мав також ваду, властиву кожному

справжньому артистові: він не любив співати за спасибі. Хочете слухати пісні — платіть, будь ласка! За кожну пісню — один шеляг. А нема грошей, можна і яблуко, у крайньому разі пів-яблука, пару слив, цукерку — на дурничку не вийде! Зате він співав таких пісеньок, таким чудовим голосом і з таким почуттям, що куди там усім сучасним артистам — Собінову, Карузо, Шаляпіну, Сироті * та іншим!

Вийду на Віденську вулицю, Чую стогін, чую зойк: "Ой-оп! Ой-ой! Ой горе гірке!"

Хлопчики слухали зачаровані, аж мліли від захвату, а він собі, знай, співає! Справжній Йоселе-соловей! * А як він співав молитви! Якось учитель, його батько-таки, тобто рабин реб Хаїм, вийшов на хвилинку з кімнати. Тоді Меєр став обличчям до стіни, накинув на плечі скатерку замість талеса *, узявся за кадик, наче справжній кантор, і почав скоромовкою вигукувати слова молитви: "Цар Всевишній, що сидить в небесах...— і закінчив на повний голос: — ".Іменем бога покликав!" Раптом з'явився вчитель:

— Це що за канторські штуки! Ану, боговідступнику, лягай на лаву, отак...

І почалася екзекуція.

Але Меєр з Медведівки визначався не тільки своїм умінням гарно співати, він мав ще одну пристрасть: удавати кого-небудь, грати різні сценки: "Продаж Йосифа", "Вихід з Єгипту", "Десять кар", "Пророк Мойсей із скрижалями" * тощо.

Ось він, наприклад, одного разу удав розбійника: босий, штанці підкасані, за батьківським поясом стримить колодій, в руці величезна ломака. А очі... очі,— боже милосердий! — як у справжнього лиходія! А Шолом тим часом грав єврея-злидаря, з подушечкою на спині замість горба, з товстим ціпком у руці й у шапці навиворіт. Вирушивши просити милостиню, він, бідолаха, заблуdivся в лісі. Ліс зображували хлопчики. Злидар Шолом блукає серед дерев, спираючись на свій ціпок, шукає дорогу, коли раптом зустрічає розбійника Меєра! Розбійник вихоплює з-за пояса колодій і кидається до злидаря, співаючи по-російському:

Давай де-е-еньгі! Давай де-е-еньгі!

Злидар Шолом слізно благає його зглянутись, якщо не на нього, то на його жінку, на дітей. Вона залишиться вдовою, діти — сиротами. Але розбійник Меєр хапає його за горло й жбурляє на землю. Саме в цю хвилину з'явився вчитель, і тоді почалося:

— Нехай, скажімо, оцей,— він показав на власного сина,— ледар, негідник, вихрест. Але ти, Нохема Вевикова син, хіба ти рівня вихрестові?

Вчитель реб Хаїм був, мабуть, якоюсь мірою провидцем: через багато років його син Меєр, який згодом став славнозвісним артистом Медведєвим, таки перемінив, як то кажуть, свою шкіру... Проте слід сказати, що заповіді "Шануй батька свого" він свято додержував найкращим чином: він купив у Ракитному будинок для свого старого бідного батька, "осипав його золотим дощем", щоліта приїздив до нього в гостину, привозив подарунки для всієї родини, і рабин реб Хаїм, що не знав, яку штуку утнув йому син заради того, щоб зватися "артистом імператорських театрів", мав щасливу старість... Але повернімося знову до його дитинства, коли Меєр з Медведівки ще не знав і не снів навіть, що його коли-небудь зватимуть Михайлом Юхимовичем

Медведевим і що він уславиться на весь світ.

9

УТРАЧЕНО ЩЕ ОДНОГО ТОВАРИША

Трусимо груші й дістаємо різни. — Вчимося красти. — Тишебов* у попа в саду. — Екзекуція

Нема нічого дивного, що ці хлопчак, Меєр і Шолом, прихилились один до одного, стали нерозлучними друзями, їх єднала якась спорідненість душ, вони наче передчували, Що їх обох чекає незвична доля. І передчуття не зрадило їх: років через двадцять, коли вони зустрілися (це сталося у Білій Церкві, Київської губернії, як побачимо далі), один був уже відомим артистом Медведевим, а другий уже писав фейлетони в журналі "Ідишес фолксблат" під псевдонімом Шолом-Алейхем.

Але повернімося знову до їхнього дитинства, коли одного ще звали Меєр з Медведівки, а другого — Шолом, син Нохема Вевикова, і вони ще бігали босоніж по ворон-ківських вулицях разом з іншими дітьми шановних городян. Треба сказати правду — наші приятелі не виявляли особливої охоти до науки, яку рабин реб Хаїм вбивав їм У голову, і до побожності, що їй він намагався їм прищепити, їх вабили зовсім інші речі. Скажімо, рвати зелений агрус або трусити груші, сливи, хай навіть у власному саду, далеко приємніше, ніж гнути спину над талмудом, ревно молитися або читати псалми, як цього вимагав від своїх учнів реб Хаїм.

— Талмуд — не коза, нікуди не втече! Не помолишся — бог простить! А псалми хай читають старі євреї...

Так навчав Меєр уму-розуму свого приятеля Шолома й показував йому, як вилізти одним махом на найвище дерево або як підстрибнути й ухопити вишневу гілку, щоб вишні самі лізли в рот. Правда, губи після цього стають чорними й з пучок одразу видно, що ви рвали вишні. Та що з того? Відшмагають— овва! — не страшно.

Дітей у хедері так часто шмагали, що вони звикли до цього й не відчували ніякого сорому, а про біль нічого й казати. Що тут такого, коли навіть дістаєш від учителя "порцію макарон"? До весілля загоїться. Соромно було лише тому, хто вже став женихом. Він боявся, власне, одного — щоб наречена не дізналася, і не так наречена, як її подружки, що дражнитимуть: "Жених з відшмаганою паністарою!"

Меєр ще не був женихом і не боявся цього, тому він сміливо навертав свого приятеля Шолома на "добру путь": учив його проминати молитви, тягти в крамниці у матері з-перед носа ріжки, цукерки, пірники та інші ласощі. Це не означало, крий боже, красти, а тільки брати. А за це на тому світі не карають...

Усе це, певно, обійшлося б, якби Меєра не спіткала біда: він якось переліз через паркан до попівського саду й натрусив повну пазуху грушок. На біду, його побачила у вікно попівна. Піп вибіг із собакою й спіймав Меєра. Собака роздер йому, пробачте, штанці, а піп зірвав з його голови шапку й пустив під чотири вітри.

На цьому, можливо, і закінчилася б ця пригода, якби вона не трапилась у тишебов! Як так можна? Усі євреї ходять роззуті, тужать, плачуть по зруйнованому храмові, а він, рабпнів синок, походить собі без шапки й в роздертих штанцях!

Екзекуцію, якій піддали невдахи, неможливо навіть описати в наш вік чистого прогресу. Але це ще півбіди. Головне те, що після такої пригоди Шолома негайно забрали з хедеру, а за прикладом Нохема Вевикова інші батьки теж забрали своїх дітей, і бідолаха реб Хаїм залишився без учнів. Оскільки професія рабина й кантора давала надто мало прибутку, він мусив повернутись у Ракитне, і містечко знову залишилось без рабина.

Але не турбуйтеся — ненадовго. Нохем Вевиків привіз нового рабина, з Борисполя, молодого, на ім'я Шмуел-Еля, який теж був неабияким знавцем талмуда й умів гарно співати, а крім того, ще чудово грав у шахи. Одну лише ваду мав оцей Шмуел-Еля: він був трохи інтриганом, підлабузником і любив, коли ніхто не бачить, потеревенити з якого-небудь молодичкою.

Отак наш герой втратив і другого товариша.

10

ТОВАРИШ СІРКО

Собака розумний і добре вихований.— Жаль до живої істоти. — Перевертень. — Відданий товариш

Гадаю, що з самого ім'я не важко здогадатися, що Сірко був не людина, а собака, звичайнісінький собака, із сірою шерстю — тому саме його й назвали Сірко.

Кажу — звичайнісінький собака, але мушу одразу застерегтися: ні, не звичайнісінький, і в цьому ми незабаром пересвідчимось. Та спочатку треба розповісти в кількох словах біографію цього собаки — звідки у єврея собака. Історія ця така.

Коли Нохем Вевиків переїхав з міста в містечко й прийняв "пошту" з поштовим подвір'ям та реманентом, у дворі застали собаку Сірка, ще зовсім молодого, проте вже досить тямовитого, розумного, такого розумного, що він одразу визнав нових хазяїв. Це по-перше. А по-друге: до свреїв він почував пошану, не кидався на них, боронь боже, як інші собаки, що відразу скаженіють, тільки-но побачать довгополий лапсердак...

Само собою зрозуміло, що Сірко з новими хазяями не знався і в дім навіть носа не потикав. Певно, йому одразу натякнули поліном по голові, що в єврейський дім собаці лізти нічого.

Дорогу до кухні йому теж було заказано. Якось напередодні суботи одноока Фрума віднадила Сірка одним лише горщиком окропу, яким вона, цілком добродушно й навіть посміхаючись, ошпарила йому бік.

Ох, оця Фрума! Не серце було у дівки, а камінь! Вона не терпіла ні собак, ні котів. Одного разу Шолом ледве вирятував з її рук kota, якого вона прив'язала до ніжки стола й так жорстоко лупцювала віником, що верещання бідолашної тварини здіймалося аж до самого неба.

— Фруменю, серденько, любонько, що ж ти робиш? Жаль живої істоти! Господь бог тебе покарає! Мене краще бий! Бий мене, а не kota! — благав її Шолом і підставляв спину оцій деспотичній дівці, аж поки нарешті вона схаменулась і побачила, що справді надто жорстоко повелася з котом. Вона хлюпнула на нього холодною водою — ледве відхаяла напівмертву тварину.

І це все, гадаєте, через що? Через дурницю: Фрумі здалося, що ласун (інакше вона його не називала) уже вхопив дещо, бо чогось облизується. "Чого це кіт раптом облизується?" Фрума геть усіх підозривала в якихось гріхах: кіт обов'язково ласун, собака — шкодливий, мужик — злодій, дитина — свиня... І такі всі істоти, весь світ! Але повернімось до Сірка.

Інший собака замість Сірка, якби його так ганебно прогнали з дому й з кухні, напевно пішов би звідси — живіть собі сто двадцять років без мене! Але Сірко був не такий. Він ладен був краще вмерти, аби не йти з цього подвір'я. Тут він народився, тут він і подохне... Тим більш, що він набув добрих заступників в особі хазяйських дітей. Він їм дуже припав до душі, незважаючи на всі намагання Фруми очорнити його, і не один собака побажав би собі такого життя й таких харчів, якими діти забезпечували Сірка. Вони йому приносили все найкраще й найсмачніше з того, що їм удавалося дістати. Звісно, це робилося крадькома, щоб ніхто не бачив і навіть не здогадався, бо якби дорослі дізналися, то це могло б скінчитися досить сумно і для дітей, і для собаки. Сірко знав години сніданку, обіду й вечері і нетерпляче видивлявся, чи не несуть уже чогось смачного. Він навіть заздалегідь знав, що у кого є в кишені, і тикав туди носа. Розумний собака!

А яких штук діти його навчили! Вони йому клали, скажімо, на кінчик носа обгризену кістку або шматочок хліба і казали: "Не руш!" (із собакою, як відомо, не розмовляють по-єврейському). І він покірно чекав так довго, аж поки не почує довгожданого слова: "Гам!" Тоді Сірко підскакував — і ласого кусня як не було!

У зимові вечори, коли діти сиділи в хедері, Сірко ніяк не міг дочекатися на своїх друзів і щодня, годині о дев'ятій, з'являвся під вікном хедеру й починав шкрябати лапами мерзлі шибки — знак, що час згорнути книжки й іти додому вечеряти. Вчителеві Сірко правив щось наче за годинника. "Ваш пес,— казав він,— напевно перевертень!" — і відпускав дітей. Вони брали свої промащені паперові ліхтарики і йшли додому, весело співаючи якої-небудь завзятої солдатської пісні:

Раз, два, три, чотири, Пойдем, пойдём на квартири. Ахтир-бахтир колошка, Восім деньгі рабошка...

Або:

Пора, пора! Пора вибираться! І со всімі господамі Распрощаться — пора!

Сірко біг попереду, підстрибував у захваті, качався по снігу,— і все це заради обгризеної кістки або кількох шматків хліба, що перепадуть йому з вечері. Щирий собака!

Скільки разів траплялося: серце в Шолома щемить, на душі сумно — вдома нагоріло, а в хедері ще додали,— і тоді він забирався із Сірком у глиб саду, деś за дерева. Там наш герой умощувався під парканом на купі сміття, а його вірний друг тягнувся до нього мордою й дивився йому просто в очі, мов дитина, що чимось завинила. "Чого він дивиться? Про що він думає в цю мить? Невже він таки все розуміє, як людина? Він теж має душу, як, пробачте, людина?" І Шолому спадали на думку вчителеві слова: "Цей пес — перевертень..." І йому згадувалося, що цар Соломон каже в

Еклезіасті*: "Нема різниці між людиною й твариною". "Але якщо нема різниці, то чому Сірко собака, а я людина?" — міркував Шолом, дивлячись із жалем і водночас з повагою на Сірка. А Сірко дивився на Шолома, наче той йому рівня... Собака — друг! Дорогий, вірний друг Сірко!

ТРАГЕДІЯ СІРКА

Підлий наклеп. — Загибель безневинного собаки. — Гарячі сльози

Не буде перебільшенням, коли скажу, що Сірко був мудрим собакою, який розумів, хто його більш за всіх любить, і тому не дивно, що він прихилився до автора цього твору сильніше, ніж до інших дітей, і безмовно вступив з ним в спілку, самовіддано полюбив його, ладен був за свого друга й володаря головою накласти. Безсловесна твар, нездатна висловити свою відданість, Сірко виявляв її, як це властиве собаці, стрибаючи, скиглячи, перекидаючись на свій собачий лад. Досить було одного слова, короткого наказу його друга й володаря: "На место!" — і Сірко покірливо йшов до себе, лягав собі тихенько, як котятко, і тільки стежив одним оком за діями свого володаря.

"Володаря" та його "раба" єднала ніжна любов, і не можна було собі уявити, що буде, коли Сірка раптом не стане. Як то не стане? Не може такого бути! Хіба Сірко людина, що може поїхати й навіть не попрощатися?.. Селяни не раз намагалися заманити Сірка до себе в село. Ну й що, хіба він не прибігав другого дня засапаний з висолопленим язиком, і не підстрибував, і не кидався до свого володаря на шию, і не скиглив, і не лизав його коміра? І можна було заприсягтися, що в Сіркових очах бриніли тоді сльози!

А проте... проте настав день, проклятий, чорний день, коли добрий, відданий Сірко пішов, пішов назавжди, навік-віки, пішов так несподівано, так безглуздо, трагічно!

Сталася ця сумна подія влітку, у місяці тамуз *. Літо було палюче, сухе, без єдиної краплини дощу. Люди просто знемагали від страшенної спеки. А ви ж знаєте, що в таку спеку собаки стають небезпечними — вони скаженіють.

І ось містечком пішла поголоска, що сказився собака й покусав ще кількох собак, невідомо яких. Людей поймав сліпий жах, і вони насамперед вирішили захистити дітей, щоб їх, боронь боже, не покусав скажений собака.

Захід, до якого батьки вдалися, щоб захистити своїх дітей, полягав у тому, що їх відіслали до старого знахаря

Трохима. Цей Трохим мав гострі нігті, якими він умів виривати "синіх собачок" з-під язика, і робив він це так майстерно, що не відчуваєш ніякого болю. Операція була не така вже небезпечна, але надто приємною теж не була, коли тобі лізли нігтями в рота й шукали "синіх собачок" під твоїм язиком...

Потім узялися до містечкових собак. Привезли звідкись двох гицлів, що мали при собі грубі вірьовки й залізні гаки. І гицлі почали діяти. За один день ці кати знищили близько двох десятків собак. Вони на око визначали, який собака скажений, а який ні. Хто міг сподіватись, що такий сумний кінець випаде також на долю доброго, розумного, статечного Сірка?

Слід гадати, гицлі одержували винагороду за кожного знищеного собаку, а коли

так, то цілком можливо, що серед знищених собак було чимало безневинних жертв — і Сірко став одною з перших.

Про це нещастя діти знали, прийшовши з хедеру, коли вже було по всьому. Вони учинили справжню революцію в домі: "Убили Сірка! Як можна! Як могли таке допустити!.."

Та революція скінчилася контрреволюцією: "Дітям нічого думати про якихось собак!" І їм дали доброго прочухана та ще поскаржились вчителеві, щоб і той не пошкодував різок. А вчитель зробив батькам таку приємність — різок не шкодував... Та ще яких різок!

Але все це була дрібниця порівняно із загибеллю безневинного бідолахи Сірка.

Більш за всіх був засмучений улюбленець Сірка — автор цих мемуарів. Він кілька днів не міг їсти, кілька ночей не спав, перевертався з боку на бік і тихо зітхав, стогнав. Він не міг простити лихим, поганим людям, які не мають ніякого жалю до живої істоти, ані крапельки совісті. І він довго-довго думав над тим, яка все ж різниця між людиною і, пробачте, собакою?.. Чому собака такий відданий людині, а людина його катує? В уяві вставляв Сірко з його розумними, лагідними очима, і Шолом припадав обличчям до подушки й зрошував її гіркими-гіркими слізьми.

З Шолом-Алейхем, т. III

33

ДУХ ДОБРА І ДУХ ЗЛА

Кирпатий Ойзер — донощик. — Багато опікунів. — Бабусине суботнє частування. — Любителі нотацій і проповідники моралі

Шолом, можливо, з часом і забув би, що він мав колись відданого друга — собаку, якби йому не нагадували про це на кожному кроці: "Сірко за тобою скучив!.." І за одним разом йому читали ще й мораль, щоб затямив собі на майбутнє. Це було для нього значно гірше, ніж будь-які побої. Недарма кажуть у нас: "Побої забуваються, а слово пам'ятається". Тим паче, що було й те, і те — і побої, і повчання. А повчання сипалися з усіх боків. Повчали всі, кому не ліньки, і ніби лагідно, добрим словом. Здавалося б, чого треба турбуватись шамесові * про те, як молиться багацький син? І яке йому, скажімо, діло, що багацький син визирає у вікно саме під час молитви? А багацький син, гадаєте, дивиться у вікно знічев'я? Молитва, безперечно, важлива річ, але ж хіба можна прогавити таке рідкісне, таке цікаве й повчальне видовище, коли собака женеться за котом? Кіт наїжився й мчить стрімголов, — собака за ним. Кіт — скік на паркан, — собака за ним. Кіт з паркана, — собака за ним. Кіт до ринви, — собака за ним. Кіт по ринві на дах, а собака — дзуськи! Стоїть собачий виплодок, мов той бовдур, облизується й, певно, думає собі: "Чого це я, собака, женуся за котом, адже він зовсім нерівня мені, і які, власне, справи я маю там, на даху?"

— Хіба отак статечні хлопчики стоять на молитві? — каже шамес Мейлах і дає Шолому потиличника. — Стри-вай-но, шибенику, ось я розповім твоєму батькові!..

Або, скажімо, яке діло кирпатову лазникові Ойзеру (він був колись швець, та на схилі віку, коли ця робота йому вже була не під силу, став лазником), що хлопчики

Нохема Вевикова катаються з гори на власному заду й протирають штанці? Побачив він це якось у вікно своєї лазні та й розгримався на них своїм гугнявим голосом:

— Ах, майфруки! Гульфаї! Місофі діти! Мерете нофі штанці й зфодите наніфець! Порушуєте мімлійну запофіть: "Не зафдафай шкоди!" Ось я піду ф хедер і поскаржусь фчителефі!

Хто не розуміє гугнявої мови, тому доведеться перекласти: "Ах, байстріюкі Гультаї! Бісові діти! Берете нові штанці й зводите нанівець! Порушуєте біблійну заповідь: "Не завдавай шкоди!" Ось я піду в хедер і поскаржусь вчителеві!"

Скаржитись учителеві чи батькові — це не тільки богоугодний вчинок, а просто-таки обов'язок, що його кожен єврей мусить додержувати, бо в кожного єврея є діти й ніхто не може задалегідь знати, якими вони виростуть. А тому слід пильно наглядати за ними, впливати на них хоча б словом, якщо не можна діяти руками. Ось чому діти мали безліч напутників і опікунів і вислухували стільки напучень, доган і нотацій, що в ушах у них завжди гуло: "Жу-жу-жу — цього не роби! Жу-жу-жу — тут не стій! Жу-жу-жу — туди не йди!" Усі туркотили: батько й мати, сестри й брати, вчитель, служниця, дядьки, тітки, бабусі, а надто бабуся Минда, про яку варт сказати кілька слів окремо.

Баба Минда була висока на зріст, хупава, чепуриста і страшенно побожна. Вона наглядала за дітьми, щоб вони росли в послухові та благочесті: вона пригладжувала послиненими пучками пейси онукам, чистила й оправляла на них костюмчики, стежила за тим, як вони моляться й чи проказують пообідню молитву й молитву перед сном. Зате всі внуки мусили щосуботи навідувати її, щоб побажати їй доброго здоров'я. Вони статечно розсідалися попід стіною й чекали суботнього частування. Не можна сказати, що це бабине частування було дуже щедre, але подавала вона його на чистеньких блискавих блюдечках: яблучко, персик, ріжок, фіга або дві-три сухі родзинки. Напучення сипались при цьому без кінця-краю! У цих напученнях ішлося про те, що треба слухатися батьків і добрих людей, що тре бути побожними і що бог карає за кожную дрібницю: за те, що не молишся, не слухаєшся, не вчишся, за пустощі, навіть за погану думку й навіть за пляму на костюмчику. Після таких напучень уже не лізли в горло ні яблучко, ні персик, ні ріжок, пі фіга, ні сухі родзинки.

Але бабині нотації були ніщо в порівнянні з тою зливою напучень, що їх учитель виливав на голови своїх учнів кожної суботи перед вечірньою молитвою. Потоки сліз лилися тоді з дитячих очей — так виразно, так яскраво змальовував він духа добра й духа зла, рай і пекло, ангела, що бере душу на допит і жбурляє її з одного краю всесвіту в другий! Мілі-мільйони всіляких чортів, злих духів ввижалися учителеві навколо учнів, біля їхніх ніг, навіть під їхніми нігтями. Він був певен, що кожен з його учнів обов'язково потрапить у пекло, бо коли навіть знайдеться один якийсь безгрішний хлопчик, що молився, вивчав священні книги й виконував усі вимоги духа добра, то він з намови лукавого обов'язково грішив у думці, а якщо не в думці, то уві сні марив про щось гріховне...

Одне слово, не було ніякого порятунку від цього ворога роду людського, від духа зла, хоч лягай в могилу, та й годі! А як на те, хочеться і жити, і пустувати, і сміятись, і

ласувати, і молитися абияк, і думати саме про те, про що думати не можна... Це вже були підступи лукавого, який мав чимало помічників, що заманювали безневинних у його тенета. А хто вже спіймався, той ішов за лукавим, як теля, і робив усе, що він наказував. А дух зла вже має таке щастя, що його слухаються далеко радніше, ніж духа добра. Тут не допомагають ніякі напучення, ніякі проповіді. Навпаки, що більше дух добра старається, то сильніше діє дух зла. Боюся сказати, але мені здається, що якби не було духа добра, то лукавому б нічого було робити...

13

КРАДІЖКИ, ГРА В КАРТИ ТА ІНШІ ГРІХИ

Діти допомагають матері на ярмарку.— Гра в карти на честь хануки*.— Вдовин син Берл навчає нас красти.— Берл — виродок

З дітьми Нохема Вевикова дух зла обійшовся дуже жорстоко. Ці шибеники не тільки фальшивили під час молитви, проминали понад половину й брехали бабі, ніби помолились як слід та ще на додаток прочитали кілька псалмів,— вони навчилися також красти, тягати ласощі, грати в карти тощо... Дійшли вони до цього, звісно, не відразу, а поступово, одне тягло за собою друге, як сказано в святому письмі: "Гріх породжує гріх..." А сталося це ось як.

Я вам, здається, вже розповідав, що воронківці жили з торгівлі з селянами, здебільшого в дні великих ярмарків — Красних торгів, як їх називали. Під час такого ярмарку, що його воронківці звичайно чекали з великим нетерпінням, вони страшенно метушилися, продавали, купували, вторговували гроші, а злодії тим часом робили своє — крали на всі заставки. Ніяк не можна було уберегтися від нихі Витрусиш в одного з рукава хустку або стрічку, аж глядь, інший уже поцупив з-перед носа лойову свічку або ріжок. Що його робити? І ось мати Хая-Естер дала собі раду: вона доручила хлопчикам пильнувати в крамниці, щоб не було крадіжок. І вони ревно пильнували: вони не тільки напихали повні кишені ріжків, тютюну, горіхів, сушених слив, але ще дістались до зеленої шкатулки, де лежав виторг, і саме тоді, коли материна увага була звернена на покупця, вони швиденько совали кілька дрібних монет у кишеню, які згодом витрачали в хедері на млинці, коржики, маківники, варений горох, насіння або просто програвали в карти.

Гра в карти була якоюсь хворобою, пошестю в усіх хедерах. Починалася вона у свято хануки й тривала цілу зиму. Відомо, що в дні хануки сам бог звелів гуляти в якусь гру. Хто грав у дзигу *, а хто — в карти. Щоправда, то були не справжні, друковані, карти, а саморобні, єврейські, карти, якими грають у тридцять одно *. А втім, це те саме — та сама спокуса, той самий азарт. Коли наставало свято хануки, вчитель не тільки дозволяв грати в карти учням, але й сам брав участь у цій грі й дуже радів, коли йому щастило виграти в своїх учнів усі хану-кальні гроші. А програти вчителеві ханукальні гроші вважалося за честь і було приємно, ба навіть радісно. В усякому разі, краще програти вчителеві ханукальні гроші, ніж дістати від нього різок,— із цим, гадаю, погодиться кожна розумна людина...

Зате коли дні хануки минали, то прощайся із святом, прощайся з картами! Учитель

суворо-пресуворо попереджав: "Бережіться! Хто посміє доторкнутися до карт, чи говорити про карти, чи навіть думати про них, той заслуговує суворої кари, того я відшмагаю!.."

Учитель, мабуть, сам був колись неабиякий шибеник і любив згуляти в карти не тільки в свято хануки. А то звідки йому могло таке спасти на думку? В усякому разі, його учні ще цілу зиму після хануки гуляли в карти з далеко більшим запалом і азартом, ніж у дні свята. Вони програвали сніданки й обіди, програвали хто яку мав готівку, а коли бракувало грошей і грати все ж кортіло, то вдавалися до всіляких хитрощів, щоб їх роздобути. Один добирався до карнавки Меєра-чудотворця * і за допомогою навощеної соломини витягав звідти одну по одній политі слізьми копійки, що їх мати кидала туди кожної п'ятниці перед тим, як помолитися над суботніми свічками; другий умудрявся привласнити кілька шелягів "комісійних", коли його посиляли на базар з якимось дорученням; а дехто просто добирався до батькового гаманця або до маминої кишені й вночі, коли всі спали, витрушував звідти, скільки вдасться. Робилося це у величезному страху та з величезним ризиком, і все йшло на картярську гру, на тридцять одно!

Питання полягало тільки в одному: коли й де грати, як улаштуватися, щоб учитель не дізнався? Про це дбали учні старшої групи, такі, як Кейлин син Еля, вже дорослий парубок, рудий, із срібним годинником, і вдовин син Берл, товстогубий хлопець, з надиво міцними зубами, якими б можна було залізо гризти. У нього вже засіялась борідка, і в цьому він сам був винний, бо курих. Так запевняв сам Берл. "Не вірите? — казав він. — Ось почніть курити, й у вас теж засіються борідки..." І він для розваги навчив багатьох своїх товаришів курити цигарки, і не тільки курити, а ще й напоумив їх, як діставати куриво. Тобто, одверто кажучи, навчив їх красти. Само собою зрозуміло, що за науку Берл одержував платню — тютюном-таки й цигарковим папером.

Берл мав свою систему: хто приносив йому тютюн і цигарковий папір, той вважався добрим хлопчиком і товаришем, а хто боявся чи не міг красти, того Берл називав квачем і лемішкою й виганяв з товариства, а деяким невдахам ще надавав відчутних стусанів. Заходити з Берлом у сварку або поскаржитись на нього не можна було, бо цим самим ти виказував і себе, — а таких героїв чомусь не знаходилося. Тому все, що Берл наказував хлопчикам, вони слухняно виконували, загрузаючи разом з ним дедалі глибше в драговину. І хто знає, до чого б усе це призвело, якби вдовиного сина не спіткав страшний кінець з його власної-таки вини, кінець, якого ніхто не міг навіть уявити собі. Що ж до дітей, то вони ще були надто юні й невинні, щоб зрозуміти, в чому тут, власне, річ. Вони тільки знали, що якось у п'ятницю хлопця спіймали по той бік лазні, де він, виламавши шматочок шибки з віконця, підглядає, як миються жінки.

Матінко моя, що тоді коїлося в містечку! Його мати, вдова, знепритомніла, самого Берла забрали з хедеру й перестали пускати в синагогу, а діти порядних батьків не сміли навіть наблизитись до цього "зломисного віровідступника", як його згодом прозвали. А вдовин син Берл, мабуть, щоб справдити це прізвисько, після смерті матері

вихрестився й зник безслідно.

14

ФЕЙГЕЛЕ-ДИЯВОЛ

Шибеники стають покутниками.— Не дівчина, а диявол. — Відьма, яна лосноче

Проте не треба думати, ніби дух зла завжди брав гору, а дух добра завжди зазнавав поразки. Не слід забувати, що на світі є місяць елул, дні спокути, Новий рік, судний день та ще молитви, пости й всіляке самокатування, що його придумали благочестиві євреї. Незважаючи на дрібні крадіжки, на гру в карти та на інші хлоп'ячі гріхи, середульший з братів, Шолом, був, безперечно, богобоязний, добрий хлопчик і не раз давав собі слово, що, коли виросте, він з божої допомоги виправиться, стане правдивим, побожним, як напучувала його баба Минда, як повчав учитель та й усі інші шановні, добропорядні люди.

Часто траплялося, що він під час молитви плакав, бив себе в груди, цурався старших братів і товаришів-бешкет-ників, які підбивають його на погані вчинки. Але справжнім покутником він став у дні спокути, у дні осінніх свят.

Бути праведним і побожним взагалі дуже приємно й втішно. Але кому довелося каятись, той визнає, що немає в світі нічого приємнішого за це. Покутник — це людина, яка мириться з богом, перемагає лукавого й проймається духом божим. Ви тільки подумайте, що може бути кращого на світі, ніж примирення? Що може бути солодшого за перемогу? Що може бути милішого за ласку духа божого? Покутник відчуває себе міцним, чистим, свіжим, новонародженим і може одверто дивитись усім у вічі. Добре, ой, як добре бути покутником!

Тільки-но наставав місяць елул і лунав перший звук рога *, героєві цього життєпису здавалося, що він уже бачить духа зла, який лежить, повалений у порошок, зв'язаний, і благає, щоб його не топтали так ногами. А Новий рік! А судний день! А випробування тяжкого посту! Відчувати голод, смертельну спрагу й все ж терпіти разом з дорослими — усе це мало в собі стільки принадності, стільки краси, що належно оцінити таке може тільки віруючий або той, хто колись був віруючим. Що може зрівнятися з тією насолодою, якої зазнаєш, коли ти, зголоднілий, охлялий, зате чистий від усіх гріхів, з проясненою душею, виходиш з синагоги, передчуваючи райський смак житнього медяника, змоченого в міцній горілці! Ти поспішаєш, тобі хочеться скоріше додому, і раптом — стоп! У чому річ? То євреї зупинились, щоб благословити молодик *. "Ми таки, любий боже, голодні, й втомлені, й змучені вкрай, та нічого, твій молодик ми благословлятимемо".

Ах, як приємно бути добродією людиною, як приємно спокутувати свої гріхи!

Але дух зла — хай йому грець! — цей згубник роду людського знову втручається й геть усе споганює. Цього разу він з'явився в образі сільської дівчини з кучерявими косами й зеленими очима. Звідки взялася ця дівчина, ви зараз дізнаєтесь.

За давнім звичаєм, у дні осінніх свят до містечка Во-ронкова з'їжджалися з навколишніх сіл сільські євреї, або, як їх називали, "святкові гості". Кожен хазяїн мав своїх постійних святкових гостей. До Нохема Вевикова звичайно приїздив на ці свята

його далекий родич Ліф-шиць з Глибокого. То була побожна людина з широким лобом мудреця, хоча насправді мудрець з нього був не надто великий. Його жінка теж була побожна, вона дуже любила молитися й нюхати табаку. Дітей вони не мали, жила в них тільки служниця — далека родичка, сирота, на ім'я Фейгл. Але діти називали її трохи інакше — Фейгеле-диявол, бо то була не дівка, а чортяка якась, вогонь, з хлоп'ячими повадами; вона любила пустувати з хлопчиками, коли ніхто не бачить, розповідати їм всілякі історії й співати пісень, здебільшого неєврейських.

Якось одного теплого місячного вечора у свято кучок вона підкралася до сонних хлопчиків (у зв'язку з приїздом святкових гостей дітлахів уклали спати надворі), усілася напівгола біля них і, розплітаючи коси, заходила розповідати їм дивні казки, які зовсім не скидалися на ті казки, що їх розповідав Шолому його колишній друг Шмулик. То були розповіді про чортів, духів, бісів-насмішників, які чинять людям всілякі каверзи: перевертають одяг навиворіт, пересовують меблі, перегортають книжки, ламають посуд, викидають горщики з печі тощо. І про чаклунів вона розповідала, і про чарівниць. Чарівниця, запевняла Фейгеле, здатна, коли захоче, замучити самими лише лоскотами цілу сотню людей.

— Лоскотами? А що це таке — лоскоти?

— Не знаєте, що таке лоскоти? Ось я вам покажу, як чарівниця лоскоче.

І Фейгеле-диявол з розпатланими косами кинулась показувати, як чарівниця лоскоче. Спочатку хлопчики сміялись, потім почали відбиватись, борюкатися з нею. Вони вчепилися їй у розпатлані коси й дубасили її з усієї сили. Фейгеле удавала, ніби захищається, але видно було, що це їй приємно, — вона охоче приймала їхні стусани й напрошувалась на нові... Обличчя її пашіло, очі (ясно-зелені очі, як у кішки) яскріли. Проти місячного світла вона нагадувала справжню чарівницю! Але найгірше було те, що ця чарівниця не тільки перемогла всіх хлопчиків, вона ще кожного з них обіймала, пригортала до серця й цілувала, цілувала просто в губи!..

Щастя, що це сталося перед гойшано-рабо *, коли на небі ще не підписано вирок про дальшу долю людини й можна ще ублагати Всевишнього, щоб він цих мимовільних поцілунків не визнав за великий гріх, бо сам господь бог свідок, — це сталося не навмисно, а мимоволі...

Звідки взялася ця дівка-диявол? Що то була за істота? Чорт? Дух? Перевертень? Чи, може, то сам сатана з'явився в образі жінки, щоб спокусити невинних дітей на такий гріх — цілуватися з дівчиною?..

15

БІС-НАСМІШНИК

"Домовик" капостить. — Біса спіймано. — Розпусну дівку видають заміж, і вона стає праведницею

Хто була Фейгеле-диявол, незабаром виявилось, причому таким дивним чином, що про це варт розповісти.

Тієї самої зими, під свято хануки, приїхав з Глибокого Ліфшиць з новиною, що в хаті у нього завівся біс, домовик, який не дає їм спокою!.. Спершу цей "біс", розповідав

Ліфшиць, просто бавився, жартував з них: щоночі перегортав сторінки талмуда, рвав молитовники, біблію, перевертав тарілки в буфеті, бив горщики, кидав у помийницю сумку з філактеріями * і розмальований мізрах *, а портрет Мойше Монтефйоре * перевертав лицем до стіни — і хоч би чути було який шурхіт! А згодом цей "біс" почав вивертати та обчищати кишені, красти дрібні гроші з шухляди стола, поцупив і кудись подів жінчині перли. Нещастя, та й годі!.. І ось Ліфшиць приїхав, значиться, до свого родича Нохема Вевикова шукати поради — що його робити? Заявити становому? Звернутись до тальненського цадика? Чи, може, зовсім виїхати з Глибокого?

Вислухавши розповідь Ліфшиця, Нохем Вевиків одразу спитав, де спить служниця й які у неї відносини з хазяйкою. Ліфшиць аж образився. По-перше, Фейгеле їхня родичка, бідна дівчина, яку його жінка збирається видати заміж, дати посаг, і ведеться їй у них дуже добре. По-друге, спить вона, наче вбита, десь там, на кухні, біля замкнених дверей.

— Може, в неї є знайомі на селі? — знову спитав Нохем.

Ліфшиць неабияк обурився й розкричався:

— Звідки в неї можуть бути знайомі на селі? Чи ти, може, думаєш, що домовик — сама Фейгл?

— Крий боже,— відповів йому Нохем Вевиків і, добре посміявшись з дурного родича, спробував його переконати, що бісів і домовиків взагалі нема. Та Ліфшиць навіть слухати не хотів цього і присягався: щоб він так удостоївся почути ріг месії *, як він чув уночі сопіння якоїсь живої істоти, дряпання пазурів, а другого дня вранці бачив на посиланій піском долівці в кухні якісь дивні сліди, наче від курячих ніжок.

Побачивши, з ким має справу, Нохем Вевиків повернув, як то кажуть, дишель на другий бік. Цілком можливо, що це таки справді біс. Проте йому, Дохемові, самому б хотілося упевнитися в цьому, і якщо Ліфшиць не заперечує, він, Нохем, поїде з ним у село, щоб побачити на власні очі. І хай уже разом із ними їде й молодший Нохемів брат, Нісл Вевиків, чи то Нісл Рабинович.

— Наш Нісл,— пояснив Нохем,— молодий, спритний чолов'яга, нівроку, дужий. Він колись відлупцював станового пристава, тому слід гадати, що зуміє упоратись і з домовиком... Отже, їдемо?

— З превеликою охотою! — підхопив Ліфшиць його пропозицію.

Закутавшись у теплі єнотові шуби, вони сіли в гринджоли й поїхали в Глибоке до Ліфшиця. Прибули вони в село надвечір. Дорогих гостей зустріли дуже привітно, і хазяйка заходилась готувати на їх честь молочну вечерю. Тим часом розмова йшла про нечисту силу, яка занадилась до них.

Коли Фейгл почала подавати на стіл, Нохем завів мову про те, що він — та, власне, вся родина Рабиновичів — мають звичку на диво міцно спати: можна їх винести разом з ліжками, можна стріляти з гармат — вони не почують! Проте ніяких духів, бісів, домовиків вони не бояться, хоча й везуть із собою гроші: вони ж не дурні якісь і гроші зашили, пробачте, в білизну, яку на ніч не скидають. Вони взагалі не вірять у нечисту силу, в чаклунів тощо. Це лихі люди вигадали, а простаки їм вірять!

На це Ліфшиць наївно озвався, що було б дуже добре, якби домовик узявся до них цієї ночі,— хай знають, як це приємно. За такими балачками провели весь вечір. Випили ще й вина, і брати, прикинувшись, ніби захмеліли, лягли спати й погасили світло. Незабаром в хаті розляглося оглушливе хропіння гостей, вони хропли на всі заставки — влаштували цілий концерт!

Десь опівночі почувся раптом крик і шум бійки, лунали якісь дивні вигуки єврейською й неєврейською мовами. Злякані Ліфшиці прокинулись, засвітили свічки, і перед їхніми очима постала така картина: у Нохема в руках борсалася з усієї сили зв'язана Фейгеле-диявол, а здоровезний Нісл боровся з волосним писарем села Хведором. Писар до крові покусав йому руки, але Нісл міцно тримав його й зв'язав, як барана. Уранці їх обох, служницю Фейгл і писаря Хведора, повезли у волость. Там поставили два відра горілки й стали ось на чому: оскільки Хведір сам волосний писар, то хай він признається й віддасть усе, що забрав за допомогою служниці у Ліфшиців, тоді його лише злегка відшмагають для годиться — й край. А до дівчини приступили по-доброму, запевнили, що передавати її до рук властей ніхто не збирається, хоча вона диявол, гультайка й гірша за вихрестку... Хай тільки скаже, де перли та інші речі, і їй дають слово честі, що повезуть у місто й негайно віддадуть якнайкраще заміж, з музикою, з весільним вбранням, з весільною вечерею, як пристойну, чесну дівчину, і жодна жива душа не дізнається про всю цю історію.

Так воно і вийшло. Жениха їй підшукали бравого хлопця. Звали його Мойше-Герш, і був він дамський кравець. Рабиновичі були за сватів і шаферів. На весілля зібралося все містечко, прийшло навіть начальство. Випили незліченну кількість пляшок вина й пива, і Нісл Рабинович із становим приставом так танцювали, що варт було подивитися на це видовище!

Після весілля Фейгеле не можна було пізнати: побожна, як рабинша, на чоловіків очей не зводить, а з хлопчачами Нохема Вєвикова вона ніби ніколи й не зналася. І коли хто-небудь потребував допомоги, Фейгеле перша зголошувалася піти по місту з хусткою в руках на збір пожертв. Що й казати, цілком благочестива жінка, справжня праведниця! А втім, дівоче прізвище Фейгеле-диявол залишилося за нею назавжди. Про це вже подбали хлопчики Нохема Вєвикова, а особливо середульший, найбільший шибеник, автор цих рядків.

16

РІДНЯ

Три брати — три різних типи. —Справа з казною. — Дядько Пиня танцює "на свічниках"

Батько героя цієї розповіді Нохем Вєвиків мав ще двох братів: Пиню Вєвикова й Нісла Вєвикова, того самого, про якого вже йшла мова. І дивна річ: кожен із цих братів мав свою вдачу, один на одного анітрошечки не був схожий. Найстарший, Нохем Вєвиків, являв собою, як ми вже знаємо, суміш хасида * й просвітника, філософа й молільника, знавця талмуда й казуїста, а вдачею своєю він був тихий, замкнутий, меланхолійний. Другий брат, Пиня Вєвиків, вродливий, з пишною бородою й гарними,

усміхненими очима, визначався винятковою побожністю й носив довжелезний талескотн. З натури жвавий, компанійський і завзятий громадський діяч, він ще мав славу людини, яка майстерно справляє обряд обрізання,— не заради грошей боронь боже, а просто з любові до божеської справи. Одне слово, то був чоловік гомінкий, завжди заклопотаний чужими справами, позовами, суперечками, непорозуміннями, конфліктами, примиренням сторін, допомогою вдовам, сиротам, взагалі всіляким біднякам. А ще ж є обов'язки старости в синагозі, в молитовні, в похоронному братстві, у товариствах любителів мішнаїс * і псалмів. Усе це було йому, здається, далеко дорожче за будь-які власні справи. І коштувало воно йому часто-густо не дешево. Та заради божеської справи нічого не жаль! Навпаки, що більше терпиш, то більша заслуга перед богом, і ремствувати в таких випадках не годиться, а то заслуга вже не є заслугою.

Ось, наприклад, пригадується така історія. Якось мали відбутися торги на відкуп пошти. Щоб уникнути ажіотажу, конкуренти домовилися, щоб той, хто хоче взяти на відкуп пошту, дав їм певну суму відступного, тоді вони не будуть набивати ціну й не зірвуть йому справу. Але ж вірити на слово конкурентам теж не можна, тому погодилися передати гроші в надійні руки. А хто є надійніший за Пиню Вевикова? Отже, гроші залишили в нього й подалися на торги. Але той, що поклав цю заставу, утнув таку штуку: він удав, ніби відмовляється від торгів, забрав гроші й лише потім наставив усім носа! Конкуренти, звісно, поскаржилися куди слід. І тоді начальство взялося спершу до того, хто давав гроші на заставу, а потім і до того, хто їх прийняв: "А скажіть-но, будь ласка, добродію, що то у вас за оказія сталася?" Бідолаха Пиня розповів усю правду, і його судили за обкрадання казни. Його щастя, що замість в'язниці він відбувся тільки грошовим штрафом.

Гадаєте, це його провчило? Помиляєтесь! Там, де йдеться про громадські справи, про благо ближнього, власні інтереси не мають ніякого значення. Він, скажімо, міг облишити всі свої справи на базарі чи на ярмарку й побігти на виконання обряду обрізання. Та це річ цілком зрозуміла — недарма він мав славу майстра цієї справи. Але й жодне сирітське весілля без нього не обходилося, бо віддати убогу сироту заміж і танцювати цілу ніч з її бідними родичами — це ж, безперечно, божеська справа, яка до того ще не дуже часто трапляється.

Згадавши про танці, важко утриматись і не висловити свого подиву з цього його хисту. Звідки взялося у цієї побожної людини таке вміння танцювати, та ще як гарно танцювати? Де він цього навчився? І хто був його вчитель за тих часів? Станцювати хасида, козачка або камарин-ської — це було йому за іграшки!

— Увага! Реб Пиня Вевиків танцюватиме хасида!

— Розступіться, люди! Реб Пиня Вевиків станцює козачка!

Або:

— Жінки, відійдіть набік! Реб Пиня Вевиків покаже нам камаринської!

Люди розступалися, звільняли йому місце, і дядько Пиня танцював хасида, козачка або показував камаринської. А присутні товпилися навколо й дивилися, зачаровані

небаченим видовищем.

Що убогіше було весілля, то гучніша була гульба, тобто що убогіша була рідня молодой, то завзятіше танцював дядько Пиня й показував такі запаморочливі фортелі, що люди ахали від захвату. І все це тільки з бажання зробити добре діло, потішити молодих. Варт було подивитись, як Пиня Вевиків танцює "на свічниках", із палаючими свічками або "на дзеркалі",— так легко, так граційно, немов якийсь видатний танцюрист. За наших часів такі танці показували б у театрі за гроші й заробляли б на цьому неабияку копійчину. Сурдут скинуто, талескотн — на випуск, рукави закачано, штани, як завжди, засунуто в чоботи, ноги ледве-ледве торкаються підлоги, голова закинута догори, очі трохи примружені, а на обличчі — захват, піднесення, як під час молитви. Музики грають єврейську мелодію, присутні плескають у долоні, коло дедалі ширшає, а танцюрист, обминаючи свічники з палаючими свічками, танцює з чимраз зростаючим запалом, піднесенням! Ні, це був не танець! Це скоріше було, я б сказав, священнодійство, справжнє богослуження. І я знову запитую: як цей побожний єврей зумів досягти такої досконалості в мистецтві танцю? Де він цього навчився? І хто був його вчитель?

Захопившись танцями, ми поки що забули про третього брата, Нісла Вевикова, про якого скажемо кілька слів у наступному розділі.

ДЯДЬКО НІСЛ І ТІТКА ГОДЛ

Дядьно Нісл гуляє. — У пошані в начальства. — Не жінка, а напасть. — Удав із себе чиновника, наноїв біди й утік в Америку. — І Поетична іскра

У той час, як старші два брати, Нохем і Пиня Вевикови, були правовірними хасидами, наймолодший брат, Нісл Вевиків, або, як він останнім часом називав себе, Нісл Рабинович, був цілком світська людина й чепурун: його сурдут мав ззаду розріз — це тоді називалося франтувати або вбиратись, як німець,— штиблети лаковані з пряжками, пейси ретельно підгорнуті. І поводився він демократично: хоч у синагозі він мав, як і всі шановні городяни, місце біля східної стіни, але сидів звичайно на лавці в притворі, тримаючи біблію з вільнодумними коментарями Мойсея Мендельсона *, і розповідав простому люду різні історії про реб Мойшеле Вайнштейна, про Монтефйоре, про Ротшільда. Він мав гарний бас, умів співати, любив сам сміятися й інших смішити. Здебільшого смішив він жінок і дівчат — ті аж заходилися сміхом. Як це йому вдавалося, сказати важко, але досить було одного його слова, щоб вони почали реготати до упаду.

А який це був гуляка! Без нього весілля було не весілля, а щось ніби похорон. Нісл Вевиків, чи то Нісл Рабинович, здатний був навіть мертвого оживити і змусити кожного балакати, сміятися, танцювати. Різниця між ним і дядьком Пинею полягала в тому, що дядько Пиня вмів сам танцювати, а дядько Нісл змушував танцювати інших, і в його товаристві всі пили, співали, танцювали. Його постійним напарником на гулянках був звичайно становий пристав, вони, бувало, мінялися шапками, і починалися веселощі.

З начальством Нісл Рабинович був запанібрата й верховодив містечком так, немов сам був начальником. Крім того, він ще мав дар слова й розмовляв по-російському не

запинаючись: "Между гтрочім, ваша мілость, позвольте вам покуріть на наш щот, і чтобы не било нікакіх каков!" (Тобто: "Між іншим, ваша милість, закуріть, будь ласка, нашу цигарку й не церемоньтесь!") Не тільки євреї, а й християни поважали його: "Ходімо до Миселя, він і діло скаже, та й чарку поставить".

Устрямати в громадські справи він любив ще більше за дядька Пиню. Він завжди з кимось або за когось конфліктував, і йому здавалося, ніби він знає всі закони. Це ж вам не жарт — людина так розмовляє по-російському, що й не здогадаєшся, чи він єврей, крім того, він з начальством запанібрата, старосту лупцює, як собаку, із старшиною пиячить цілісіньку ніч у себе-таки в шинку, а із становим приставом цілується, як з рідним братом.

Але наскільки все містечко поважало дядька Нісла, настільки власна жінка, тітка Годл, не поважала його (усіх великих людей жінки мають за ніщо!). Тітка Годл була маленька, чорнява жіночка, але ця маленька жіночка тримала свого великого чоловіка у смертельному страху.

Здавалося дивним, чому оцей великий, рослий дядько Нісл, якого начальство так шанувало й який так незрівнянно розмовляв по-російському, чому оцей завжди веселий, чепуристий кавалер, улюбленець жіночого товариства, покірно терпить від власної дружини удари подушкою по голові або ляпанці мокрим віником по ошатному сурдугі. Як на те, вона воліла здебільшого лупцювати свого чоловіка віником саме в святкові дні, а надто в свято тори *, та ще привселюдно: "Хай усі знають, якого чоловіка має його жінка!" А він повертав усе на жарт, замикався з гістьми в залі й вихиляв разом з ними пляшку по пляшці. Він спорожняв усі діжки із солоними огірками в льоху, виймав з печі всі горщики, одне слово, учиняв справжній погром у хаті, а потім відбував за це аж три тижні підряд. Та це варто було — зате хоча б погуляли як слід!

Але найцікавіше є те, що без тітки Годл дядько Нісл аж ніяк не міг обійтися. Він вважав свою дружину розумницею й виправдував її поведінку тим, що вона, мовляв, з Корсуня, — є таке місто в Київській губернії, — а всі кор-сунці, як відомо, люди запальні... Проти цього є один засіб, казав він, — перли. Якби господь бог допоміг йому купити кінці великі перли, її вдача цілком би змінилася.

— Я знаю кращий засіб, — спробував якимось старший іірат Нохем напоумити його й шепнув йому щось на вухо. Але дядько Нісл аж затрусився:

— Боронь боже! Хай бог милує!

— Послухай мене, Нісл! Зроби так, як я тобі раджу, й тоді житимеш спокійно й безтурботно...

Що то була за порада, виявилось геть пізніше. Цей секрет тітка Годл сама роздзвонила по всьому містечку. Вона лаяла, кляла, ганьбила всю чоловікову рідню: "Сімейка! — іншої назви вона для Рабиновичів не мала. — Бити жінку їм за звичай... Та їм руки відсохнуть, перш ніж вони доторкнуться..."

Усе містечко знало, що жінка Нісла Рабиновича отрує його життя, незважаючи на його авторитет серед городян й близькі відносини з начальством. Та краще б він не був такою поважною особою! Бо саме це, власне, занапастило його. Щоправда, згодом

усе повернулося на добре й ущасливило його самого, дітей і внуків навік-віки. Ця історія може здатися вигадкою, але я перекажу її так, як чув.

У маленькому селищі, неподалік від Воронкова, здається, в Березані, селяни ухвалили виселити одного єврея. Що його робити? Подались до Нісла Вєвєкова, чи то до Нісла Рабиновича — адже начальство його так шанує, він так чудово розмовляє по-російському і з становим приставом цілується!.. Дядько Нісл кинувся до пристава, але той нічим не міг допомогти: все залежало від справника. А справник, по-перше, нова людина, а по-друге, справжній лиходій. Що ж все-таки робити? Як можна дозволити, щоб розорили людину й пустили з торбами цілу сім'ю? "Стривайте, будет дело в шляпе — все буде гаразд!" — сказав дядько Нісл і утнув таку штуку. Він дістав десь уніформу і, убравшись, як справник, примчав на поштарських з бубонцями в селище, наказав покликати старшину разом з усією громадою й розгримався на них: "Як ви смієте, такі-сякі?!" Він тупотів ногами, як справжній справник, кричав, що це "не за законом", розірвав вирок і попередив, що коли вони посміють скаржитись губернаторові, то хай начуваються, бо він, новий справник, губернаторів дядько через матір, а його жінка — родичка міністра "внутрішніх і зовнішніх справ"!..

Хто доніс — невідомо, але історія з розірваним вироким і вигадкою про губернатора та міністра "внутрішніх і зовнішніх справ" спливла на поверхню, і дядька Нісла, пробачте, заарештували й судили. А скінчилося все це тим, що бравий дядько Нісл мусив накивати п'ятами, тобто, просто кажучи, втекти. Це йому вдалося. Якийсь час він перемучився в Одесі, дістав паспорт на чуже ім'я й подався в Америку, аж у Канаду. Спершу він дуже поневірявся, але років за два від нього почали одержувати

Шолом-Алейхем, т. III

49

"летерс", в яких він повідомляв, що "робить життя". Згодом дядько Нісл викликав до себе й сім'ю. Потім прибули від них дуже гарні "п'кчурс" — графи, справжні вельможі! Але як "роблять життя" і як взагалі живеться в Америці — цього з їхніх листів аж ніяк не можна було дізнатись.

Минуло багато часу, щось років понад тридцять, і авторові цього життєпису довелося в 1905—1906 році переплисти океан і щасливо прибути в Америку. Там він постарався докладніше довідатись про свого дядька й узнав, що дядько Нісл уже спочиває в могилі, залишивши по собі добру пам'ять і неабияке багатство, а його діти й внуки, як то кажуть в Америці, "ол райт".

Образ дядька Нісла не був би завершений, якби ми проминули ще одну його рису: у цій людині, можливо, загинув поет. Він часто співав пісень, створених ним самим. У тюрмі він створив про себе самого пісню, в якій початкові літери рядків ішли за абеткою, й склав дуже гарну мелодію до неї, мелодію, яка просто-таки проймала душу. Скільки талантів, що про них ми нічого не знаємо, загинуло в нас таким чином!

18

ПИНЕЛЕ, ШИМЕЛІВ СИН, ЇДЕ В ОДЕСУ

Шимеле розмовляє здебільшого по-російському. — Розповіді про велич Ефросі. —

Переїзд в Одесу. — Його синові Пинеле роблять операцію. — Горошинка у вусі. — Прощальний обід

Героеві цього життєпису здавалося, як це здається, мабуть, кожному містечковому хлопчикові, що його містечко — центр усього світу, пуп землі, а жителі його — божі обранці; заради них створено весь світ, і само собою зрозуміло, на чолі обранців стоїть рід Вевикових, Рабиновичі, а найвищий серед них, дзеркало, окраса роду Рабиновичів — це, безперечно, його батько Нохем Веви́ків. Бо хто сидить у синагозі на чільному місці коло східної стіни поруч рабина, де стоїть кіот? До кого першого приходять із святковим привітанням? У кого збираються щотижня на проводи суботи, і п'ють, і співають, і танцюють, і гу-

ляють аж до світанку? Ні, нема йа світі родини почеснішої за родину Рабиновичів, нема заможнішого дому, ніж їхній дім, і нема людини величнішої за його батька, побожнішої за дядька Пиню й веселішої за дядька Нісла! І коли Шолом дивився в суботу чи в свято на свого рослого батька в гарному шовковому сурдугі з широким поясом і "напо-леонкою" на голові, або на свою маленьку матір Хаю-Естер, яка, благословляючи суботні свічки, зди́ймає свої тендітні, білі руки над великими дутими срібними свічниками, або на високу, хупаву бабу Минду, що розмовляє з господом богом, як з панібратом, або на молодецького дядька Нісла, що так здорово шкварить російською мовою,— коли він дивився на них, його серце щоразу сповнювалося радістю й почуттям зверхності над іншими дітьми, і він дякував богові, що народився саме в цій сім'ї, під цим "золотим прапором", де почував себе щасливим, немов принц якийсь, і певним, як у фортеці або в королівському палаці.

Та раптом підвалини, на яких стояла фортеця, захиталися, палац почав нахилитись — ось-ось він упаде, і всі чари щасливого містечка враз зникли. Молодий принц дізнався, що не тут пуп землі, що на світі є міста значно більші за Воронків і що є люди набагато заможніші за Рабиновичів. І дізнався він про все це від свого нового товариша Пинеле, Шимелевого сина, про якого ми й розповімо тут коротко. Крім Вевикових нащадків, Рабиновичів,, у Воронкові жив ще один шановний єврей, з багатіїв, на ім'я Шимеле. Це був дебелий чоловічок, з круглим черевцем, із симпатичним усміхненим обличчям. Тільки рот у нього трохи скривився. Шимеле був, власне, не такий уже багатій, але жив розкішно. Грошима він не дорожив — скільки було, стільки й проживали. А коли грошей бракувало, то позичали й далі жили-розкошували.

У містечку Шимеле вважали за вільнодумця, бо він носив пелерину, борідка в нього була надто випещена, закруглена. Зате він щедрою рукою роздавав милостиню й в будній день міг раптом запросити гостей і справити бучний бенкет! Живи-гуляй!

З Рабиновичів Шимеле більш за всіх любив дядька Нісла. Він, як і той, носив сурдуг з розрізом, мав надто підстрижені пейси й любив, як шполянський дід *, розмовляти з євреями по-російському: "Ей ви, сукіні діти! Чого це ви там теревені правите? Пора богу моліться!" Почерк він

мав на диво гарний, тому що був шульга, тобто писав лівою рукою, а всі шульги, як відомо, мають гарну руку. У себе вдома Шимеле був завжди гостем — він приїжджав тільки на свята. Відсвяткувавши, він одразу кудись їхав — ніхто не знав куди, — з'являвся аж наступного свята й привозив стільки всіляких подарунків, що все містечко ходором ходило й потім ще довго тільки й мови було що про ці подарунки.

Якось приїхав Шимеле напередодні пасхи й пустив поголоску, що виїжджає з Воронкова. Куди? О, далеко! Дуже далеко! Аж в Одесу! "Тільки скотина, — казав він, — може залишатися тут, у цій глушині, чорт вас побері! Якби ви були в Одесі, ви б знали, по крайній мері, що то значить місто! Ви б подивилися, яка в Ефросі контора із службовцями, чорт вас побері! А скільки там золота переходить за один день! Дай боже стільки мати вам, сукіни діти, разом зі мною!"

Люди, звісно, слухали Шимеле, роззявивши рота, дивувалися на Ефросину контору й на ті суми, що переходять за один день. Але позаочі сміялися й з Шимеле і з Ефросиною контори. А найбільш за всіх сміявся Шмуел-Еля, новий рабин і кантор, який нещодавно прибув з Борисполя, — чоловік недурний, але надто зухвалий, просто-таки страшенний нахаба. "Плюньте йому в пику, оцьому Шимеле, — казав він. — По-перше, Шимеле ще нікуди не їде, а по-друге, він їде не в Одесу, а трохи ближче, у Ржищів, і не тому, що тут люди — бидло, а тому, що він по шию в боргах, у нього боргів більш, ніж волосся на голові, ба й те заставлене, ха-ха-ха!"

Але хоч би як там було — в Одесу чи у Ржищів, тому, Що воронківці бидло, чи тому, що він по шию в бюргах, — Шимеле не жартував. Одразу після пасхи він заходився розпродувати своє майно запівдарма, а багато що він просто роздарував. Дочок пишно вбрав, як наречених, а для синків замовив у кравця Ісроела каптанчики, як це личить для такого міста, як Одеса. І щоб ще сильніше вразити своїх земляків, він звелів жінці Гені справити бучний бенкет — зготовити вареники із сиром, чорт побері, для всього містечка!

На бенкет, звісно, прийшли геть усі, все містечко, і перший прийшов саме Шмуел-Еля, новий рабин і кантор, який позаочі так дошкульно глузував з Шимеле. Зате в очі він так упадав коло нього, що гидко було дивитися.

Разом з дорослими прийшли на бенкет і діти. Але замість сидіти разом з усіма в хаті, вони воліли залишитись надворі коло фургонів і дивитись, як вантажать манатки. А Шолом разом з наймолодшим Шимелевим сином Пи-неле, хлопчиком із завжди заклопотаним личком і великими банькатими очима, забрались на один з фургонів і, вилізши на самий верх, вели мову про далеку подорож, що чекає одного з них.

Пинеле був тоді найближчим Шоломовим товаришем. Шолом любив його за те, що той знав усе на світі, бо Пинеле не тільки наслухався від свого батька розповідей про великі міста, — він сам теж був у великому місті, у Переяславі, через історію з горошиною.

Якось бавлячись, Пинеле спробував вкласти горошину в одне вухо й вийняти її з другого вуха. А горошина, ясна річ, уперлася й не захотіла вийти ні з того й ні з того

вуха. Вона воліла рости там всередині й спричинила такий головний біль у Пинеле, що він мусив розповісти батькам усю правду. Насамперед йому всипали добру порцію різок, щоб хлопчик не клав горошин у вухо, а потім так довго колупалися у нього в вусі дротиками, спицями й сірниками, аж поки не змушені були повезти його в велике місто, в Переяслав, на операцію.

Про цю свою подорож у велике місто Пинеле розповідав без кінця-краю, і завдяки цим розповідям він, сам не помічаючи, виріс в очах своїх товаришів на цілу голову. Це вам не жарт, хлопчик сам був у Переяславі й на власні очі бачив безліч будинків, критих бляхою, тротуари на вулицях, білі церкви з зеленими банями й золотими хрестами, муровані крамниці, цілі гори кавунів і динь, яблук і груш, навалених просто на землю, солдатів, які марши~ рують вулицями, та інші дива дивні!

Відтоді Пинеле й Шолом стали нерозлучними друзями, і ні для кого Шимелів від'їзд з Воронкова не був таким ударом, як для Шолома. Шолом не тільки заздрих Пинеле, що той їде кудись, а він залишається,— йому дуже боляче було розлучитись із товаришем, якого полюбив не менш, ніж своїх колишніх друзів.

В останню хвилину перед прощанням щасливий Пинеле, причепурений, акуратно причесаний, засунув руки в кишені й почав глузувати з Воронкова.

— Що таке ця Воронка? Глухий закуток, нора, село, гірше за село! А люди? Самі бідняки, жебраки, голота нещасна! Дурненький, один Ефросі в Одесі має більше, ніж усі воронківці разом з їхніми багатіями...

Потім Пинеле заходився розмальовувати велич їхньої родини, з яким шиком вони покотять у своїх фургонах, аж курява курітиме! І як же вони прокатаються! А як їх зустрінуть в Одесі! Усі найшановніші городяни вийдуть їм назустріч, щиро вітаючи їх, із свіжими калачами, смаженими качками й міцним вишняком. І сам Ефросі теж буде там...

— А хто він такий, цей Ефросі?

— Не знаєш, хто такий Ефросі? — відповідає Пинеле тоном дорослого. — Ефросі наш родич через матір, багатій, магнат, мільйонщик! Я ж тобі вже казав — цей Ефросі має в одній тільки кишені більше грошей, ніж усі воронківці разом з їхніми багатіями. Можеш собі уявити, який це багатир: він виїздить шестериком, запряженим цугом, і попереду скаче вершник! Вбраний Ефросі з голови до ніг у шовк і в оксамит та ще має дві шуби: одну енотову, а Другу тхорячу. Навіть у будні він їсть тільки калачі, смажені качки й запиває найкращим вишняком...

— А що ви там робитимете? — питає його Шолом і ковтає слину на згадку про смажені качки та добрячий вишняк.

— Як то що робитимемо? — відповідає Пинеле впевнено й серйозно. — Що роблять усі люди в Одесі? Що робить Ефросі? Ефросі має власні амбари з пшеницею, і мій батько теж матиме амбари з пшеницею. Ефросі має коп-тору із службовцями, і мій батько теж матиме контору із службовцями. І гроші — цілі мішки грошей сипатимуться в наші кишені! Це ж Одеса!

І Пинеле почав знову розповідати про велич Ефросі й про красу Одеси з її

триповерховими будинками.

— ...Дурненький, наше містечко у порівнянні з Одесою, це — ну, як тобі сказати? — як, скажімо, муха проти церкви або як мураха проти слона!

Можна було подумати, що Пинеле там був і бачив усе це на власні очі. А товариш дивився йому в рота, жадібно ковтав кожне слово й дуже, дуже заздри. Одна тільки річ здавалася йому дивною, і він вирішив спитати свого друга Пинеле: раз Одеса таке чудове місто, а мільйонщик Ефросі їхній родич, чого ж вони чекали? Чому раніш не поїхали туди?.. На це Пинеле, недовго думавши, відповів:

— Дурненький! Ти справді гадаєш, що він близький родич нам,— дядько, чи брат у перших, чи сват? Нічого подібного! Він дуже далекий родич! Навіть не брат у других. Вони обоє, тобто Ефросі й моя мати, просто з одного міста, з Межерічки. Мамина мати з Межерічки й Ефросів батько, кажуть, теж був з Межерічки...

Не можна сказати, що ця відповідь задовольнила Шолома. Але час минав, і наші приятелі так забалакалися про Одесу, про велич Ефросі з Межерічки та про всілякі інші речі, що навіть не помітили, як минув ранок. Тим часом гості встигли упоратися з варениками й були якось дивно збуджені. Червоні, спітнілі, вони товпилися навколо фургонів, дружньо прощалися з Шимеле й усією його родиною, цілувалися і бажали їм щастя. Палкіш за всіх цілувався рабин і кантор Шмуел-Еля, він якось дивно накопив верхню губу, неначе збирався засміятись, бажав від'їжджаючим всіх благ і просив Шимеле зробити йому ласку й передати привіт усій Одесі, зокрема Ефросі: "Бога ради, не забудьте Ефросі передати палкий привіт!"

— Прощайте, сукіни діти! — весело крикнув на прощання до всього містечка Шимеле, уже сидючи в фургоні.— Прощайте! Не поміняйте ліхом! І дай боже, щоб і ви незабаром видерлися із цієї трясовини! Гайда!

— Гайда! — крикнув і собі Пинеле, стоячи в фургоні, у позі дорослого із засунутими в кишені руками й дивлячись на свого друга Шолома з любов'ю й гордістю. І фургони рушили.

А коли фургони зникли, залишивши після себе запах кінського поту й густу хмару куряви, Шмуел-Еля взявся під боки й зайшовся таким сміхом, наче десять тисяч чортів лоскотали йому п'яти: "Ха-ха! В Одесу він їде! До Ефросі, ха-ха-ха!"

У цю хвилину лицемір Шмуел-Еля зажив собі ворога, смертельного ворога в особі Шолома, сина Нохема Вевикова. Шолому було не до сміху, навпаки, йому хотілося плакати. По-перше, він утратив товариша, а по-друге, його брали зазидки: адже Пинеле поїхав так далеко! І куди? Аж у саму Одесу! А найсумніше було те, що досі таке гарне, таке миле містечко Воронків стало ніби менше, нижче, похмуріше, воно враз зблякло й утратило всю свою принадність, всі свої чари. Шоломові защеміло серце, і він, пригнічений, засмучений, пішов у хедер...

Минали роки, сплигло багато часу, коли виявилось, що кантор Шмуел-Еля не дарма сміявся: Шимеле виїхав із сім'єю не в Одесу, а в Ржищів, маленьке містечко Київської губернії, не дуже-то далеко від Воронкова. Навіщо йому потрібна була вся ота вигадка про Одесу й Ефросі — це треба спитати його дітей, бо сам Шимеле вже давно на тому

світі.

19

ЗМІНА МІСЦЯ — ЗМІНА ЩАСТЯ

Збираємось залишити Касрилівку.— Гершл-недоріна ошукав свого компаньйона. — Саван баби Минди

Звідки воно взялося, автор цього життєпису сказати не може, але Шимеле показав дорогу. Одразу по його від'їзді воронківці почали подейкувати про те, що зміна місця — зміна щастя і що слід перебратись у більше місто — хто в Бориспіль, хто у Ржищів, хто у Васильків, а хто ще далі.

Те саме чули діти Нохема Вевикова і про свого батька. Передавали під великим секретом, ніби він збирається незабаром повернутись у Переяслав, у велике місто, звідки переїхав сюди, у Воронків, коли діти ще були зовсім маленькі, і при цьому звичайно кінчали словами: "Зміна місця — зміна щастя".

Переяслав уявлявся дітям величезним містом, надзвичайно привабливим і приємним. "Переяслав — місто, де можна заробити",— говорили між собою дорослі. Діти прислухались до цих розмов і, хоча мало що розуміли, проте відчували, що Переяслав — чудесна річ, і це їх тішило. Але водночас їм шкода було розлучатися з маленьким містечком, де вони провели найкращі дитячі роки, золоту пору своєї юності.

"Що буде із старою воронківською синагогою,— думав маленький Шолом,— коли всі євреї роз'їдуться? Хто сидітиме на їхніх місцях біля східної стіни? І з горою по той бік синагоги що станеться? А з єврейськими крамницями? А із скарбом, захованим глибоко в землі? Невже пропаде таке багатство, ще з давніх-давен уготоване для євреїв? Невже все це піде з вітром?"

Хоч як остерігалися говорити в хаті при дітях про такі речі, вони все ж раз у раз ловили слова: "Зміна місця — зміна щастя... Прибутки зменшуються..." Чому це, коли змінюють місце, змінюється й щастя? І що воно, власне, таке, "прибутки", і як вони "зменшуються"? Цього діти ще не розуміли як слід. Але з виразу обличчя дорослих вони здогадувались, що навколо них щось коїться... Завжди тихий, стриманий, смутний Нохем Вевік став ще тихішим, стриманішим, смутнішим, завжди згорблений, він ще більш згорбився. На його високому білому чолі з'явилися нові зморшки. Він тепер часто замикався із своїм молодшим братом, з дядьком Ніслом, курих цигарку по цигарці й весь час шушукався з ним, радився про щось... Тієї зими Рабиновичі вже не справляли проводів суботи для всього містечка. У свято тори і в останній день кучок ще, правда, гуляли, дядько Нісл, як завжди, ще мінявся шапками із становим приставом і навіть ніби танцював з ним на покрівлі, але гульня вже була не та й танці не ті, що колись. Навіть тітка Годл стала значно стриманіша й не така в'їдлива. Уся родина щось наче розхиталася. Тільки баба Минда ще стійко трималась, наче той дуб: така сама охайна й хупава, як раніш, така сама акуратна, як завжди. Тільки суботпе частування було вже, здається, не те: яблучка трохи підмерзлі, залежали, ба навіть іноді під-гнилі, горіхи підточені, а в родзинках завелася черва... Молилася баба Минда з свого великого, акуратного молитовника, як і раніш, ревно й уголос, мов чоловік, і так само розмовляла

з господом богом. Проте це вже була не та молитва й не та розмова. Щось коїлося у Рабиновичів, усіх гнітила якась таємниця.

Так воно тривало цілу зиму, коли раптом чиряк прорвало, правда спливла назовні, неначе олія на воді, й усе містечко дізналося про таємницю. Нохем Вевиків мав компаньйона по оренді на ім'я Гершл. То був червононосий чоловічок, який завжди ходив у кожушку. Люди прозвали його Герсл, бо він замість "ш" вимовляв "с". Оцей компаньйон геть розорив Нохема Вевикова, тобто просто обікрав його та ще нишком перехопив у нього оренду. Воронківці страшенно обурились: "Реб Нохем, чого ви мовчите йому? Чом не потягнете його до рабина, до третейського СУДУ?" Та коли дійшлося до рабина й до третейського суду, оцей Герсл висміяв їх і так брутально вилаявся (як завжди з присвистом), що навіть соромно повторити його слова...

— Диви-но, що цей негідник собі дозволяє! — обурювався дядько Нісл, махаючи руками й затягуючись товстенькою цигаркою. — Моє ім'я не буде Нісл, — присягався дядько, — якщо не запроторю оцього падлюку, оцього гуль-тяя, оцього недорікуватого грубіяна в острог принаймні на двадцять п'ять років!

— Куди запроториш? Який острог? Які там двадцять п'ять років? — охолоджував його запал, гірко посміхаючись, старший брат Нохем і теж закурював товсту цигарку. — Мені нап'яли блазенський ковпак, і тепер доводиться тільки повернутись у Переяслав. Зміна місця — зміна щастя...

Це вже були одверті слова, цілком зрозумілі дітям. А втім, дещо вони все ж не розуміли: про який це "ковпак" ішла мова? Спитати батька ніхто не наважувався. Надто велику повагу вони до нього відчували, щоб підійти й спитати: "Тату, що це за ковпак тобі нап'яли?" Але діти бачили, що батько тане, як свічка, аж згорбився, і кожне його зітхання, кожен стогін надриває душу.

— Ви залишитесь на літо тут — шкода відривати вас від навчання посередині навчального року. А дасть бог, на кучки пошлемо по вас підводу, й ви приїдете.

Так одного літнього дня заявив Нохем Вевиків своїм дітям. Незабаром до їхньої хати під'їхали два фургони, такі самі, як нещодавно до Шимеле, і Рабиновичі почали ладнатись у дорогу й прощатися з земляками. Але то було вже не те ладнання, не те прощання й не ті веселі вареники, що у Шимеле. Якийсь незвичний сум поїняв усіх, туга лягла на обличчя людей. Усе містечко співчувало Рабиновичам. "Хай господь бог їм допоможе! Зміна місця — зміна щастя. Жаль бідолах!" — так стиха говорили між собою воронківці. Але діти ще не дуже-то розуміли, чому й кого це так жаль. Кого справді було жаль, то це бабу Минду, яка на схилі віку мусила пакувати свою скриню, лаштуватись у далеку дорогу. Тим часом дітлахи скористалися з пагоди, щоб зазирнути в бабину скриню. Крім випрасуваних шовкових хустинок, що лежали між аркушиками молитовника, крім святкових шовкових суконь та оксамитних накидок якогось дивного крою, з коротенькими рукавчиками й хутряними хвостиками — крім цього добра, там лежав глибоко в куточку чималий сувій білого полотна. Це був бабин саван, який вона собі заготовила ще бозна-коли, років на сто вперед, щоб на випадок смерті не обтяжувати дітей... Про це знали всі. А втім, дітлахи досить зухвало спитали бабу:

"Навіщо вам стільки білого полотна?" Запитував, звісно, найменший на зріст і найбільший пустун, автор цих спогадів. У відповідь він дістав від баби чималу порцію нотацій; крім того, вона ще обіцяла поскаржитися батькові, зауваживши при цьому, що давно вже збирається провчити маленьке чортеня, бо їй добре відомо, як він перекирвує її за спиною, коли вона молиться (це таки була правда), і все-все розповість! Вона ще розважить душу!.. А згодом виявилось, що баба навіть і не думала скаржитись. Навпаки, перед від'їздом, коли настала хвилина прощання, вона розцілювала кожну дитину окремо, як тільки рідна мати може цілувати, і плакала, як тільки рідна мати може плакати. А потім, сідаючи в фургон, вона востаннє звернулася до дітей:

— Будьте здорові, дітоньки! Дай боже вам усім дожити до мого похорону...

Дивне побажання!

20

ВОРОНКІВЦІ РОЗЛАЗЯТЬСЯ

Шмуел-Еля грає в шахи. — Люди приходять прощатися. — Жінки із запла-наними очима нривляться. — Треба бути залізним, щоб не розреготатись

День від'їзду Нохема Вевикова був для містечка днем жалоби, а для дітей — справжнім святом. Та ще яким святом! По-перше, не треба вчитися! Справді, хто в такий день іде в хедер? А по-друге, взагалі весело: збираються, пакуються, пересувають шафи, лунає дзенькіт склянок, брязкіт ножів та виделок. Фургони вже чекають надворі, і тому всі їдять, як напередодні пасхи, похапцем. А крім того, дітям ще ж мають залишити на прощання кілька копійок від'їзних. Правда, цих грошей не так скоро побачиш! Тим часом люди приходять попрощатися, тобто вони приходять, щоб їм сказали: "Бувайте здорові!" Тоді вони скажуть у відповідь: "Щасливої дороги!" І при цьому побажають від'їжджаючим всіляких благ, як-от: здоров'я, удачі, щастя тощо.

Раніш за всіх з'явився Шмуел-Еля, воронківський рабин і кантор. Шмуел-Еля — частий гість у Рабиновичів. Він приходить до них щодня, і як побожний єврей не пропускає молитви, так Шмуел-Еля не пропускає пагоди зіграти в шахи з Нохемом. Гра в шахи завдає йому величезної насолоди, і виграти у Нохема партію — це для нього справжнє щастя. Дивну звичку має цей Шмуел-Еля: коли програє — кричить, і коли виграє — кричить. Але виграє він дуже рідко, здебільшого програє. А програвши, кричить, що помилився, зробив хід не тією фігурою, якою хотів, і якби він зробив інший хід, то програв би партнер.

Дядько Нісл не міг терпіти такої гри і звичайно питав Шмуел-Еля: "Чого ви кричите?" Але батько, навпаки, спокійно слухав, як Шмуел-Еля гарячиться, благодушно усміхаючись у бороду, грав собі далі. Мати обурювалась: у такий час, за годину до від'їзду, люди сіли грати в шахи!

— Це ж ми граємо востаннє, Хая-Естер, щоб ви здорові були! Ви їдете звідси, люди розлазяться, ніхто не залишається, з ким же я гратиму в шахи? — благає її Шмуел-Еля і, зсунувши шапку на тім'я, береться до роботи й одразу-таки починає гарячитися й кричати, що не так він пішов, як хотів. А Нохем усміхається й дозволяє йому зробити

інший хід.

Але гра йде в них сьогодні не так, як завжди. Щоразу приходять прощатися нові люди. Не можна бути нечемою, і доводиться припиняти гру, коли приходить, скажімо, такий чоловік, як сусід Айзик: у нього таки цапина борідка, й молиться він тоненьким голоском, але ж не слід забувати, що реб Айзик — лібавицький хасид і дуже побожний єврей. Чи ось, наприклад, одразу після нього прийшов Дон. Це молодий чоловік, білявий, тобто волосся в нього зовсім жовте, наче льон, і з натури дуже мовчазний, ні з ким не розмовляє. Але сьогодні, коли реб Нохем залишає Воронків, Дон розбалакався. Він теж, каже, поїхав би звідси, якби мав куди, хай йому дідько! Він охоче продав би своє "підприємство", якби мав кому, хай йому дідько!.. Шмуел-Еля дивиться на нього злими очима, але Дон не перестає говорити. Ач як розбалакався! Замовкає він лише тоді, коли нові люди приходять прощатися. А приходить усе містечко, усі воронківці одне по одному. Спочатку чоловіки, а потім жінки, усі похнюплені, засмучені. Дехто цавіть заплаканий. Одна жінка принесла дітям цукерки монпансьє. Свята жінка!..

Особливо побивалися дві жінки, що колись вийшли заміж у Рабиновичів у хаті,— сліпа на око служниця Фрума й Фейгеле-диявол. Вони так ревно утирали сльози, сякали носа й при цьому так кривлялися, що Шолом, це маленьке чортеня, не міг стриматись і почав тут-таки, за їхніми спинами, майстерно передражнювати їх, так само кривлятися, сякати носа. Дивлячись на нього, малюки аж заходилися сміхом. І тут почалося: "Що то за хахоньки?" Мати, жінка сувора й до того ще заклопотана й засмучена від'їздом, облишила всі справи й напустилася на дітей. Вона обов'язково хотіла дізнатися, що то за хахоньки й чого це їм так весело. Тоді служниця Фрума прийшла їй на поміч: вона ладна була заприсягтися святим письмом, що то каверзи оцієї набридливої вевірки, оцього самовольця, ненажери, грубіяна, шибеника, виродка... Вона, звісно, мала на увазі саме автора цього твору, який тим часом стояв собі смирененько, наче ягня не винне. Він, певно, не уникнув би доброї порції "від'їзного" від матері, якби не втрутилась баба Минда й не врятувала від неминучих побоїв. Побачивши, що внукові непереливки, баба Минда озвалася до присутніх:

— Діти! У нас здавна заведено, що перед від'їздом слід присісти хоча б на одну хвилинку...

Баба Минда сіла на осиротілу канапу, що була надто стара для далекої подорожі, а продати її не було кому. Усі присутні наслідували її приклад і теж сіли. Запала така тиша, що можна було чути, як муха літає. Потім настала остання, найтяжча, хвилина — прощання й поцілунки. Та ось, дякувати богів, минулося й це. Фургони готові. Знову "бувайте здорові", і ще раз "щасливої дороги", і знову сльози, та сякання, та скривлені обличчя. Гвалт! Як можна втриматись і не передражнювати оцих жінок з їхніми скривленими обличчями й тремтячими підборіддями! Вони навіть не дають попрощатися як слід. Нараз стає на душі сумно: жаль батька, жаль матір, жаль бабу Минду. Ось несуть її стару, обковану залізом скриню, де лежить її саван... Защеміло серце, хочеться плакати. Тим більш, що бачиш, як навіть такий чоловік, як дядько Нісл, витирає нишком очі... Дядько Нісл плаче?! Невже він справді плаче?! Батько підкликає

дітей одного по одному, виймає з гаманця й дає кожному срібну монету. Мати робить те саме. А баба Минда заздалегідь наготувала дрібні гроші в папірцях для кожного внука окремо. Разом це становитиме чималеньку суму! Хай би вже фургони скоріш рушали! Та ось вони, нарешті, покотили, колеса закрутились. Люди подалися вперед: "Щасливої дороги! Бажаємо щастя!" Баба Минда виглядає з фургона й озирається навколо, немов хоче востаннє подивитись на те місце, яке вона залишає назавжди, навіки... Дітей знову огортає сум, і на якусь хвилину в них прокидається почуття жалю, яке одразу-таки зникає — хочеться скоріше перелічити гроші.

Після всього тарараму й великого гармидеру раптом запала мертва тиша. Фургони зникли, залишивши по собі густу куряву, дух смоли й дивну порожнечу. Люди, немов соромлячись чогось, почали одне по одному поволі розходитись хто куди. А дядько Нісл одразу непомітно зник, наче в воду впав. Залишився тільки Шмуел-Еля. Він довго-довго стояв і дивився вслід фургонам, затуливши долонею очі від сонця, хоча воно зовсім не так уже пекло і не так уже сліпуче сяло. Нарешті він сказав сам собі, гірко усміхаючись: "Люди розлазяться, немов та черва..."

І плюнув.

21

ГЕРГЕЛЕ-ЗЛОДІЙ

Різний Мойше—праведний. — Гергеле — хлопець з розтятою губою. — Уміння красти яблука. — Спіймався на крадіжці тютюну. — Вчителева смерть

Не слід думати, ніби дітей залишили в містечку напризволяще. Батько шукав учителя, який був би для них напутником і опікуном. Тобто вчитель мав не тільки навчати дітей, а й годувати їх і наставляти на добру путь. І це батькові цілком вдалося. Учитель, опікун і напутник, якого Нохем Вевиків знайшов для своїх дітей, різник Мойше, був людина незвичайна, дуже здібна, син ворон-ківського старого різника.

Цей делікатний молодий чоловік, чудовий знавець біблії та інших священних книг, мав, проте, ваду: він був хворобливий і до того ще надто лагідний. Своїх учнів він виховував за новим методом — не за допомогою різок, а добрим, щирим словом. Таке поводження з дітьми було для них зовсім незвичне, і вони обманювали свого вчителя на кожному кроці, водили його, пробачте, за ніс: не молилися й не вчилися, а згодом, коли різник Мойше зовсім розхворівся, підхопив сухоти й зліг, діти остаточно відбігли рук, били байдики й заприятелювали з одчайдушним дра-бом Гергеле-злодієм, босоногим хлопчиськом з лукавими очима й розтятою губою. Його справжнє ім'я було Гершн, але мати, куховарка Сора-Фейга, казав він, прозвала його Гергеле, а прізвисько "злодій" дав йому вітчим, дроворуб Йосиф-Меєр, хоча Гергеле тоді ще нічого ні в кого не вкрав. Якби, казав він, його не прозвали злодієм, то він, можливо, ніколи б не став красти. А тепер він на зло стане злодієм, аби тільки було що красти!

Так Гергеле-злодій тоном дорослого цілком серйозно вихвалявся перед Шоломом, на якого цей хлопчак з розумними очима й розтятою губою справив велике враження. Позналилися вони таки в хедері у різника Мойше. Цілий тиждень Мойше вчителював, а в четвер він ставав різником. У цей день тут збиралися містечкові жінки

й дівчата з курками, гусками, качками. Приходив звичайно також хлопчик з розтятою губою. То був Гергеле, якого мати посилала з куркою до різника, щоб той зарізав її на суботу. Чекаючи на різника, Гергеле поки що розважав присутніх, тобто він так кривлявся й показував такі штуки, що жінки лаяли його на всі заставки, обзивали злодієм, вихрестом, холерою й при цьому реготали до упаду. "Ото свій хлопець!" — сказав собі Шолом і здружився з ним. Зустрічались вони, звісно, потайки, щоб ніхто їх не побачив, бо дитині шановних батьків може добре нагоріти за таке приятелювання з куховарчиним сином, та ще й злодієм!

Була, проте, якась особлива принадність у дружбі з хлопчиком, з яким можна зустрічатися тільки присмерком, перед вечірньою молитвою, перекинутися з ним словом, попустувати, мчати з гори тощо. Шолому завдавало втіхи нишком сунути в руку своєму новому товаришеві копійчину, цукерку, а іноді навіть просто шматок хліба. Гергеле охоче приймав усе, але не як милостиню, боронь боже, а як належне, і навіть не дякував, а велів завтра принести ще щось, радячи, як це "діставати" для нього, тобто, пробачте, вкрасти не грубо, а якнайделікатніше. Так Гергеле навчив, між іншим, досить швидко, своїх товаришів даром діставати на базарі яблука або груші. Не з чужих садів, боронь боже! Бо який пристойний хлопчик наважиться перелізти через огорожу, забратись у чужий сад, де є сторож, який може попереламувати тобі кістки, і собака на цепу, який може тебе роздерти на шматки? Діставати дармові яблука, навіть не порушуючи заповіту "Не кради!", Гергеле-зло-дій навчив їх за іграшку. Питаєте, як це може бути? А ось послушайте й скажіть самі, чи можна це вважати крадіжкою.

Літо. Щойно достигли яблука й груші. Вечоріє. Перекупки сидять ще біля свого товару, розкладеного на столиках або просто на землі, й балакають про урожай цього року на овочі, про те, що давно не було дощу, а коли нема дощу, то курно, а коли курно, з'являються блохи... Чоловіки цих перекупок пішли в синагогу помолитися. Оце якраз і є найслухніший час, і шибеники вирушають на здобитки, діставати дармові яблука. Усі вони босі й озброєні патиками із цвяхами на кінці, зігнутими у вигляді гачків. Хлопчаки кидаються вперед. Один удає коняку, інші — сідоків, які смикають його за вуздечку, підганяють, нукають, свистять і горлають: "Гайда!" Це зветься "пошта". Коли вони наближаються до купи яблук або груш, Гергеле дає команду: "Патики напogотів!" І хлопчаки проводять патиками по купі. У хмарі збитої ними куряви ніхто не помічає, як відкочується кілька яблук або груш. Гергеле, відбігши трохи, простягається на землі, а за ним — уся ватага, і хлопчаки беруться до здобичі: хто пхає яблука в кишені, хто — просто в рота. Живи-гуляй! їм, власне, не так подобалося красти, і їх не так вабили самі яблука, як було просто весело!

Гергеле взагалі дуже веселий хлопець, хоча всі, кому не ліньки, лупцюють його без жалю. Бідний хлопчик, та ще сирота — хто за нього заступиться? А крім того, він ще й злодій! Ноте, синагогальний служка, якимсь спіймав його з чужим молитовником, а Руда-Бася, яка пече млинці й бублики, витрусила в нього з пазухи півкоржа — такому сам бог звелів поперебивати всі кістки! А як на те, він ще страх який гострий на язик! У кожного знаходить якусь ваду й кожному дає прізвисько. А що Гергеле — людина

пропаща й втрачати йому, власне, нічого, то він може ні сіло ні впало підставити першому-ліпшому прохожому

ніжку, щоб той простягся на весь свій зріст,— хай то буде навіть сам рабин, чи рабинша, чи різничка — геп об землю! Це маленькому Шолому дуже подобалось, і з часом він так полюбив Гергеле, що нишком приносив йому в кишені великі скиби хліба з різниччиного столу, а іноді тягнув для нього цукор з сахарниці. Гергеле дуже любив цукор, але найбільше віп любив курити, аж знемагав, так йому хотілося цигарки! Але де ти її дістанеш, коли вчитель хворий і не курить, а батька нема? І Гергеле порадив Шолому частіше навідуватись до дядька Нісла — адже той курить перший сорт "дюбек"!

То була добра порада. Дядько Нісл мав широку натуру, і коробка з тютюном стояла в нього відкрита на піддзеркальнику, приступна для всіх. Маленький Шолом унадився ходити до дядька, залазив рукою в коробку, набирав цілу жменю тютюну і — в кишеню! Як на те, це побачила тітка Годл (саме вона, а не хто інший), і знялася страшенна буча. Кінець світу, та й годі! Не було на світі такої кари, небесної чи земної, якої б не заслужив маленький злочинець. Він уже ладен був стерпіти будь-які муки, аби це все скоріше минулося. Та бог сотворив чудо. На Шоло-мове щастя, сталася подія, яка була, власне, нещастям! До дядька Нісла раптом прибігли із звісткою, що різникові Мойше дуже погано, все містечко вже там, він уже конає...

Для маленького злочинця то був новий удар, може, ще більший, ніж попередній. Жодного вчителя діти не любили так, як різника Мойше. То був ангел якийсь, а не вчитель! І лише тоді, коли служителі похоронного братства рвучко взяли на плечі накриту чорним покривалом труну й швидко понесли покійника на кладовище, а все містечко сунуло за ними,— лише тоді Нохема Вевикова діти згадали, яка чудова людина був їхній вчитель, як вони не вміли його шанувати, і рясні сльози линули з їхніх очей. За рідним братом так не плачуть, як вони плакали за своїм молодим вчителем, різником Мойше.

Ревніше, гіркіше за всіх плакав Шолом, який відчував себе винуватим, глибоко винуватим перед покійником. По-перше, вчитель вважав його найкращим, найстатечнішим з усіх учнів, тоді як насправді Шолом рідко знав урок. Він тільки удавав, ніби знає, читаючи текст співучим голосом, ревно розхитуючись на всі боки й вимахуючи руками. Обманював, обманював, обманював! А скільки разів він

5 Шолом-Алейхем, т. III

65

проминав понад половину молитви або зовсім не молився ні вдень, ані ввечері й гасав з Гергеле-злодієм, дражнив попівських собак крізь штахети чи крав яблука на базарі. Тут, на цьому світі, вчитель нічого не знав, він би ніколи не повірив, що Шолом здатний на такі витівки, але там, на тому світові, він уже знає все, все!..

22

БАЛАГУЛА МЕЄР-ВЕЛВЛ ТА ЙОГО "СКАКУНИ"

Дядьно Нісл серед пустунів — сам пустун. — Фургон Меєр-Велвла та його три

"снануни": Мудрий, Танцюрист і Аристократна. — Балагула розповідає свою біографію

Наприкінці літа (надворі ще було досить тепло, але пахло вже місяцем елулом) прибув з великого міста Переяслава фургон, запряжений тройкою. Під'їхавши до будинку дядька Нісла, візник, балакучий єврей на ім'я Меєр-Велвл, розстебнувся й витяг десь з потайної кишені листа, написаного Нохемом Вевиковим до брата Нісла Рабиновича. У листі писалося, що, по-перше, по дітей послано підводу, по-друге, їм надсилають три пари чобітків і, по-третє, надсилають їжу на дорогу: коржі, круті яйця й груші, всього харчів на два дні. А крім того, баба Минда висилає теплу ковдру й стару шаль, щоб закутати дітей, коли, боронь боже, похолодає або піде дощ. Балагулі наказали забрати дітей уранці, одразу після ранкової молитви, а на ніч зупинитися з ними в Борисполі, з тим, щоб приїхати, з божої допомоги, ввечері другого дня в Переяслав.

Якими словами описати ту радість, що пойняла дітей Нохема Вевикова, коли їм переказали зміст цього листа й за одним разом віддали чобітки? З чого більш радіти: з чобітків, з того, що вони два дні подорожуватимуть у фургоні, запряженому тройкою, чи з того, що вони позавтра ввечері вже будуть у великому місті Переяславі?

— А підійдіть-но сюди, шибеники, пустуни, урвиголови, сідайте й примірте оці чобітки! — скомандував дядько Нісл, давши щигля кому в носа, кому в ухо.

Дядько Нісл любив дітей, чужих так само, як і своїх, тому дістати від нього щигля було навіть приємно, хоча потім щеміло цілих півгодини. Кого любиш, від того й щигля сприймаєш, як подарунок. А любили його діти насамперед за те, що він був мало не єдиний у родині, хто ніколи нікого не карав, нікому не вичитував нотацій і не стежив, як інші, щоб діти навчались і молились. Навпаки, з дітьми-пустунами він і сам ставав пустуном, любив посміятися разом з ними й пожартувати, впустити, скажімо, чималу порцію табаки в ніс старому єврею, що заснув у синагозі, і коли той прокидався й починав чхати й кашляти, побажати йому доброго здоров'я. А про свято тори нічого й казати — тоді він міг і не таке утнути. Він якось напоїв п'яничку Гедалю, допоміг дітям зв'язати йому руки й ноги, як баранові, і замкнув у коморі, прив'язавши одну його руку довгим мотузком до дзвона, що висів на сволюку, так щоб Гедаля, прокинувшись, мимоволі почав дзвонити, як на сполох, і все містечко збіглося з криком: "Хто горить?"

З усього цього можна собі уявити, як тяжко було дітям розлучатися з таким дядьком. Прощаючись із дітьми, він поплескував кожного по плечу й заспокоював: "Нічого, нічого, ми ще побачимось, я теж не залишусь тут надовго". Серце не обмануло його, як читач уже знає з попередньої розповіді.

Узувши нові чобітки, в яких діти відчували себе надзвичайно приємно, ніби вже змужнілими, вони насамперед ознайомилися з фургоном, з усіма конячками й з балагулою, який мав їх повезти у велике місто.

Фургон, як усі фургони, з латаною сірою будою, був добре вистелений сіном і рогожами. Отже, слід гадати, їхати буде досить м'яко й приємно. Цю "приємність" діти відчували згодом, на другий день подорожі, коли всі кістки в них уже нестерпно боліли. Отакий він був, цей фургон. А щодо конячок, то про них варт поговорити, хоча й

коротко, але про кожну окремо, бо ці три конячки (балагула Меєр-Велвл називав їх "скакунами") мали таке саме відношення одна до одної, як стріха до викупу первістка *. То була справжня єврейська тройка.

Почнемо з голобельного коня. Меєр-Велвл прозвав його Мудрик. Чому Мудрик — невідомо. Може, тому, що Муд-рик походить від слова "мудрий", а мудрий означає розумний, хоч, ніде правди діти, надто розумним цей Мудрик не

5*

67

був. Він був лише дуже старий — про це свідчили його сумна морда, сльозаві очі, облізлий хвіст і гострі маслаки, що випирали на його колісь широкому заду. Проте, незважаючи на старість, він майже сам-один тягнув цей фургон з усім його вантажем., бо ті двоє орчикових тільки удавали, ніби тягнуть.

Ці два "скакуни" теж мали клички. Одного звали Танцюрист, бо він підтанцьовував на ходу. Він не ходив, а весь час підтанцьовував. У нього танцювали всі чотири ноги, але кожна сама по собі. Вони аж ніяк не могли порозумітися, і тому з його танців не було ніякого пуття. Він тільки заважав Мудрикові. Крім того, цей "скакун" так трусив підводу, що витрушував усю душу. Щоправда, Меєр-Велвл нагороджував його по заслугі. "Зараз ти в мене потанцюєш!" — казав він йому й напоумляв його батогом або пужалном. Усю дорогу він його дубасив, навчав уму-розуму. Та воно мало що допомагало. Танцюрист не звертав на це ніякої уваги й танцював собі далі. Навпаки, коли його стьобали надто сильно, то ще гірше було: він тоді хвицав обома задніми копитами, мов хотів сказати: "Раз так, то ось на тобі!" На зріст він був невисокий, значно менший за Мудрика, але морду мав незрівнянно розумнішу, ніж Мудрик. Можливо, Меєр-Велвл не перебільшував, коли вихвалявся, що Танцюрист був колись "чудовим скакуном", але від лихого ока упав на ноги, і ніякі ліки йому вже не допомагали. Ось чому він потрапив до Меєр-Велвла. З того часу балагула й морочиться з ним.

Зате третю коняку Меєр-Велвл не чіпав, рідко коли він для годиться злегка стьобне її. То була низенька на зріст, черевата шкапина з волохатими ногами. Прозвав він її Аристократка, бо вона знатного походження. Колись вона була, розповідав Меєр-Велвл, поганяючи своїх "скакунів", попівською конякою. Як вона потрапила до нього? То ціла історія, яку тепер уже не перекажеш з усіма подробицями. По-перше, ця подія сталася дуже давно— хіба можна все запам'ятати? А по-друге, у цій історії, яку Меєр-Велвл розповідав, не все в'язалося. Запам'яталося тільки, що Аристократка, як Меєр-Велвл розповідав з усмішкою, була вкрадена. Тобто не він її вкрав, крий боже,— вкрали інші люди, а він її купив запівдарма. При цьому він навіть сном-духом не знав, що вона крадена, щоб він так не знав ні горя, ні злиднів! Знав би він, що її вкрали, та ще в попа, то не доторкнувся б до неї нізащо в світі (тут обличчя Меєр-Велвла набирає серйозного виразу), якби його навіть озолотили. Не тому, що він такий святенник і боїться доторкнутись до краденого коня. Що його обходить, коли хтось краде? Ти злодій — тебе й шмагатимуть на тому світі! Він не купив би цю коняку з іншої причини: не хоче мати

діла з поліцією. Поліція йому огидніша за свинину. Він уже колись ускочив у халепу, його недруги візники підставили йому ногу, звели наклеп на нього, зокрема той Янкель Булгач, хай йому дідько!..

І тут Меєр-Велвл починав розповідати зовсім іншу історію, потім ще одну історію і ще одну історію. І всі ці історії викликали неабияку підозру, що Меєр-Велвл все ж досить часто "має діло" з конокрадами й поліцією.

А втім, йому властива була одна позитивна якість,— він був, як ми вже зазначали, дуже балакучий і своєю невгамовною балаканиною розважав юних пасажирів усю дорогу від Воронкова до Борисполя й від Борисполя до Переяслава,— він не затуляв рота ані на хвилину. Діти дізна- (лися про все його життя: як він ще малим хлопчиком почав працювати у Янкеля Булгача за підручного, як він одружився й став власником коней, самостійним балагу-^ лою, як Янкель переслідував його, підкопувався під нього, але йому, Меєр-Велвлу, начхати на нього! І про свою жінку Меєр-Велвл розповів, яка вона була вродлива до заміжжя, справжня красуня, і як він тужив за нею, мало не вмер від любові, така вона була краля. А тепер, якби він був парубок, то не схотів би навіть дивитись на неї, але тоді він ще був "ят"...

Діти спочатку не зрозуміли, що означає слово "ят". Та коли Меєр-Велвл розповів далі, що не минуло й року після весілля, як його молодиця народила йому "ятика", й через рік — ще одного "ятика", а потім знову "ятика" і знову "ятика", то діти вже здогадалися, про що мова.

Скінчивши власну біографію, Меєр-Велвл перейшов до біографій Янкеля Булгача та інших балагул, називаючи кожного на ім'я й розповідаючи, хто скільки коней має і яких, у кого коні справжні "скакуни", а в кого "шкапини, дохлятина, падло".

Від балагул Меєр-Велвл перейшов до ліверантів, до циганів, конокрадів і "пророків". Різниця між конокрадами й "пророками", пояснював Меєр-Велвл, полягає в тому, що конокрад виводить коня з стайні, а "пророк" угадує й показує, де цей кінь стоїть. Тому з "пророками" слід підтримувати блат ще більш, ніж із конокрадами... Ні, діти, мабуть, за два роки не взнали б стільки, скільки вони дізналися від балагули Меєр-Велвла за ці два дні.

Тепер, коли ми вже познайомилися з балагулою, його фургоном і трьома "скакунами", ми можемо ненадовго повернутись назад у Воронків й розповісти, як герой цього життєпису розпрощався із своїм містечком перед тим, як залишити його назавжди.

23

ПРОЩАЙ, ВОРОНКІВ!

Герой прощається з рідним містечком. — Мрії про скарб. — Він ладен подарувати Гергеле свої старі чобітні.— Дурний інцидент із служницею Фру-мою

Хоч як містечко набридло, хоч як надокучили його жителі, хоч як Пинеле Шимелів глузував свого часу з нього, воно перед від'їздом дітей у велике місто знову набуло в їхніх очах свою колишню чарівність, і їм було справді жаль розлучатися з ним.

Наче з живою істотою, наче з любим, вірним другом, прощався Шолом з містечком,

з подвір'ям, садом, кожним деревцем, що вже належало комусь іншому, і з горою по той бік синагоги, з левадою, що за містом,— з усіма місцями, де він часто бував із своїми найкращими товаришами, починаючи з сироти Шмулика і кінчаючи Гергеле-зłodієм.

Найдовше він прощався із тим місцем, де, як це майже напевно знав сирота Шмулик, був захований скарб. Немов зачарований, стояв Шолом сам-один у побожній тиші, і в його голові снував рій думок. Що буде із цим скарбом, коли його знайде, боронь боже, хтось інший? І чи може таке статися? Це, певно, знає тільки така людина, як його друг Шмулик... Де тепер Шмулик? Чи зустрінуться вони коли? І що буде, як вони зустрінуться? А коли десь зустрінуться, то насамперед, мабуть, прийдуть сюди ненадовго, щоб глянути на всі ті місця, де вони разом перебули свої найкращі дитячі роки. А потім візьмуться енергійно до пошуків скарбу: спершу поститиме один, потім — другий; а відбувши пости й проказавши відповідні псалми, вони підуть діставати скарб. А коли знайдуть скарб, вони його поділять між собою навпіл, на дві однаковісінькі частки. Ото буде свято! Найбільшу пайку одержить, звісно, батько, Нохем Вевіків, далі дядько Нісл одержить теж чималу пайку, потім — дядько Пиня та інші родичі. Значна частина скарбу залишиться таки тут, у воронківських євреїв. Бідолашній вдові різника треба дати стільки, щоб вона кинула думати про нове заміжжя й не мусила щоразу волочитися у Фастів до своїх бідних родичів, які самі ледве перебиваються. "Громадські діячки" — служниця Фрума й Фейгеле-диявол,— хоча вони цього не заслужили, все-таки теж одержать стільки, скільки їхнім чоловікам навіть не снилося. І старій Руді-Басі, яка пече бублики, млинці й коржі й годує своїми опухлими руками цілу сім'ю, не завадило б на схилі віку трохи відпочити. А ша-мес Мейлах, а п'яниця Гедаля — їх теж не можна обминути. Чи от, скажімо, кантор Шмуел-Еля скаржиться, що йому тут, у Воронкові, тісно, що у нього гарний голос і він міг би співати набагато краще за найславетніших канторів світу, якби в нього були ноти. Отже, слід подбати, щоб він мав ноти. Залишається тепер ще тільки Гергеле-зłodій. Що робити із цим парубчаком, щоб він кинув красти? Насамперед слід подбати, щоб його ненька кинула куховарство, а його вітчимові-дроворубові треба купити хату й насипати йому повні кишені грошей, обов'язково засте-рігши, що все це робиться не заради нього, а заради пасинка Гергеле, якого не можна бити й звати зłodієм.

Саме в цю мить перед Шоломом раптом виник Гергеле-зłodій, як завжди босий, обшарпаний.

— Як ти сюди потрапив?

— А ти?

Вони розбалакалися і пішли разом. Шолом розповів своєму другові, що він виїздить з Воронкова. Та Гергеле це знав, він навіть бачив фургон з трьома кіньми.

— Бачив? Що скажеш про них?

— Про кого?

— Про коней.

— Що я скажу? Коні...

— А фургон як тобі подобається?

— Фургон...

Гергеле в поганому настрої, і товариш намагається його розважити.

— Знаєш, я щойно думав про тебе, а ти якраз сам з'явився...

— Невже? А що ти думав про мене?

— Я думав... Я мав тебе на увазі при дільбі скарбу...

— Якого скарбу?

Шолом розгублюється: сказати йому чи не сказати? А Гергеле питає знову: "Який скарб?" Нічого не вдієш, доведеться сказати. І Шолом розповідає йому про скарб. Гергеле зацікавився: "А де ж лежить цей скарб?" Шолом ще більш розгублюється: сказати йому чи не сказати? В очах Гергеле спалахує вогник: "Чого ти боїшся сказати — я його вкраду, чи що?" Шолом уже шкодує, що завів мову про це, і він починає говорити з Гергеле таким самим тоном переваги, яким Пинеле Шимелів колись говорив з ним:

— Дурненький, а коли я тобі навіть скажу де, ти однаково не зможеш туди дістатись, бо для цього треба ще знати кабалу,— це по-перше; а по-друге, треба постити сорок днів, а на сорок перший день...

— А на сорок перший день ти дурень!—перепиняє його Гергеле й зиркає на чобітки свого друга — вони, певно, йому сподобались.

— Нові?

Шолому стає ніяково: у нього новенькі чобітки, а його друг Гергеле ходить босий! І він озивається до Гергеле:

— Хочеш, ходімо зі мною до дядька Нісла, і я тобі щось подарую...

— Подаруєш? Що ж, я не від того!..

Гергеле дуже задоволений, і обидва друзі швидко подаються до Шоломового дядька. У дядька Нісла вони застають цілий натовп знайомих і друзів, які, дізнавшись, що по дітей Нохема Вєвєкова прибула підвода, прийшли попрощатися з ними й передати щирий привіт їхнім батькам...

Серед гостей були також обидві "громадські діячки", служниця Фрума й Фейгеле-диявол, поки що без чоловіків. Згодом мали прийти і їхні чоловіки попрощатися й переказати привіт. Усі дивляться на дітей з повагою — ще б пак, люди, можна сказати, їдуть у велике місто, в Переяслав! З ними вже зовсім інакше розмовляють, їм радять, як їхати й де зупинитись у Борисполі. Дядько Нісл дає, за своїм звичаєм, кожному щигля й питає шибеників, чи вони коли-небудь черконуть йому кілька слів. А як же? Вони писатимуть щотижня, двічі на тиждень, щодня!.. Кантор Шмуел-Еля просить передати окремий привіт батькові й переказати, що з того дня, як реб Нохем поїхав, він ще не зіграв жодної партії в шахи, бо Воронків справжня пустка! Тітка Годл раптом стала така лагідна, що хоч візьми та приклади її до болячки. Вона каже, що не розуміє, як то зважуються відпускати дітей в дорогу голодними. Бо що то за їжа на дві доби — черстві коржі, круті яйця й груші? Так можна з голоду померти! І вона починає пакувати їм на дорогу все, що тільки можна: горщечок із смальцем, слоїк із зацукрованим варенням,

мабуть, ще з минулого літа, і повідло, але таке кисле, що аж дух спирає!

Саме тоді, коли тітка Годл лаштувала дітей в дорогу і всі з ними прощалися, між служницею Фрумою й Гер-геле-злодієм сталася маленька драма. Помітивши Гергеле, Фрума кинула на нього сліпим оком і спитала Фейгеле-диявола: "Що тут робить оцей злодюжка?" Гергеле, не дожидаючись, поки та відповість, і собі спитав: "А що тут робить оця сліпа?" Ще одна мить, і спалахнув би великий скандал, якби Шолом не взяв свого приятеля за руку й не вийшов з ним надвір (у такий день дозволено все, навіть товаришувати з Гергеле-злодієм).

— Я сказав тобі, що дещо подарую? Ось на, візьми!

І Шолом, син Нохема Вевикова, задоволений з свого добродіяння, витягає з-під поли свої старі чобітки й подає їх Гергеле-злодію. Гергеле сподівався, мабуть, одержати зовсім інший подарунок, крім того, він був роздратований сутичкою із сліпою Фрумою і незадоволений тим, що його друг приховав од нього, де лежить скарб, та й взагалі був цього дня не в гуморі. Тому він узяв чобітки, із злістю жбурнув їх від себе, вибіг босий з подвір'я й зник.

Здається, незначний інцидент, але як боляче стало Шоломові! Зникнення Гергеле затьмарило йому прощання з містечком і всю радість першої далекої чарівної подорожі. І хоч як він намагався потім одігнати від себе сумний образ скривдженого приятеля, той аж ніяк не зникав і стояв увесь час перед очима, як болісний докір: "Ти образив бідного друга!"

Ось уже проїхали базар, залишили позаду крамниці, будиночки, єврейське кладовище, цвинтар, перехопились через місток, проминули й леваду — нема Воронкова!

І тоді герой цього життєпису раптом відчув, як йому чогось дивно стисло в горлянці, і його поймав жаль до маленького містечка, немов воно залишилося сиротою... Це почуття разом з досадою від прикрого випадку з Гергеле зм'якшили його серце й зволожили очі. Відвернувшись, щоб брати нічого не помітили, Шолом витер сльозу й востаннє тихо попрощався з містечком: "Прощай, Воронків, прощай!.."

24

ПОДОРОЖ

Подорож у фургоні Меєр-Велвл а.—Філософські думки. — Перша зупинна в дорозі. — Бориспіль. — Носаті хазяї заїзду.— Ночівля на долівці. — Наш герой назавжди прощається з Воронновим

Лише той, хто сам виріс у маленькому містечку й уперше в житті виїхав у великий божий світ, може зрозуміти те почуття щастя, радості й душевного піднесення, що його переживали діти, коли вони вирушили у цю першу омріяну подорож. Спочатку вони собі місця не могли знайти в фургоні від захвату: вони то сідали розкинувшись, як батько у своєму фотелі під час пасхальної трапези, то простягалися на весь зріст, засунувши руки в кишені, то, навпаки, підводились, тримаючись руками за стояки буди. Цього візник Меєр-Велвл уже не міг стерпіти. І хоча він заприятелював з дітлахами й цілу дорогу розповідав їм свої візницькі історії, проте він досить

безцеремонно запевнив їх, що вирве їм тельбухи, якщо вони вирвуть хоча б один стояк. Проказавши це, Меєр-Велвл стьобнув своїх "скакунів" і покотив далі.

Хто пам'ятає свою першу подорож, той знає, як дорога мчить назустріч, як земля зникає під колесами й копитами коней, як усе лине перед очима, як пахне запізнiла травиця або зачеплена гілочка самотнього дерева, як у груди проникає свіже повітря й пестить, пестить тебе, завдаючи невимовної насолоди. І вас наче підносить угору, хочеться співати — хороше, безмірно хороше! Проминувши всі будинки, місток, леваду, кладовище, ви мчите далі, далі і раптом бачите якихось височезних живих мерців, що махають руками вгору-вниз, вгору-вниз, аж страх бере

Але під'їжджаєте ближче, і тоді виявляється, що це звичайнісінькі вітряки. Та ось і вони зникають, і ви бачите тільки небо й поле, поле й небо, і вам хочеться зіскочити з підводи чи то краще злинути вгору й злитися з цією блакиттю, що не має ні початку, ні кінця. Мимоволі виникає думка, що людина така мізерна, а той, що створив цей прекрасний безмежний світ, такий великий. Заколисаний цими думками, ви поринаєте в дрімоту. Та ось здалеку виникає й наближається хура, запряжена парою великих волів з величезними рогами, а поруч них ступає селянин, босий, у широчезному брилі. Меєр-Велвл вітається з ним наполовину єврейською, наполовину українською мовою. Селянин не розуміє, чого цей єврей побажав йому — добра чи лиха. Якусь хвилину він стоїть збентежений, потім, кивнувши головою, мимрить собі під ніс "спасибі" і ступає далі. Діти засміялися. Але Меєр-Велвл, який навіть не всміхнувся, повертає голову до своїх юних пасажирів:

— Що за смішки на вас напали, байстрюки?

Як це вам подобається — він ще питає, що за смішки!.. І так минає цілий день, перший день цієї щасливої подорожі наприкінці літа.

Останні літні дні — які вони гарні! Поля оголені, подекуди зорані, хліб давно зібрано, лише де-не-де видно якусь квітку, колос, стеблинку. На селянських баштанах досягають, набираючись соку, кавуни, гарбузи й довгасті дині, а над ними височать соняшники, що гордовито випнулися, виставляючи напоказ свої пишні жовті кучми. І в усенькому цьому світові ще повно комах і мурашок, що дзижчать і гудуть, повно стрибаючих коників, метеликів, що урочисто кружляють у повітрі. Аромат полів уливається в груди, і світ навколо видається таким великим, а небо вгорі таким високим, що спадає на думку, які люди дрібні, нікчемні для цього безмежного світу і тільки бог, чиею славою сповнена вся земля, тільки він пасує для такого світу.

— Злазьте, байстрюки, ми вже в Борисполі. Тут ми переночуємо й, бодасть, завтра поїдемо далі.

Бориспіль — нове місто, вірніше — нове село, велике село. Хатини такі самі, як у Воронкові, люди теж такі самі, тільки носи в них чомусь інші. Можливо, це випадковість якась, але дітлахи були вражені, коли побачили, що і в хазяїна заїзду, і в хазяйки, і в їхніх чотирьох дорослих дочок — геть у всіх довжезні носи. Мало того, ніс у служниці був ще довший, ніж у хазяїв. Дізнавшись у візника, хто такі його пасажири, довгоносий хазяїн гідно зустрів їх, шанобливо привітав, звелів довгоносій служниці

наставити самовар, мигнув довгоносій хазяйці, щоб подала перекусити, і скомандував довгоносим дочкам, щоб узулися,— вони були босі.

Із цими босоногими дівчатами юні подорожні незабаром досить близько здружилися. Дівчата із цікавістю докладно розпитували хлопчиків, як їх звуть, звідки й куди вони їдуть, як їм подобається Бориспіль,— вони хотіли знати все, навіть скільки кому років. Потім усі разом — і хлопчики, і дівчатка — скуштували кислого повидла, що його тітка Годл дала дітям на дорогу, і аж заливалися від реготу.

Згодом вони гуляли в куцибабу, тобто в піжмурки — це така гра, коли одному зав'язують очі й він має кого-небудь спіймати. Дівчата дуже розпалились, і коли їм щастило спіймати кого-небудь з хлопчиків, вони його так міцно пригортали до грудей, що той мало не задихався.

На ніч гостям настелили сіна на долівку, і щоб вони не образились, довгоноса хазяйка показала їм, що в другому кутку цієї кімнати сплять на долівці її дочки. "Проте вони ростуть, нівроку, досить добре",— додала вона й висякала свого довгого носа. Хлопчики охоче погодилися б на таке ложе, якби не соромилися роздягатись у присутності дівчат. А дівчата, зовсім не соромлячись, скинули свої кофтини й, стоячи босоніж у самих лише спідницях, з оголеними шиями й розплетеними косами, якимось чудно переглядалися, раз у раз зиркали на хлопчиків і сміялися, сміялися без кінця-краю.

— Цить! — скомандував хазяїн і погасив висячу лампу. Але в темряві ще чути було з обох кутків придушений сміх і шурхіт сіна. Та це тривало недовго, бо незабаром прийшов міцний молодий невинний сон і міцно склепив молоді невинні очі.

Ранкова молитва, яку хазяїн заїзду виспівував із знайомою мелодією, сповістила дітей, що настав день і треба їхати в Переяслав. Ця думка наче опекла їх і сповнила їхні серця великою радістю. Балагула Меєр-Велвл згорнув свій молитовний убір, і обличчя в нього при цьому сяяло, наче у щирого праведника. Потім він пішов запрягати своїх "скакунів". Там він як слід поговорив властивою йому мовою з Мудриком, Танцюристом і Аристократкою, почастував кожного окремо, проте найбільше дісталось Танцюристові, щоб не танцював тоді, коли музика не грає...

Сонце яскраво світило, і все подвір'я, здавалося, купалось у золотому сяйві. Роса грала діамантами, вони мінілися, леліли! Навіть купа сміття, що нагромадилась за літо, а може, за цілих два літа, наче взялася золотом. А в півня й курок, що порпались у цій купі, кожне пір'ячко було наче вилите з щирого золота. Їхнє сокотіння тішило вухо, їхні лапки, що ними вони розгрібали сміття, вабили око. А коли рудий півень спурхнув на самий верх купи, заплющив очиці й оглушливо проспівав своє довге, дзвінке, залиviste кукуріку, наче справдешній кантор, діти з особливою силою відчували красу світу й знову-таки велич того, хто його створив. Захотілося виспівати йому хвалу — звісно, не молитися, як це робили хазяїн борис-пільського заїзду чи балагула Меєр-Велвл,— ні, до цього вони охоти не мали, це їм уже давно набридло — тільки в душі подякувати творцеві, віддати йому хвалу.

— Сідайте на воза, байстрюки, ми ще маємо їхати цілий день,— підганяв своїх

пасажирів Меєр-Велвл, заплатив за сіно й овес і попрощався з хазяями заїзду. Діти теж щиро попрощалися з довгоносою сім'єю, влізли у фургон, і тільки-но віз, підскакуючи, викотився з Борисполя на широкий простір полів та городів, пісків та лісів під безкрайнім небом, на дітей знову війнула приємна свіжість, знову пойняло почуття безмежної свободи... А втім, здається, вже надто багато неба! Воно вже почало їм набридати, власне, не так небо, як ця їзда, і не так їзда, як балагула Меєр-Велвл з його балаканиною. Крім того, від нестерпної тряски почало стукати в скроні, миготіти в очах і колоти в боки. Тир-тир-тир-тир! Здавалося, підвода вічно так труситиме й гуркотітиме, і це ніколи не скінчиться. І захотілося злізти з неї, пойняла туга за землею, за рідною домівкою, за рідним Воронковом. І герой цієї біографії забився в найдавший кут фургона, зітхнув і знову почав прощатися з містечком, тихо шепочучи, щоб брати не почули:

— Прощай, Воронків! Прощай, прощай!..

НА НОВОМУ МІСЦІ

Переяслав — велике місто. — Холодна зустріч. — Срібло заставленої заробітків нема. — Батько заклопотаний

Після дводенної тряски, гецання, погойдування, після того, як добре наковталися куряви й наслухалися балагу-лових історій, молоді подорожні надвечір відчували, що вони ось-ось уже скоро дома. Незабаром у нічній темряві замиготіли маленькі вогники — ознака міста. Потім колеса загуркотіли по бруківці, і фургон почало трусити ще більше. Це вже було справжнє місто, велике місто Переяслав. З гуркотом і деренчанням фургон Меєр-Велвл підкотився до темного подвір'я, де на воротах висів задимлений ліхтар і жмутик сіна — ознака заїзду.

Те, що їхні батьки держать заїзд, було для дітей цілковитою несподіванкою, і досить прикрою. Як, їхній батько, Нохем Вевіків, виходить зустрічати пожитців? Їхня мати Хая-Естер куховарить для них, а баба Минда їх обслуговує? Гіршого занепаду, більшої ганьби вони собі навіть уявити не могли. А мрійник Шолом, що завжди марив про кращі часи й носився із своїм скарбом, потім ще довго потай сумував, плакав і тужив за любим маленьким Во-ронковом. Він не розумів, чому дорослі говорили: "Зміна місця — зміна щастя". Нічого казати, гарне щастя!

— Вилазьте, байстрюки, приїхали! — сповістив дітей Меєр-Велвл, зупинивши коней коло ганку заїзду довгим "тпррру-у".

Втомлені, розбиті й голодні, дітлахи поодиноці вилізли з фургона, розпростуючи затерпле тіло. Тим часом відчинилися двері, і на темному ганку з'явилися одна по одній невиразні постаті, що їх у темряві ночі можна було розпізнати лише з голосу. Перша постать, висока на зріст і широка, була баба Минда. Витягши вперед свою стару голову, вона сказала: "О, хвалити бога, вони вже приїхали!" Друга постать, маленька, жвава, була мати Хая-Естер. Вона спитала ніби когось стороннього:

— Що, вже приїхали?

— Уже приїхали! — радісно відповіла третя постать, довготелеса й худорлява. То був батько, реб Нохем Вевіків, тепер уже реб Нохем Рабинович (у великому місті дід

Вевик дістав відставку).

Не такої зустрічі сподівалися діти. З ними, правда, розцілувалися, але досить холодно. Потім спитали: "Як ся маєте?" Що можна відповісти на таке запитання? "Нічого..." Баба Минда перша згадала, що діти, мабуть, хочуть їсти. "Ви голодні?" Ще б пак, не голодні! "Хочете їсти?" Ще б пак, не хотіти! "Вечірню молитву проказали?" — "Аякже, проказали!"

Мати подалась на кухню, щоб зготувати дещо поїсти, а батько тим часом заходився екзаменувати хлопчиків, перевіряти, яких успіхів вони досягли в навчанні. О, вони зробили великі успіхи! Але чого їм морочать голову, коли хочеться скоріше ознайомитись з новим місцем, з новою домівкою?

Вони поводять головами на всі боки, озираються навколо — де це вони опинилися? — і бачать себе у великій, але похмурій, недоладній хаті, з численними кімнатками, перегородженими тонкими дощаними переділками. То кімнати для пожильців, але не видно жодного пожильця. Посередині хати — велика зала. У цій залі діти побачили всі воронківські меблі: півкруглий червоний стіл на трьох лапах, стару червону фанеровану канапу з протертим сидінням, кругле дзеркало в червоній фанерованій рамі з двома різьбленими руками над ними, простертими наче для благословення, і скляну шафу, з якої виглядали пасхальні барвисті тарілки, срібна ханукальна лампада *, стара срібна шкатулка у формі яблука на великій гілці з листочками. Решти срібних золочених бокалів, келихів, келишків, виделок, ножів, ложок та всього іншого столового срібла уже не було. Де воно поділося? Лише геть пізніше діти дізналися, що батьки все це заставили разом з маминими перлами та іншими коштовностями у переяславського багатія і вже більш ніколи не могли викупити.

— Ідіть помийте руки! — сказала дітям баба Минда, коли мати принесла з кухні щось не дуже розкішну вечерю: підігріту кашу з квасолею, яку належало їсти з хлібом; до того ж хліб був черствий! Мати сама накраяла його й кожному дала певну пайку. Такого у них раніш ніколи не було — звичай злидарів!.. А батько сидів збоку й весь час екзаменував. Він, певно, був задоволений: діти зробили значні успіхи, особливо середульший, Шолом, який так вивчив священні тексти, що не запинаючись проказував цілі розділи з "Пророка Ісаї" напам'ять.

— Ну, годі, хай ідуть спати! — каже мати, прибираючи зі столу хліб і замикаючи його в шафу. Такого теж не велося у них там, у Воронкові,— це вже зовсім поганий звичай!

Чи то дорога була задовга, тяжка, і діти страшенно втомилися, чи зустріч вийшла якась не дуже привітна й вечеря злидарська, але нова домівка, про яку діти стільки мріяли, здалася їм зовсім не такою привабливою, як вони сподівалися і як їм хотілося. Мабуть, надто великі були їхні сподівання, і тепер у них залишилося відчуття, ніби їх відшмагали. Тому вони зраділи, коли їм нарешті звеліли проказати молитву на сон грядущий і піти спати.

Лежачи потім разом з братами на сіннику, постеленому просто на долівці в великій темній порожній, без будь-яких меблів, кімнаті (то була прохідна між залою й кухнею),

герой цього життєпису довго не міг заснути. У голові снували всілякі думки й безліч запитань. Чому тут так темно й похмуро? Чому всі такі заклопотані? Що це діється з мамою, чому вона стала така страшенно скупа? Що це сталося з батьком, чому він зігнувся, зсутулився й так постарів, що аж серце щемить, коли глянеш на його пожовкле зморшкувате обличчя? Невже це через те, що, як казали в Воронкові, прибутки занепадають? І оце називається "зміна місця — зміна щастя"? Що його робити? Потрібен скарб! Ах, якби можна було привезти хоча б маленьку частку того скарбу, що залишився у Воронкові!

Подумавши про скарб, Шолом згадує колишнього товариша сироту Шмулика з його чудесними казками про золото й срібло, діаманти й самоцвіти в долішньому раю й про той скарб, що захований по той бік воронківської синагоги ще з часів Хмельницького. І Шолому ввижаються купи срібла, діамантів, самоцвітів. І приятель Шмулик приходить до нього уві сні, любий Шмулик з його чарівним обличчям і лискучою, жирно змащеною чуприною. Він чує його м'який хрипкуватий голос. Шмулик звертається до нього привітно, дружньо, наче дорослий, і заспокоює його ніжними словами: "Не журися, дорогий Шоломе, ось на тобі подарунок від мене — камінець, один з тих двох камінців; вибирай собі, який хочеш: камінець, що зветься "яшфе", або камінець, що зветься "кадкод"... Шолом вагається — він не знає, він забув, який камінець кращий, той, що зветься "яшфе", чи той, що зветься "кадкод". Тим часом поки він роздумує, підбігає Гергеле-зло-дій, вихоплює обидва камінці й зникає з ними. А Пинеле, Пимелів син,— звідки він узявся? — засунув руки в кишені й регоче. "Пинеле, чого ти смієшся?" — "З твоєї тітки Годл та її повідла, га-га-га!.."

— Вставайте, лежні! Диви-но, їх ніяк не можна добудитись! Треба прибрати весь мотлох, треба варити обід, а вони сплять собі, розіспалися! — скаржитись мати, маленька, жвава, заклопотана, обтяжена роботою в хаті й на кухні — сама-одна на все господарство.

— І-о-ну, молитися! — невиразно, щоб не перервати молитву, мимрить баба Минда, яка тримає молитовник і, перегортаючи сторінку по сторінці, ревно молиться.

— Після молитви навідаєте родичів, а в хедер почнете ходити, дасть бог, вже після свята,— ніжніше за всіх додає батько.

Він убраний у якийсь дивний халатик, підбитий котячим хутром, хоча надворі ще тепло. Згорблений, стурбований, він затягується міцною цигаркою й так тяжко зітхає, що аж серце крається. Здається, він став ніби нижчий на зріст, старіший і нижчий. І хочеться швидше вибігти з хати надвір, подивитись на місто, познайомитися з ріднею.

26

ВЕЛИКЕ МІСТО

Знайомство з ріднею. — Тітна Хана та її діти. — Еля й Авремл екзаменують героя з біблії. — Іспит з письма у дядька Пині

Увечері Переяслав справив на воронківських дітей враження похмурого, безлюдного міста. Зате вранці їм здалося, що воно сповнене краси й саява. Тепер місто їм дуже припало до душі, і вони захоплювалися кожною дрібницею. Ці містечкові діти

ніколи ще не бачили таких широких, довгих вулиць з дерев'яними пішоходами (тротуарами) обабіч; вони ніколи не бачили будинків, критих бляхою, вікон з надвірними віконницями, пофарбованими в зелений, синій або червоний колір, мурованих крамниць із залізними дверима. Ну, а базар, а церкви і, не будемо їх згадувати поряд, синагоги та молитовні, і навіть люди — всі й все таке величне, таке гарне, чепурне й святково-урочисте! Ні, Пинеле Шимелів не перебільшував, коли розповідав про чудеса цього великого міста. Діти йшли з батьком до рідні, і їхні ноги, наче на коліщатках, ковзали по цих дощаних пішоходах. І тільки з поваги до батька вони не наважувалися зупинятися на кожному кроці й захоплюватись усіма чудесами, що раз у раз виникали перед їхніми очима. Як заведено, батько йшов попереду, а діти чвалали позаду.

Ввійшовши у велике подвір'я й проминувши довгий світлий скляний коридор, вони опинились у розкішних покоях з навоскованими підлогами, м'якими канапами й фотелями, з високими, аж до самої стелі дзеркалами, різьбленими шафами, скляними люстрами й бронзовими бра на стінах — справжній палац, царські покої!

То був дім тітки Хани, дивний дім, без хазяїна (тітка Хана була вдова). Її діти нікого не слухались — ні матері, ні вчителя, цілковита анархія. Кожен робив, що хотів. І всі вони завжди сварилися між собою, давали одне одному прізвиська, голосно сміялися, говорили всі разом і здійсмали такий шарварок, що голова йшла обертом.

Тітка Хана була висока на зріст, поважна жінка. Їй би личило бути гранд-дамою, з тих, що нюхають табаку з золотої табакерки, на якій намальовано стародавнього принца із сивою кіскою й у шовкових панчохах. Тітка Хана, певно, була колись дуже вродлива. Про це свідчать її дочки, незвичайні красуні.

Тільки-но діти прийшли, одразу знявся гармидер, крик, галас:

— Так ось вони які! Оце й є відомий знавець біблії? Ану, підійди-но ближче, не соромся! Дивіться-но, як він соромиться, ха-ха-ха!

Батько, мабуть, не витримав і якось похвалився своїм сином, що той добре вивчив біблію, і хлопчикові одразу надали титул "знавця біблії".

— Налий знавцеві біблії склянку чаю й дай йому яблуко й грушу, хай покуштує знавець біблії наші переяславські фрукти.

— Знаєте що? Покличмо сюди Елю й Авремла, хай вони його проекзаменують.

Еля й Авремл, дорослі хлопці з уже чималенькими борідками, доводилися тітці Хані родичами з боку її чоловіка. Вони жили в сусідстві, будинок навпроти будинку, їхній батько, Іцхок-Янкл, зубожілий багатій, все своє життя тягався з казною, носив сережку в лівому вусі, мав гарну круглу бороду, ні на кого не дивився, ні з ким не розмовляв і завжди усміхався, неначе хотів сказати: "Чого з вами балакати, ви всі — віслюки!"

Тільки-но Еля й Авремл увійшли, вони одразу, без будь-яких церемоній, заходились екзаменувати воронків-ського хлопчика з усієї біблії, від початку й до кінця. І слід визнати, що воронківський хлопчик блискуче склав іспит. Він не тільки знав напам'ять, з якого розділу, з якого речення взято те чи інше слово, він навіть знав, у якому тексті можна знайти всі інші слова того самого кореня. А батько аж млів з насолоди, обличчя

його сяло, зморшки на лобі розгладились, і весь він якось випростався, став зовсім іншою людиною.

— Раз так, то дайте знавцеві біблії ще яблуко, ще грушу, ще горіхів і цукерок, цукерок! — командували тітчині дочки-красуні.

І титул "знавця біблії" надовго залишився за Шоломом не тільки серед рідні. Навіть у синагозі хлопчаки звали його не інакше як "воронківський знавець біблії". Та й дорослі, всі, кому охота, частенько звертались до нього, ухопивши за вухо: "Ану, скажи-но, маленький знавець біблії, де є таке-то речення?"

"Знавцеві біблії" дуже сподобалась тітчина домівка та її хлопчики Пиня й Моха, двоє бешкетників, з якими він досить швидко потоваришував. Йому здавалося, що кращого, багатшого дому, ніж у тітки Хани, нема не тільки в Переяславі, а в цілому світові. Бо де ви бачили, щоб яблука тягли з діжки, горіхи з мішка, а цукерки просто з торбинки?..

Зовсім інший вигляд мав дім дядька Пині. То був справжній єврейський дім, з шатром для свята кучок, з багатьма священними книгами, серед яких був також і весь талмуд, із срібною ханукальною лампадою й великою восковою свічкою для гавдоле *. Але куди йому до тітчиного дому! Звичайнісінький собі побожний дім. Усі там були побожні — і дядько Пиня, і його діти. Хлопчики — у довгих, аж до самої землі, лапсердаках, з довгими, до колін, арбеканфесами *; дочки, у цнотливо насунутих на лоба хустках, сторонній людині в очі не дивились і в її присутності тільки червоніли, як буряк, і хихикали. Тітка Тема — жінка з білявими бровами — теж була дуже побожна, як її мати, що була така схожа на дочку, що навряд чи можна було б розрізнити, де мати й де дочка, якби мати не трясла весь час головою: "Ні-ні".

Тут, у дядька Пині, батько вже не похвалявся своїм "знавцем біблії". У цьому домі біблію не дуже шанували. Хто вивчає біблію? Тільки вільнодуми! * Зате батько не міг утриматись і похвалився гарною рукою своїх дітей. Його діти, сказав він, мають на диво гарний почерк.

— Оцей малюк, — кивнув він на "знавця біблії", — має чудову руку, у цілому світі такої не знайдете.

— Ану, подайте сюди перо й чорнило! — скомандував дядько Пиня й закачав рукави на обох руках, неначе сам мав узятися до якоїсь роботи. — Негайно принесіть мені перо й чорнило, побачимо, як він пише, яка в нього "чудова рука". Мерщій!

Наказ дядька Пині пролунав, як наказ суворого генерала, і всі діти, хлопчики й дівчата, кинулись шукати перо й чорнило.

— Аркушик паперу! — знову скомандував генерал. Але паперу ніде не знайшлося.

— Стривайте! Знаєте що? Хай він напише отут, на моєму молитовничку, — порадив дядьків молодший син Іця, цікавий хлопчик з гостроверхою голівкою й довгим носиком.

— Бери пиши! — наказав батько своєму "знавцеві біблії".

— А що писати?

— Пиши, що хочеш.

Вмочивши перо, "знавець біблії", чи то "чудова рука", замислився — він не знав, що

писати, хоч убий! Сім'я дядька Пині уже, певно, думала, що "чудова рука" може писати лише тоді, коли ніхто не бачить. Але враз Шолому прийшов на пам'ять напис, який тоді можна було зустріти мало не на кожній єврейській книжці. Шолом закотив рукав, крутнув у повітрі рукою, знову вмочив перо й за кілька хвилин зробив такий напис староеврейською мовою:

"Хоча писати на священній книжці мудреці заборонили, але заради відмітного знаку це дозволено".

То було щось на зразок вступу, після якого вже йшов відомий текст:

"Цей молитовничок належить. Кому належить цей мск литовничок? Кому належить, тому й належить. А все-таки кому він належить? Тому, хто його купив. Хто його купив? Хто його купив, той і купив. А все-таки хто його купив? Той, хто дав гроші. Хто дав гроші? Хто дав, той і дав. А все-таки хто дав? Багатій. Хто багатій? Хто багатій, той і багатій. А все-таки хто багатій? Багатій — славетний хлопчик Іцхок, син славетного багатія Пинхеса Рабиновича у місті Переяславі".

Важко передати, який фурор викликав цей напис як своїм змістом, так і своїм письмом. А надто письмом! Шолом добре постарався, щоб його батько не набрався сорому, боронь боже. Він напружив усі свої сили й потів, як бобер. Він обрав найкращий і найдрібніший шрифт, який можна читати лише з допомогою лупи. Він застосував мистецтва каліграфії, успадковане ним від воронківського вчителя реб Зореха, який виховав у тому містечку, можна сказати, ціле покоління каліграфів, що розповзлися по всьому світові й майже всі ще й досі визначаються своїм гарним письмом.

27

БЕЙН-ГАЗМАНІМ

Арнольд з Підвірок. — Нові товариші. Мел а мед Гармізо читає тору. — Во*ронківсьні шибеники показують своє вміння

Бейн-газманім! Хто може це зрозуміти? Вакації, вакей-шон, фер'ен, канікули — то все слова однакового змісту. Проте вони аж ніяк не можуть сказати серцю єврейського хлопчика того, що йому каже слово "бейн-газманім".

Дитина, яку відпустили на канікули з школи чи з гімназії, досить нагулялася й там, де вона вчиться, досить погралася, попустувала й набігалась із своїми товаришами на протязі всього року. Можливо навіть, більш пустувала, ніж училася. Але хлопчик з хедеру весь рік тяжко працював, сидів, бідолаха, допізна й все вчив, учив, учив! І враз — бейн-газманім! Цілих півтора місяця, від середини елула до кінця тишре *, не треба йти в хедер. Хіба є на світі більше щастя? До того ж надходять ще осінні свята. Новий рік! Судний день! Кучки! Свято тори! І все це на новому місці, у великому місті Переяславі!

Насамперед слід оглянути місто. Діти його ще майже не бачили. Крім як у тітки Хани, у дядька Пині, у великій синагозі, у старій синагозі й в холодній молитовні, де співає кантор Цаля, воронківські діти майже ніде не були. Але ж у місті є ще чимало вулиць та інших цікавих місць. Є ріка Альтиця й ріка Трубейла і довгий міст. А Підвірки,

що за мостом! Підвірки — це щось на зразок окремого міста, проте вони частина Переяслава. Звідти походить Арнольд з Підвірок. Цей Арнольд частенько навідує Нохема Рабиновича, щоб посидіти з ним, побалакати про Маймоєда, про "Кузрі" *, про Баруха Спінозу * й Мойсея Мендельсона, а також про інших великих людей, що їх Шолом не міг запам'ятати, крім одного на ім'я Дрепер, який добре запав йому в голову... "Арнольд дуже освічена людина,— казав батько, який був високої думки про нього.— Якби Арнольд не був євреєм, то він би міг стати прокурором". Чому саме прокурором, чому євреї не може стати ним,— цього Шолом ще не міг зрозуміти. Він знав лише одну відміну антисемітизму — собак. З власного досвіду. У Воронкові сільські хлопчики якось нацькували на нього собак, які повалили його на землю й порвали, залишивши слід аж по сей день.

Арнольдові з Підвірок герой цього життєпису дуже завдячує своєю дальшою освітою, і тому ми ще з ним зустрінемося. А поки що маємо бейн-газманім і переддень свят. Час познайомитися з місцевими хлопчиками й придбати нових товаришів.

Серед синків почесних городян особливо визначався Мойше-Іцхок, Вігдорів син, рудий хлопчик, прилизаний, в альпаговому сурдутику й такий пихатий, що гребував розмовляти навіть із самим собою. І мав рацію. По-перше, його батько — власник будинку з білим балконом. У цьому будинкові є безліч всіляких годинників та годинничків, і коли настає дванадцята година, всі ці годинники починають так бити, що можна оглухнути. А сам Іцхок-Вігдор завжди тягається з усім світом, і очі в нього якісь розбійницькі — хлопчики в синагозі аж тремтять від його погляду.

На другому місці стоїть Зяма Корецький, трошки сутулий, один з найвідчайдушніших пустунів. Він приятелює не з кожним хлопчиком, та й не кожен хоче з ним приятелювати, бо його батько, петербурзький адвокат,— вільнодум і підстригає бороду, а на носі в нього якісь дивні окуляри, що звуться пенсне. Оцей Зяма навчив усіх хлопчиків міста купатися, плавати, бігати на ковзанах і ще багато такого, чого не всі єврейські діти вміють.

Після Зями йдуть синок Ісрола Бендицького, блідий, кволий хлопчик, пихатий Хайтл Рудерман — вчителів син, Авремл Золотушкін, чорний, як арап, Мерперти й Ліпські — чепуристі пестуни в начищених чобітках. До них не кожен наважиться підійти й заговорити, бо хто може собі дозволити щодня носити такі наваксовані чобітки? Далі йдуть маленькі Канавери — страшенні бешкетники, що завжди граються з собаками й мучать котів. З усіма цими хлопчиками Шолом не хотів приятелювати. Він волів мати за товаришів таких дітей, як Мотл Срібний, хлопчик з довгими пейсами, що грав на скрипці, або Еля, Додів син, жвавий, сміхотливий хлопчак, тощо. З ними Шолом молився в одній синагозі з спільного молитовника і з ними разом пустував: перекирляв шамеса Рефоела, показуючи, як тон дивиться одним оком і вигукує співучим голосом: "Вісімнадцять гульденів за кошена!" *, або Вову Корецького, що висвистує носом, Беню Канавера, що жує табаку, Іцхока-Вігдора, що весь час знизує плечима, Шолома Віленського, що раз у раз гладить борідку й шморгає носом. Є, хвалити бога, кого перекирляти. Ось, скажімо, взяти меламеда Гармізо, який читає

тору. Шолом дві суботи підряд вивчав, як Гармізо спочатку розхитується на одній нозі, потім, скрививши рябе обличчя, починає щирити жовті зуби, випростує довгу шию, поводить гострим носом в повітрі вгору-вниз і раптом як гукне дивним гортанним голосом: "Диви, я дав тобі життя й добро, смерть і зло..." Можна померти зо сміху! Всі, хто бачив, як Шолом перекирвляє Гармізо, присягалися, що це викапаний Гармізо. Але сам Гармізо, дізнавшись, як Шолом його перекирвляє, був дуже незадоволений. Він не полінувався, пішов до Нохема Рабиновича й розповів йому геть усе: він, Гармізо, чув, що в реб Нохема є хлопчик, який його перекирвляє під час читання тори. Це викликало переполох у Рабиновичів. Нохем обіцяв розслідувати справу, як тільки діти прийдуть додому. Коли діти прийшли, до них одразу взялися. Батько, звісно, здогадався, що то, мабуть, Шоломові витівки.

— Іди-но сюди, Шоломе, покажи, як ти удаєш меламеда Гармізо під час читання торд.

— Як я його удаю? Отак-о!

І Шолом, розхитуючись на одній нозі, скривив обличчя, як Гармізо, вищирив зуби, випростав шию, повів носом вгору-вниз і почав якимось дивним гортанним голосом: "Диви, я дав тобі життя..."

Шолом ще ніколи не бачив, щоб батько так сміявся, як цього разу. Він ніяк не міг спинитись. Коли він нарешті заспокоївся, викашлявся й витер очі, то звернувся до дітей:

— Бачите, до чого веде байдикування під час бейн-газманім? Швендяєте без діла, в голову лізуть всілякі дурниці, казна-що — перекирвляти меламеда Гармізо, коли він читає тору (тут батько не стримався й сховав своє сміхотливе обличчя в хустинку). Бог дасть, одразу після кучок ви знову підете в хедер. Годі, скінчилося бейн-газманім!

Раз бейн-газманім уже кінчається, то треба ж наостанку хоча б погуляти як слід!

І дітлахи намагалися використати свій вільний час якнайкраще, знайомилися й приятелювали не перебираючи з найвідчайдушнішими хлопчиками, гуляли, як ті рекрути перед набором. Воронківські хлопчики показали своїм переяславським приятелем, що хоч вони з маленького містечка, проте знають багато таких речей, які переяславським хлопчикам невідомі. От, скажімо, вони не знають, що до кожного імені можна додати риму. Візьміть, яке хоче ім'я, наприклад, Мотл: Мотл-капотл, друмен-дротл, Йосеф-сотл, ерец-кнотл; Лейбл: Лейбл-капейбл, друмен-дрейбл, Йосеф-сейбл, ерец-кнейбл; Янкл: Янкл-капанкл, друмен-дранкл, Йосеф-санкл, ерец-кнанкл. І так кожне ім'я.

Переяславські хлопчики також не знали мови-переверт-ня, тобто як розмовляти навиворіт. Скажімо: "Сьо я юлпо-таз ебет в укип", тобто: "Ось я затоплю тебе в пику". Або: "Ан ібот юлуд", тобто: "На тобі дулю". Шолом міг розмовляти такою мовою не запинаючись цілу годину. Це ж справжня насолода — ви можете говорити такою мовою людині просто в очі все, що вам заманеться, а вона стоятиме, розпустивши вуха, і нічого не зрозуміє. І що то за хлопчики в Переяславі, які пропускають попа, як звичайну людину, не кинувши йому вслід жодного словечка? Воронківські хлопчики не

такі дурні, щоб пропустити попа й не зачепити його. Побачивши попа, усі хлопчики, хоч би скільки їх було, звичайно вишиковуються позад нього й співають йому вслід: "Піп волохатдй — ніс кдрпатий, сідай

на кобилу, їдь в могилу! Мені щастя, тобі трясця! Мені — гуляти, тобі — помирати!" Переяславські діти казали, що тут, у Переяславі, не можна дражнити попа, бо за це ще нагорить. От тобі й на, попа боятись! Звісно, недобре, коли піп переходить тобі дорогу, але чого його боятись? Пере-яслав таки велике місто й гарне, нічого казати, але у Воронкові під час бейн-газманім було веселіше. Так думали воронківські хлопчики. Проте вони були не від того, щоб дні бейн-газманім у Переяславі тривали без кінця.

28

МЕЛАМЕДИ Й ВЧИТЕЛІ

Реб Арн з Ходорова.— Мел а мед-фантазер.— Ціла галерея меламедів. —Мела мед Мониш з "кісточкою". — Учні грають у карти в хедері

Бейн-газманім ще не закінчилося, свята ще не почались, а Нохем Рабинович уже напитував меламеда для дітей. У місті було кілька меламедів. По-перше, згаданий нами Гармізо, що так добре читав тору. Далі — реб Арн з Ходорова, дуже гарний меламед, але страшенний фантазер. Він розповідав учням якісь безглузді, дивні історії з стародавніх часів. Наприклад, історію про свого діда-бо-гатиря, який нікого не боявся. Раз узимку його дід проїжджав уночі повз ліс. Раптом з лісу вискочили дванадцять голодних вовків і погналися за саньми. Його дід, недовго думаючи, зскочив з саней, засунув руку кожному вовкові в пащу й вивернув усіх вовків навиворіт!

І ще одну історію розповідав він про свого діда, як той вирятував з біди ціле місто. Якось у неділю селяни, що приїхали на ярмарок, попилися й почали бешкетувати. Дід саме тоді молився. Він швиденько скинув молитовний убір, схопив найдужчого бешкетника обома руками за ноги та й почав дубасити ним по п'яних головах. П'яні заводіяки почали падати, як мухи. Вибивши їх до ноги, дід відпустив бешкетника, сказавши йому на прощання: "Тепер можеш іти додому, а я піду помолюся..."

Його дід визначався не тільки неймовірною силою, він ще був страшенно неухажний. Дід, бувало, так замислювався, розповідав реб Арн, що життям важив. Так він одного разу довго ходив задумано по кімнаті: ходив-ходив, ходив-ходив, коли гульк — він стоїть на столі!..

Отакий меламед він був, оцей реб Арн з Ходорова. Далі йшла ціла галерея меламедів, як-от: реб Єшія, Меєр-Герш, Якір-Симха, кайданівський меламед, Мендл-товстун. Але кожен з них мав свою ваду: хто добре знав талмуд, той погано знав біблію, а хто знав біблію, не знав талмуда. З усіх меламедів найкращий був, мабуть, Мендл-товстун, але він мав звичку мордувати своїх учнів. Діти, почувши ім'я Мендла-товстуна, аж тремтіли від страху. Щоправда, меламед Мониш теж бив дітей, але знав міру. А цей Мендл-товстун міг забити на смерть. Зате як добре він учив! Батько обіцяв дітям, що з одним з цих двох останніх меламедів він, дасть бог, домовиться.

Отже, меламедом вони вже були забезпечені. Тепер залишалося подумати про письмо. Писати єврейською мовою вони навчилися ще в Воронкові у реб Зореха. Але як

його бути з російською мовою? Друг Рабиновичів Арнольд з Підвірок, про якого уже була мова, порадив віддати дітей у єврейське училище * — недорого й добре. Та баба Минда, почувши це, заприсяглася, що поки вона живе на світі, її внуки залишаться євреями, і тут уже нічого не можна було вдіяти. Тоді почали радитися з приводу вчителів. Нойах Бусл — гарний вчитель, але він візників зять. Писар Іця, що вчить за письмовником, гарно пише, але погано знає мову. Писар Авром, Іцин брат, теж погано знає мову та ще й пише не дуже гарно. Що ж його робити? Отож вирішили запросити меламеда Мониша — цей пасує більш за всіх: він знавець біблії й тямить у талмуді, добре знає дик-дук * і чудово пише російською мовою. Щоправда, змісту того, що пише, він не розуміє й правил граматичних не додержує, та це зрештою дрібниці. Діти ще малі, їм рано знати граматику. Хай раніше засвоять дикдук — це їм потрібніше. А те, що меламед Мониш б'ється? Хай діти добре вчаться, тоді їх не битимуть. Хіба меламед б'є даремно? І справді, діти згодом упевнилися в цьому на власному досвіді. Мониш не любив, як інші меламенти, шмагати дітей чи лупцювати їх. Він мав у великому пальці правої руки таку кісточку і коли, бувало, тицьне вас оцією кісточкою під бік чи в спину або втисне її в скроню, то вам аж починав ввижатися прадід з того світу. Отаку кісточку він мав! Шолом старався якомога уникнути цієї кісточки. І це б,

можливо, йому вдалося, бо він належав до тих, хто вивчав на кожен четвер урок з талмуда або вміло удавав, ніби вивчив його. Про біблію нічого й казати. Писав він теж більш-менш задовільно. Що ж до пустощів, то за це йому доводилось скуштувати кісточку, смак якої він до сього дня забути не може. Але не через це Нохем Рабинович був незадоволений з меламеда Мониша. Виявилося, що Мониш не має ніякого уявлення про дикдук. Коли його якось спитали: "Реб Мониш, чом ви не вивчаєте з дітьми дик-дука?", він відповів: "Навіщо цей дикдук, рикдук, шмин-друк — дурниця якась!" І ще розсміявся. Нохему це дуже не сподобалося, і на другий навчальний сезон він забрав дітей від Мониша й віддав їх у хедер до іншого меламеда.

Новий меламед вважався знавцем дикдука — він знав увесь підручник напам'ять. Зате він мав іншу ваду, а саме— захоплювався громадськими справами. Усі дні він був чимось заклопотаний: якщо не весілля, то обряд обрізання, якщо не обрізання, то викуп первістка, бармицве *, розлучення або який-небудь третейський суд, посередництво, примирення. Але для кого це вада, а для кого це добра якість. Для дітей такий меламед був ангел небесний, а хедер — справжній рай. Можна було гуляти в будь-яку гру, навіть у карти, і не в такі, як у Воронкові, фе! А в справжні карти. Грали вони в трилистика або в старшого козиря — гра, в яку грають арештанти у в'язницях. Карти теж були арештантські — брудні, заяложені, набряклі. Незважаючи на це, хедерники програвали і сніданки, і полуденки, і гроші аж до останньої копійки.

Усі гроші вигравали старші хлопчики, такі, як, скажімо, Зяма Корецький, цікавий хлопчик, про якого вже була мова. Він підбивав своїх молодших товаришів на різні витівки. Цей Зяма додержувався трьох принципів: 1) батьків не слухати; 2) меламеда ненавидіти; 3) бога не боятись.

Старші хедерники мали ще одну звичку — обіграють малюків та ще дражняться,

глузують з них. Справжні картярі так не чинять. Проте не слід думати, що це їм легко діставалося. їм доводилось терпіти чимало прикрощів. По-перше, треба було підкупити меламедову жінку, щоб вона не розповіла чоловікові про їхню гру в карти. По-друге, у меламеда був синок Файвл, якого прозвали Губа, бо він мав товсту губу. Оцього Губу доводилось задобрювати й підлещувати коли сніданком, коли ласощами, а здебільшого горіхами. Він любив лузати горіхи. Огидно було дивитись, як Губа лузає горіхи, та ще за чужі гроші. Але що вдієш? Хіба краще буде, як він розповість меламедові, що діти грають у карти?

Нохема Рабиновича не дуже тішили всі ці меламенти й вчителі, уся ця наука. Щосуботи він екзаменував дітей і, зітхаючи, похитував головою. Найбільше турбував його середульший, "знавець біблії". Батько, мабуть, на нього покладав далеко більші надії. "Що воно буде? — питав він. — До чого все це призведе? Незабаром буде твоє бармицве, а ти навіть двох слів з талмуда зв'язати не можеш..." І реб Нохем заходився шукати справжнього знавця талмуда й нарешті таки знайшов такого.

29

УЧИТЕЛЬ ТАЛМУДА

Учитель талмуда — Мойше-Довид Ру-дерман. — Його син Шимен збирається вихреститись. — Місто визволяє Шимена з монастиря. — Дядько Лини гарячиться

Цей меламед походив з Литви, і звали його Мойше-Довид Рудерман. Ядушливий, згорблений, з густими чорними бровами, він мав славу великого ерудита, знавця біблії та дикдука. До того він був людина побюжна й богобоязлива. Хто міг подумати, що й цей чоловік має гандж, та ще який гандж! Його син учився в повітовому училищі! В усьому місті було всього лише два таких хлопчики, що вчилися в повітовому училищі: син Мойше-Довида Рудермана, Шимен Рудерман, хлопець, у якого надто рано засіялась чорна борідка, і синок адвоката Тамаркіна, Хаїм Тамаркін, присадкуватий, товстий хлопчик, з маленькими очицями й горбатим носом; сорочку він носив на випуск, як селянські хлопчики, грав з ними в м'яча, ніколи не відвідував синагогу, крім як у судний день, і нишком кутив товсті цигарки.

Це були піонери, так би мовити, перші ластівки просвітительства у місті Переяславі— двоє єврейських хлопчиків серед кількох сотень неєвреїв. Щколярі спочатку дивц-

п

лися на обох "жиденят", як на диво, як на прибуд з якогось іншого світу. Потім вони повалили їх на землю серед шкільного двору, й вимазали їм губи свинячим салом, і після цього здружилися з ними, як рідні брати. Неєврей-ські хлопчики тоді ще не були отруєні людиноненависництвом, ще не знали про цькування євреїв, і отрута антисемітизму ще не зачепила їх. Після того, як єврейського хлопчика повалили, вимазали свинячим салом і нам'яли боки, він, хоч і був гершко, ставав таким самим рівноправним товаришем, як і всі інші.

Коли дітей Нохема Вевикова віддали в хедер до Мой-ше-Довида Рудермана, то не обійшлося без скандалу. Дядько Пиня, дізнавшись, що брат віддав дітей до меламеда,

чий син вчиться в повітовому училищі, страшенно обурився. Він твердив, що від повітового училища до переходу в християнство один крок. Але ж чому?

— А так... Поживемо — побачимо!

І справді. Дядькові Пині, мабуть, судилося цього разу бути пророком. А сталося все так.

Якось у суботу містом пішов поголос, що єврейські хлопчики, які вчать в повітовому училищі, Шимен Рудерман і Хаїм Тамаркін, збираються вихреститися! Ніхто, звісно, не хотів повірити цьому: "Не може бути! Хто? Де? Чого тільки люди не вигадують!" Але диму без вогню не буває. Уявіть собі, що саме того суботнього вечора раптом зчинився страшенний переполох, як на пожежі. Усе місто кинулось до монастиря. У чому річ? Дуже просто! "Хочете побачити щось цікаве? Ідіть, будь ласка, до монастиря, і ви побачите, як обидва молодчики з повітового вилізли на самий верх дзвіниці, стоять там, скинувши шапки, і привселюдно, щоб усі бачили, жеруть хліб із свинячим смальцем..."

Переполох був такий великий, що нікому не спало на думку спитати: як можна внизу роздивитись, чим на такій височині намазаний хліб — свинячим смальцем, маслом чи медом? Всеньке місто ходило ходором — кінець світу, та й годі! "Скажімо, з синка Тамаркіна дивуватися нічого — його батько, старий Тамаркін, сам безвірник, законник, писарчук, а його синок Хаїм, кажуть, був вихрестом ще в утробі матері. Але Мойше-Довид Рудерман? Така побожна людина, та ще меламед! Найкращий меламед у місті! Як можна таке допустити?"

Виявляється, знайшлися люди, які раніше знали, що так буде. Звідки вони це знали? Самі додумалися, власним розумом. Так виховувати дітей не можна. "Справді, раз ви своїх дітей віддали в повітове, значить ви згодні, щоб вони стали неєвреями. У такому разі нічого вимагати від них, щоб вони носили арбекаanfес, і коли вони іноді не помолились, не треба звертати на це уваги, і не ламайте на їхній спині палиці, і не бийте їх, як собак..."

Так твердили поважні обивателі й, зібравши раду, почали міркувати, що робити, як вирятувати двох єврейських дітей від вихрещення. Вжили всіх можливих заходів, вдалися до протекцій, збудоражили все начальство... Більш за всіх клопотався, звісно, дядько Пиня. Закачавши рукави, він гасав цілий день, спітнілий, пишна борода розвіяна, не ївши, не пивши, аж поки, хвалити бога, пощастило нарешті визволити молодиків з монастиря.

Згодом, через кілька років, один з них, а саме Хаїм Тамаркін, все ж вихрестився. А Шимена Рудермана послали в Житомир, віддали в рабинську школу за рахунок держави, і він, з божої допомоги, не тільки успішно скінчив школу, а й став казенним рабином недалеко від Переяслава, у Лубнах.

— Ну, хто мав рацію? Тепер, сподіваюсь, ти забереш дітей від цього меламеда,— сказав своєму братові дядько Пиня, цілком задоволений, по-перше, тим, що вдалося вирятувати дві єврейські душі, по-друге, тим, що його племінники вже не вчитимуться у меламеда, який знає дикдук і посилає сина в повітове, і, по-третє, тим, що його слова

справдилися: раз єврейський хлопчик вчиться в повітовому, він обов'язково захоче вихреститися...

Але цього разу дядько Пиня прикро помилився: його брат Нохем затявся й нізащо не хотів забирати дітей від такого чудового меламеда.

— Що він мені такого зробив? Досить з нього, що він стільки пережив, зазнав такої ганьби! Як же можна залишити людину посеред навчального року без хліба?

Дядько Пиня вислухав брата з гіркою усмішечкою, мовляв, дай боже, щоб я помилився, але невірним шляхом ведеш ти дітей... Потім він підвівся, поцілував мезузу * і сердитий подався додому.

30

КОЛИШНІЙ ХЕДЕР

Картина старого хедеру. — Учні допомагають учителеві та його жінці в господарстві. — Учитель проказує благословення. — Його проповіді призводять до нових гріхів

Ні, дітей не забрали від заплямованого, але освіченого меламеда Рудермана. Вони навіть залишились на другий і на третій рік, і всі були задоволені: вчитель своїми учнями, учні своїм учителем, а батько і учнями, і вчителем.

Та найбільш були задоволені учні. Бог послав їм учителя, який не б'є, таки зовсім не б'є. Він не розумів навіть, як можна когось бити. Хіба що коли хлопчик уже надто надокучить або не хоче молитись чи він такий уже тупак. що хоч кіл теши йому на голові. Тоді лиш учителеві уривається терпець, він кладе учня на лавку, скидає м'яку плисову ярмилку, легенько шмагає й відпускає його.

Крім учительювання, меламед Рудерман мав ще жорно, таку машину, що дере крупи. Машина ця мала колесо з ручкою, зверху перекидали на неї розв'язаний мішок з гречкою. Коли крутили колесо, гречка поволі сипалася з мішка в ящик, з ящика на камінь, камінь потихеньку шеретував гречку й перетворював її на крупу. Оце називалося жорно.

Головна робота біля жорна полягала в тому, щоб крутити ручку: що довше крутиш ручку, то більше крупи сиплеться. А охочих крутити ручку було чимало, майже всі учні. Кожен з них намагався допомогти вчителеві Мойше-Довиду, який не міг прожити з самого лише вчителювання й був змушений, бідолаха, шукати додаткових заробітків: він шеретував гречку, а жінка пекла медяники. А коли печуть медяники, гадаєте, нема що робити? Будьте певні, робота завжди знайдеться! І тут діти теж можуть стати в пригоді,— не так під час самого випікання, як під час збивання тіста. Тісто для житніх медяників доводиться довго збивати обома руками, так довго, аж поки воно стає в належній мірі тягуче. А хто ще вміє так збивати тісто, як хедерники! Охочих на таку роботу було серед них так багато, що доходило до бійки,— кожен хотів бути першим.

Читачеві не слід дивуватись, що учні шеретують гречку, збивають тісто! У воронківських меламедів їм доводилося виконувати далеко грубішу роботу. Наприклад, у реб Зореха та в інших меламедів діти Нохема Вєвєкова любісінько мазали долівку напередодні суботи, парами виносили помийницю, поодинці приносили воду з криниці

й за жеребом нянчили дитину. Само собою зрозуміло, що з куркою до різника йшов хтось з учнів. А допомогти вчителевій жінці обскубити курку було для дітей особливою честю. Вони ладні були робити що завгодно, аби не вчитись. Гірше за будь-яку роботу було навчання в хедері.

Тут, гадаю, буде саме до речі змалювати хедер, який він був за тих часів, щоб наступні покоління, які зацікавляться колишнім життям євреїв у щасливій межі осілості *, мали про нього уявлення.

Маленька, похилена селянська хатина на курячих ніжках, крита соломною, а часом і без покрівлі, наче без шапки. Одне віконце, у кращому разі — два. Вибиту шибку заклеєно папером або заткнуто подушкою. Долівка помазана глиною, а на суботу чи на свято посипана пісочком. Чималу частину кімнати займає піч з лежанкою. На лежанці спить учитель, а на печі — його діти. Біля стіни — ліжко мелаamedової жінки з великою кількістю подушок та подушечок майже до самої стелі. На ліжку, на білому простирадлі, лежить іноді тонкий лист розкачаного тіста, або коржики чи бублики (якщо жінка пече їх на продаж), а іноді дитина (якщо вона тяжко хвора). Під піччю — підпічок (у Литві його називають катух). Там тримають курок, звісно, на продаж. Біля похилої пузатої стіни — шафа для хліба, глечиків і горщиків. На шафі металевий посуд, сито, деркач, тертка та інше начиння. Біля самого входу — коцюби, лопати й велика, завжди повна помийниця, а також цебро, що завжди тече, для води й завжди мокрий рушник для рук. А посередині кімнати стоїть довгий стіл з двома довгими лавами обабіч — оце, власне, і був хедер, школа, де мелаamed учив дітей. Тут усі кричали. Учитель і його учні кричали. Діти, що гралися на печі, кричали, мелаamedова жінка, яка поралась біля кухні, гримала на своїх дітей, щоб вони не кричали, курки в підпіччі кудкудакали — то кіт зскочив з лежанки, тихенький, спокійненький, гладенький, забрався до підпіччя і сполохав курок, хай йому дідько!

Отакий вигляд мав колишній воронківський хедер. Не набагато кращий вигляд мав хедер у великому місті, в Переяславі. Переяславський мелаamed, як і воронківський, навчав дітей, сидячи взимку у ватяному халаті з плисовою ярмулкою на голові, а влітку — в сорочці з широкими рукавами, зверху якої красувалася арбеканфес. Узимку він звичайно пив після сну замість чаю липовий цвіт, а влітку — холодну воду з дерев'яного кухлика, яку проціджував крізь рукав сорочки, раніш проказуючи благословення: "Усе створено словом його", а учні відповідали всі разом: "Амін". Коли учень приносив яблуко або грушу, мелаamed проказував благословення "тому, хто створив плоди деревні", а учні відповідали: "Амін". Коли учень приносив огірок, мелаamed обчищав його й проказував благословення "тому, хто створив плоди землі", а учні відповідали: "Амін".

Учні завжди шукали якої-небудь нагоди, аби не вчитися. Надто вже це вчення набридло. Цілий день учись, у зимові вечори — вчись, встав уранці — вчись, навіть у суботу вдень теж учись або сиди в хедері й слухай вчителеві проповіді. Його проповіді своєю фантастичністю нагадували "Тисячу й одну ніч". Вони переносили вас у замогильний світ, і ви зазнавали всіх мук покійника в могилі. Ви чуєте, як до вас

підкрадається ангел, що допитує грішників, відчуваєте, як він розпорює вам живіт, виймає кишки і, хвиснувши ними по обличчю, кричить: "Грішник, як тебе звуть?" А потім двоє чорних ангелів хапають вас і кидають, мов м'ячика, з одного кінця світу в другий. І якщо ви колись збрехали, вас вішають за язик на залізний гак, і ви висите, мов туша у м'ясній ятці. І якщо ви колись забули помити руки після сну, два чорти стають проти вас і щипцями виривають вам нігті. І коли ви, обрізаючи в п'ятницю нігті, невмисно впустили нігтя додолу, вас посилають знову на землю шукати його.

Це за дрібні грішки. А що вам буде за великі гріхи? Скажімо, за те, що ви проминули слова молитви або зовсім не помолились увечері чи перед сном? А за грішні помисли, мрії, сні? Не сподівайтесь на милосердя там, на тому світі, не сподівайтесь! Покутувати, молитись, робити добрі діла — про все це слід дбати тут, на землі. На тому світі уже пізно, пропало! "Там ви такі самі грішники, як усі, там ви потрапляєте просто у вічний огонь, у киплячий казан, в пекло, шибеники, в пекло!"

Так звичайно кінчає меламед свою суботню проповідь, а діти уважно слухають, плачуть, шкодують, каються, дають собі слово надалі бути слухняними, побожними. Та ось меламед, а за ним діти встали з-за стола, і всі напучення відразу забуто. Загробний світ з його пеклом і всіма злими духами зникає, наче тінь, наче сон, що промайнув, і діти починають грішити: проминають слова молитви, забувають помолитися ввечері або перед сном. Яке там миття рук, які молитви, коли надворі сяє сонце, а тіні видираються на стіни, підморгують вам, гукають: на волю, діти, на волю! Там добре! Там вільотно! Один стрибок, і ти коло містка, де біжить річка, де шумить вода, ще стрибок, і ти вже за містком, де зеленіє травиця і жовтіють квіточки, де літають пташки і танцюють коники... А зелено-жовта лука запрошує вас кинутись, забувши про все, на м'яку запашну землю. І тут раптом з'являється батько, або мати, або старший брат чи сестра:

— Ти вже помолився? Негайно в хедер, ледащо, в хедер!..

31

БАРМИЦВЕ

Повнолітній герой справляє велике враження.— Галерея переяславських типів. —
Материнські сльози

Коли згадаєш, який був тодішній хедер, які були тоді вчителі і як вони навчали; коли згадаєш меламедову жінку, якій учні повинні були допомагати, батьків, сестер, братів, що їхні доручення доводилось виконувати, а також усі пустощі, літнє купання в річці й гру в карти і гудзики взимку та взагалі вештання без діла по місту,— то важко зрозуміти, звідки все-таки діти набиралися тих знань, які вони мали. Не слід також забувати, що діти дурили вчителя, обманювали батька, і навіть рабина, до якого їх виводили на іспит, вони теж дурили. Але як вдалося ввести в оману ціле місто, що зібралось на тринадцятиліття синка Нохема Рабиновича? Герой цього життєпису добре пам'ятає, що він анічогісінько не знав з тієї теми, яку йому запропонували для урочистої проповіді на власному святі.

Проте після виголошеної ним проповіді про нього заговорило всеньке місто. Батьки

заздрили, матері зичили собі таких дітей.

Це було справжнє свято, розкішне свято. В його готуванні брало участь багато рук під командою баби Минди, яка в своєму суботньому вбранні й чіпці мала вигляд справжнього командира. Вона вирішувала, кого запросити, а кого ні, кого де садовити, в якому посуді подавати страви, які напої поставити. З усіма вона пересварилася, на всіх нагримала, не пощадила навіть самого героя свята — гримнула на нього, щоб поводив себе пристойно, не гриз нігтів хоча б на людях, щоб сам не сміявся й не смішив дітей, одне слово, щоб не був гультьєм.

— Якщо ти вже, хвалити бога, дожив до повноліття, то пора вже тобі стати трохи людиною! — повчала вона його і, попльовуючи на пучки, пригладжувала рештки його пейсів, які вона насилу відвоювала у сина: Нохем Рабинович давно вже хотів їх обстригти, але баба Минда не давала.

— Коли я помру й мої очі цього не бачитимуть, тоді можеш зробити своїх дітей неєвреями. А тепер, доки я живу, я хочу бачити на їхніх обличчях хоча б яку-небудь ознаку єврейства.

Крім численних гостей, що прийшли на свято просто з синагоги, зібралася, звісно, і вся рідня. Серед гостей, само собою зрозуміло, був також меламед Мойше-Довид Рудерман у суботньому сукняному сурдуді і в злинялій плисовій шапці, яка сиділа на його голові, наче млинець. Але він був ніби пригнічений і уникав людей. Відтоді, як сталася пригода із сином, що хотів вихреститися, Мойше-Довид ходив дуже пригнічений. Він майже не доторкнувся до вина, до закусок, сидів у куточку, зіщулившись в три погібелі, і тихо покашлював у широкий рукав свого суботнього сурдута.

Та ось настав час іспиту. Тринадцятирічний хлопчик мав стати перед людьми й продемонструвати свої знання, і вчитель Рудерман враз стрепенувся. Він випростався, його густі чорні брови трохи звелись, очі вп'ялися в учня, а великий палець правої руки заворушився, як диригентська паличка, немов підказуючи учневі заздалегідь складений текст.

А учень, тобто наш повнолітній герой, спочатку мало не впав зі страху, у горлі пересохло, в очах щось замигтіло. Йому здавалося, що під ногами в нього крига, він

т

99

зробить крок, і трах! — лід трісне, і він провалиться разом з усіма присутніми. Але під впливом вчителевого погляду та його великого пальця Шолом ставав дедалі певніший, аж поки не почав твердо ступати, як по залізному мосту. Якесь приємне тепло відчув він у всьому тілі, і мова його полилася, наче пісня.

Виголошуючи свою урочисту проповідь і крутячи при цьому пальцем слідом за вчителевим великим пальцем, наш герой не забував, проте, пильно стежити за присутніми, за виразом кожного обличчя. Ось Іцхок-Вігдор, що раз у раз знизує плечима й позирає на всіх лихим оком. Ось старий Йошуа Срібний — кажуть, йому вже сто років, — язик у нього в роті теліпається, як у дзвоні, бо зубів там уже нема. Ось його

син Берко, теж немолодий, заплющив очі й схилив голову набік. Ось Ошер Найдіс, якого всі звуть фетер Ошер. Він справді фетер 1 — жирний, опасистий, і шовковий сурдут аж тріщить на ньому. Він теж старий і сивий, як голуб. А ось Йося Фрухштейн, з великими штучними зубами, з блискаючими окулярами і ріденькою борідкою. Він вільнодум, грає з Нохемом Рабиновичем у шахи й читає такі книжки староеврейською мовою, як "Паризькі таємниці" *, "Шляхами світу" * тощо. Біля Йосі стоїть його молодший брат, Михоел Фрухштейн, розумний, дойда, він заперечує все на світі, наказує неєврейській служниці гасити світло в суботу * й дуже високої думки про таких євреїв, як Мойше Бергер і Беня Канавер, що, як усім відомо, замолоду вдавали, ніби не помічають, як перукар підстригає їм борідку *. Серед гостей був також Ісроел Бендицький. Колись його звали Ісроел-музика, але тепер він уже мав власний будинок, почесне місце біля східної стіни в синагозі, запустив собі велику чорну лискучу бороду. І хоч він і тепер не відмовляється грати на знатному весіллі, проте ніхто вже не називає його музикою навіть позаочі. Він-таки справді поважна особа, поводить себе солідно, і коли сміється, то показує всі свої маленькі, рідкі, білі зуби. Шолом помітив навіть шамеса Рефоела із сліпим оком, що стояв напівсхилившись і з захватом слухав його проповідь. Здавалося, ось-ось цей шамес з худорлявим обличчям і горбатим носом раптом ударить

1 Гра слів: "фетер" по-єврейськи означає і "дядько", і "жирний".

долонею по столу й виголосить співучим голосом, як кожної суботи: "Де-есять гу-ульденів за ко-ойгена!..."

Все й всіх помічав Шолом. Обличчя гостей були урочисті. Але найурочистіший вигляд мав дядько Пиня. Він сидів на чільному місці, біля батька нашого героя, у суботньому шовковому сурдуді, підперезаний широким шовковим поясом, у синій оксамитовій шапці і, дивлячись на Шолома знизу вгору, усміхався в бороду, мовляв: "Звісно, знати він знає, цей шибеник,— це видно. Але чи молиться він щодня, чи додержує обряду обмивання рук? Чи проказує молитву перед сном? Чи не носить із собою якихось речей в суботу? * Маю великий сумнів щодо цього..."

Зате батько нашого героя був на сьомому небі, його обличчя аж сяло. Здавалося, на цілому світі нема щасливішої за нього людини. Голову він тримав високо, губи його ворушилися, беззвучно повторюючи за сином кожне слово, і водночас він з тріумфом дивився на гостей, на брата Пиню, на вчителя Рудермана, на самого героя свята й на його матір.

А мати, маленька Хая-Естер, стояла, сповнена поваги, остронь, зовсім непомітна серед інших жінок, в суботній шовковій хустині, і зачаровано, тихо зітхаючи, ламала пальці, і дві лискучі сльозини, мов два діаманти, сяючи на сонці, котилися по щасливому молодому білому, але вже зморшкуватому обличчю.

Що то були за сльози? Сльози радості? Насолоди? Гордоців? Турбот? Чи, може, її материнське серце підказало їй, що цей хлопчик, герой сьогоднішнього свята, чий голосок так гарно дзвенить тепер, скоро, дуже скоро проказуватиме по ній заупокійну молитву?

Хто знає, чого плаче мати?

ЧАСТИНА ДРУГА

32

ПАРУБОК

Брат Гершл стає женихом. — Іспит із суфлером. — Торбинка для філакте-рій, годинник і наречена

— Тепер ти вже, хвалити бога, парубок. Годі пустувати, штукарити, витівати. Пора стати людиною, побожним євреєм, бо час не стоїть на місці: не встигнеш озирнутися, а ти вже жених...

Таке напучення довелося Шолому вислухати на дру-гий-таки день після урочистої суботи, коли вчитель допомагав йому накладати філактерії. Він так затягнув хлопчикові ремінець філактерії на лівій руці, що пальці набрякли й аж посиніли, а велика філактерія на голові раз у раз насувалася на очі або з'їжджала набік, намагаючись зовсім зсковзнути з голови. Шоломові коштувало чималих зусиль, аби все це зберегти у рівновазі, він не міг навіть ворухнутись і глянути на хлопчаків, що оточили його й з цікавістю дивилися, як він уперше молиться в філакте-ріях. Правду сказати, якби не оці хлопчакі, то він би цього разу молився ревно, щиро, із запалом. Йому подобалась церемонія накладання філактерій, подобався зміст слів молитви "і я заручу тебе..." *, подобався приємний запах нових, нещодавно вичинених ремінців, йому подобалося, що його вже називають парубком і приймають у миньєн * нарівні з дорослими. Отже, він справді вже дорослий, такий самий чоловік, як і всі чоловіки. Навіть кривий на око шамес Рефоел дивиться на нього не так, як раніш, а з прихованою повагою. Про товаришів нічого й казати — вони йому страшенно заздять. Він пам'ятає, як сам заздрих старшому братові Гершлу, коли святкували його бармицве, і не так з приводу святкування, а з приводу того, що незабаром його брат став женихом і наречена подарувала йому вишиту торбинку для філактерій, а майбутній тесть — срібний годинник. Про ці дві події, а саме про те, як Гершл став женихом і що сталося з годинником, слід хоча б коротко розповісти.

Гершл у свої тринадцять років був гарний, цікавий, чепуристий хлопчик. Та здібностей до науки він не мав і особливого бажання вчитися теж не виявляв. Але ж він походив з шановної сім'ї, був синок Нохема Рабиновича, і тому йому сватали найкращих наречених. Якось приїхав з Василькова поважний єврей з чорною бородою — батько нареченої, і не сам-один, а з екзаменатором. То був молодий чоловік з рудою борідкою, великий ерудит, знавець біблії та староеврейської мови, але нудний і в'їдливий, любив допекти людину до живого. Спершу цей екзаменатор вирішив показати батькам наречених свою власну ерудицію і завів з жениховим вчителем довгий диспут з питань дик-дука. Хоч би що учитель казав, він йому заперечував. Потім він прискіпався до вчителя, щоб той сказав йому, чому в Еклезіасті сказано: "Трупна муха отруює" — в однині, а не "Трупні мухи отруюють" — у множині. На це вчитель і собі спитав:

— А чому в Еклезіасті сказано: "Пам'ятай своїх творців" — у множині, а не "Пам'ятай свого творця" — в однині?

Тоді він підступився до вчителя з іншого боку:

— Скажіть, будь ласка, де сказано: "І ходили вони від народу до народу"?

Учитель трохи розгубився, відчув себе ніяково, проте відповів:

— Це з молитви "Прославете господа бога, звертайтеся до імені його...".

Та молодик не вгамувався:

— А де саме сказано: "Прославете господа бога, звертайтеся до імені його"?

Учитель ще більше розгубився й відповів:

— Це, певно, десь у псалмах. Тоді рудий молодик розреготався:

— Пробачте, ребе, це сказано не десь у псалмах, а один раз у псалмах і ще один раз, хай бог боронить вас і всіх євреїв від подібних помилок,— у "Хроніках"...

Для вчителя це був смертельний удар. На його обличчі виступили краплі поту, він зовсім знітився.

— Цей молодик неабиякий крутій,— сказав він до дітей, витираючи обличчя полою сурдута.— Якщо він екзаменуватиме жениха, то бідоласі капут, і сватання розладнається...

А що вчитель теж був зацікавлений у цьому сватанні, власне, не в самому сватанні, а у винагороді за сватання, то він удався до хитрощів: шепнув жениховому братикові Шолому, щоб той сховався за широкою фанерованою канапою, а самого жениха посадовив на цю канапу. Коли батьки наречених посідали за півкруглий фанерований стіл з лапами, рудий молодик узявся до жениха. Тим часом женихова мати накривала на стіл, ставила горілку й медяники, мабуть, впевнена, що іспит закінчиться успішно.

— Ану, скажи-но, хлопчику, де сказано: "Презирство, на думку щасливого, уготовано страдникові, що посковзнувся"?

— У книзі Йова,— почулося з-поза фанерної канапи.

— У книзі Йова,— жваво, на повний голос, відповів жених.

— Вірно, в книзі Йова. А тепер, може, знаєш, де в біблії є ще одно слово з того самого кореня, що й слово "думка"? — спитав далі рудий екзаменатор.

— "Того ж дня зникають задуми його", у псалмах,— пищить суфлер з-поза канапи, а жених переказує за ним слово в слово.

— Отже, з біблією ми начебто покінчили,— каже екзаменатор, зиркнувши на стіл, де маленька Хая-Естер порається коло медяників й варення.— Тепер візьмімося трохи до дикдука. Якого способу слово "зникають"? Якого виду, часу, особи, числа?

Маленький Шолом тихенько пропищав з-поза канапи, а жених переказав за ним кожне слово:

— "Зникають" — дієслово дійсного способу, недоконана-ного виду, теперішнього часу, третьої особи, множини, і відмінюється воно так: я зникаю, ти зникаєш, він зникає, ми зникаємо, ви зникаєте...

— Досить, досить, досить! — вигукнув задоволений екзаменатор, потираючи руки й поглядаючи на накритий стіл. Обернувшись до сяючого батька нареченої, він сказав:— Вас можна поздоровити! Як бачите, цей юнак дуже добре обізнаний... Отже, тепер можна й закусити.

Чи батьки теж знали про цю витівку, чи тільки вчитель і жених самі здійснили її, а може, і екзаменатор здогадувався про цей фокус,— сказати важко. В усякому разі, обидві сторони були задоволені й, боронь боже, не обманулись...

Тепер перейдімо до пригоди з годинником. Після іспиту мати, звісно, негайно поїхала на оглядини. Наречена їй сподобалась — розумна дівчина. Незабаром справили заручини, уклали тноім *, розбили кілька тарілок, а батько нареченої подарував женихові срібний годинник. Скільки є хвилин в годині, стільки разів жених дивився на циферблат, і коли його питали, котра година, то цим завдавали йому справжньої насолоди. Свій годинник він беріг, як зіницю ока. Ідучи спати, він просто не знав, куди краще його покласти. У суботу, перед тим, як іти в синагогу, він заглядав у всі шухляди в комоді, шукаючи найкращої схованки для годинника, неначе побоювався, що хтось, крий боже, його вкраде.

Якось заманулося хупавому женихові почистити костюм. Тоді носили добротне трико з ворсом, а це трико мало таку властивість, що воно бралось плямами й пил осідав на ньому пудами. Жених мав гнучку бамбукову паличку. Він повісив костюм на ганку й заходився ретельно з усієї сили вибивати своєю паличкою пил з костюма, зовсім забувши про годинник, що лежав у кишені піджака. Само собою зрозуміло, що годинник розсипався на порошок і залишилася тільки суміш скалок срібла, фарфору, скла й сили дрібних коліщаток. Жених одчайдушно розревівся. Ніякі спроби утішити його, ніякі обіцянки купити інший годинник не допомагали — серце краялось, дивлячись на жениха!

Шолом теж вважав себе тепер таким самим юнаком, і він мріяв про три речі: про торбинку для філактерій, як у брата Гершла, про годинник і про наречену. Наречена уявлялася йому в образі принцеси, одної з тих казкових красунь, про яких йому колись розповідав його приятель Шмулик. Він її уявляв собі так виразно, що бачив навіть уві сні. А раз, незабаром після бармицве, він побачив її наяву й закохався, про що мова піде в наступному розділі.

ПЕРШЕ КОХАННЯ

Роза Бергер. — Суламіф з "Пісні пісень". — Хаїм Фрухштейн — небезпечний супернин. — Черевики на рипах і

Їранцузька мова. — Гра на снрипці.— олодкі мрії

Якби їм згодом не довелось часто зустрічатись, герой цього життєпису був би певен, що дівчина, яка його зачарувала в чотирнадцять років, була тільки марою, фантазією, сном. Звали її Роза. Шолом ніколи не бачив, щоб вона ходила сама-одна,— її завжди супроводжувала ціла ватага кавалерів. Звичайно то були синки найшановніших і найзаможніших батьків, а іноді навіть російські офіцери. Російський офіцер гуляє з єврейською дівчиною — це була така сенсація, що збурила всеньке місто. Не кожна дівчина могла б собі це дозволити, і не кожній дівчині місто подарувало б таке. Але Роза — їй усе дозволено, їй можна простити, бо вона Роза, бо вона єдина дівчина в місті, що грає на фортепіано, єдина дівчина в місті, що розмовляв по-французькому. А розмовляє вона голосно й сміється голосно. Це ж вам неабихто, а Роза! До того ж вона

з гарної сім'ї. Її батько один з найзаможніших і найшановніших людей міста, єврей-аристократ. Люди подекуять, що замолоду він голив бороду. Тепер, коли він уже старий і сивий, то запустив собі бороду, носить окуляри, і під очима в нього подушечки. Такі самі подушечки під очима мала й Роза, і вони дуже пасували до її гарних блакитних очей та шовковистих вигнутих брів, до її єврейсько-грецького носика, ясного білого личка й тендітної, але гордовито-величної постави. Ця дівчина полонила серце мрійливого хедерника Шолома одним поглядом своїх чарівних очей, і він закохався в цю Суламіф з усім священним запалом невинного тринадцятирічного хлопчика.

Так, Суламіф! Лише Суламіф з "Пісні пісень" має такі божественні, чарівні очі, лише Суламіф з "Пісні пісень" може так ніжно й так глибоко проінняти своїм поглядом вашу душу. А глянула вона на Шолома, можу ручитися, тільки один раз, найбільше — двічі, і то мигцем, коли вона в суботу йшла вулицею в супроводі цілої ватаги кавалерів, серед яких був один щасливчик на ім'я Хаїм Фрухштейн. Цей Хаїм — єдиний син Йосі Фрухштейна, у нього дуже короткі ноги, зате ніс — довжелезний, прищуватий, немов засіяний червоними порічками, і величезні зуби. Але вбирався він, як справжній фронт: черевики лаковані, на рипах і на дуже високих підборах, щоб здаватися вищим, жилет — сніжно-білий, зачіска з акуратним, рівним проділом посередині, напахана парфумами, які чути на цілу милу навкруги. Такий був найщасливіший з усіх Розиних кавалерів, якого люди вважали її женихом, бо він синок Йосі Фрухштейна, а Йося Фрухштейн багатий, а багатий багатієві рівня. Крім того, Хаїм — єдиний молодик у Переяславі, що розмовляє по-французькому. Він розмовляє по-французькому, і вона розмовляє по-французькому — хіба можна собі уявити кращу пару? І ще одне: вона грає на фортепіано, а він — на скрипці, і коли вони грають удвох, то варт все віддати, аби мати можливість цілу ніч слухати їх, стоячи під вікном. Не одного літнього вечора Шолом стояв під відчиненим Розиним вікном і слухав солодкі небесні звуки, що їх чарівна Роза видобувала своїми чарівними пальчиками, і солодкі небесні мелодії, що їх коротконогий Хаїм Фрухштейн видобував з тонких струн своєї маленької пузатої скрипки. Ах, які почуття буяли в ті хвилини у його душі! Він зазнавав насолоди й страждань, благословляв і проклинав водночас. Він зазнавав насолоди від чудесної неземної музики і страждав від того, що не він грає разом з Розою, а хтось інший; він благословляв ці руки, що видобувають такі солодкі небесні звуки й такі солодкі ангельські мелодії з бездушних інструментів, і проклинав той день, коли народився у Нохема Рабиновича, а не в Йосі Фрухштейна і що Хаїм Фрухштейн багатійський синок, а він, Шолом, жалюгідний злидар! Він, звісно, не міг сподіватися, що йому куплять лаковані черевики на рипах і на високих підборах, бо навіть чобітки його давно стопталися, підбори знабочилися, підошви протерлися. І якщо він скаже, що хотів би мати лаковані черевики, його спитають: "Навіщо?" І коли він ще зажадає, щоб вони були на рипах, йому дадуть ляпаса...

Ах, як добре було б мати скарб! Отой скарб, про який воронківський приятель сирота Шмулик розповідав стільки чудесних історій. Дурниці, скарбу нема! Тобто він є, але його важко знайти: він лежить десь глибоко захований. А коли наближаєшся до

нього, він тікає й ще глибше ховається... І нещасний Шолом проклинав той день, коли народився у почесних Рабиновичів, а не у Фрухштейнів. Він зненавидів коротконогого Хаїма Фрухштейна з великим прищуватим носом, смертельно зненавидів за те, що бог нагородив його, цього коротконогого Хаїма, трьома дарами: черевиками на рипах, умінням розмовляти по-французькому й умінням грати на скрипці. І бідолаха Шолом тут-таки, на вулиці, дав собі слово й заприсягся місяцем і зорями, небесними звуками й солодкими ангельськими мелодіями, які лилися з Розипої кімнати, що він навчиться грати на скрипці так само, як щасливий Хаїм Фрухштейн, і своєю грою заткне за пояс десяток таких, як оцей Хаїм Фрухштейн, і навчиться також розмовляти по-французькому, з божої допомоги, не гірше за Хаїма Фрухштейна, а може, ще перевершить його. Отоді він прийде до Рози просто додому й звернеться до неї із словами "Пісні пісень": "Обернись, обернись, Суламіф, до мене обличчям на хвилинку й послухай, як я граю на скрипці!" І він проведе смичком по найтонших струнах, і Суламіф-Роза, почувши, здивується і питає: "Хто тебе навчив?" І він відповість: "Сам навчився". А Хаїм Фрухштейн, що стоятиме, вражений, осторонь і заздритиме Шоломові, наблизиться до Рози й захоче їй щось сказати по-французькому, але Шолом перепинить його й скаже теж по-французькому: "Бережіться, реб Хаїме, я розумію кожне слово!" Це його ще більш вразить, Суламіф-Роза питає Шолома: "Ти по-французькому теж розмовляєш? Хто тебе навчив?" І Шолом відповість: "Сам навчився!" Тоді Суламіф-Роза підведеться, візьме Шолома за руку й скаже: "Ходімо!" І вони походжатимуть удвох з Розою переяславськими пішоходами й розмовлятимуть по-французькому, а вся ватага кавалерів разом з коротконогим Хаїмом Фрухштейном чвалатимуть позаду, і все місто питатиме, показуючи на них пальцями: "Хто ця щаслива пара?" І їм скажуть: "Ви не знаєте, хто це? Це ж Роза з її обранцем!" — "А хто її обранець?" — "Її обранець — воронківський знавець біблії, каліграф Шолом, син Нохема Вевикова, тобто Нохема Рабиновича!.." А Шолом усе це чує, але вдає, ніби нічого не помічає, і йде далі, рука в руку з чарівною Розою. Її чудесні блакитні очі дивляться на нього й сміються. Він відчуває її маленьку теплу руку в своїй руці й чує, як б'ється його серце: тук-тук, тук-тук! І раптом його чобітки самі собою починають говорити: рип-рип, рип-рип! І це його дивує. Грати на скрипці, розмовляти по-французькому він, скажімо, сам навчився, так довго працював, аж поки навчився. Але чобітки — звідки в них цей скрип? Невже теж самі навчилися? А може, це йому причувається? І він натискає обома ногами на підосви, міцно натискає, ще міцніше, коли раптом дістає штурхана від старшого брата, з яким спить на одному ліжку. "Чого ти дригаєш ногами, як лоша?" Шолом прокидається. Невже це був тільки сон? Він усе думає про цей сон і марить наяву. У нього зливаються ява і сон, фантазія й дійсність... І все це триває — він не знає, скільки часу,— аж поки в Переяславі не з'являється гостя, страшна гостя — епідемія, пошесть. Мов розбурханий ураган, лютує вона, учиняє розор і спустошення в багатьох домах, і серед них також у домі Нохема Рабиновича. І чарівна Суламіф-Роза та Шоломова любов до неї зникають, як сон, як мара, як вчорашній день...

Гостя, що з'явилася в Переяславі, була холера.

ХОЛЕРА

Епідемія. — Розтиральники. — Баба Минда номандує. — Вона волає до могил, звертається до тіней предків, допомагає лінарям. — Мамина смерть. — Дядьно Пиня забороняє планати в суботу

Почалося воно одразу після пасхи, спершу начебто не всерйоз. Але згодом, десь після свята швуєс *, коли з'явилися овочі й зелений агрус так подешевів, що його віддавали за безцінь, холера розгулялася не на жарт, і дедалі частіше лунали слова: пошесть, епідемія, холера. Вимовляючи слово "холера", люди обов'язково спльовували. Усіх пойняв жах і відчай.

Жах пойняв, звісно, тільки дорослих, а для малечі епідемія, навпаки, стала щось ніби святом. Дорослі почали особливо турбуватися про їхню їжу й питво, щоранку й щовечора мацали їм голівки, змушували показати язика і нарешті розпустили хедери, поки пошесть, з божої по-моги, не зникне, не піде туди, звідки прийшла. Але вона не хотіла зникати й лютувала скільки сили.

Та люди теж не сиділи згорнувши руки, робили все, що тільки можна, і насамперед взялися до розтирання. Негайно організували товариство розтиральників, які приходили до хворого й розтирали його. Багато людей пощастило у такий спосіб урятувати. У товариство розтиральників записалися найшановніші городяни, місто поділили на дільниці й до кожної дільниці прикріпили групу розтиральників. Шолом дивився на них з великою повагою й захватом, як на справжніх героїв, як на подвижників. Вони не виявляли ніякого страху ні перед холерою, ні перед смертю, підбадьорювали один одного, про епідемію говорили усміхаючись і вихиляли по чарці, бажаючи один одному, щоб бог змилювався й пошесть зникла...

Рабиновичі, звісно, теж були серед розтиральників. Нохем Рабинович, приходячи з дільниці, завжди мав що розповісти: кого скільки разів сьогодні розтирали, кого вдалося відтерти, а кого ні. Хатні стояли навколо, дивлячись на нього з повагою, і з цікавістю та страхом слухали його розповідь. Маленька Хая-Естер ламала пальці і, якимось дивлячись на дітлахів, сказала мимохідь: "Щоб він хоча б не заніс, боронь боже, холеру додому". Нохем, усміхаючись, відповів: "Холера не така хвороба, що її заносять. Кому судилося, того вона й дома спостигає..."

Маленькій Хаї-Естер це, певно, судилося. Одного ранку вона встала й розповіла бабі Минді дивний сон. їй привиділося, ніби вона проказує благословення над суботніми свічками. Раптом з'являється Фрума-Сора Срібничка, та, що минулого тижня померла від пошесті, дмухає на свічки — фу! — і вони гаснуть... Вислухавши цю розповідь, баба Минда розсміялася й, звісно, витлумачила сон на добре. Проте на обличчі обох жінок було видно, що їх пойняв страх. Трохи згодом мати прилягла, звеліла подати їй дзеркало, подивилась у нього й сказала бабі Минді: "Свекрухо, погана справа! Гляньте на мої нігті..." Баба Минда знову висміяла її й побажала, щоб усі лихі сни впали на голови ворогів, а сама нишком послала старших дітей, щоб знайшли й привели батька, який пішов кудись на дільницю розтирати хворого. А поки що баба

Минда, не дожидуючись батька, поставила в піч чавуни й горшки з водою й заходилася рятувати хвору. Вона робила все, що тільки людина спроможна робити, і не забула послати по найкращого лікаря міста Козачківського, здорового, огрядного чоловіку з червоним обличчям. Про цього лікаря тямущі люди казали: "Він такий здоровий, що помре на ходу". І хоча Козачківський мав славу найкращого лікаря в місті, проте баба Минда привела також і фельдшера Янкла — він єврей, і з ним легше порозумітись. Фельдшер Янкл був таки тільки фельдшер, проте він носив пелерину, як справжній лікар, і рецепти писав, як лікар, і латину читав, як лікар, і гроші брав теж, як лікар. Тобто, коли йому клали в руку монету, він її брав не дивлячись, ніби знехотя клав у кишеню й навпомацки визначав її вартість, і коли йому здавалося, що дали малувато, він просив іншу монету, але делікатно, з усмішечкою, погладжуючи своє довге волосся й поправляючи окуляри на носі.

З ним, з оцим фельдшером, баба Минда замкнулася у своїй світличці, вигнавши спершу малечу надвір, і там шепталася з ним довго-довго, аж поки не прийшов батько. А коли з'явився батько ні живий ні мертвий, баба Минда напустилася на нього й задала йому доброго прочухана. Було смішно дивитися, як батько виправдується перед нею... Хто не бачив у ті дні бабу Минду, той не бачив у своєму житті нічого гідного подиву. Жінка-командир, та й годі! Фельдмаршал! Шовкова темно-зелена хустка на голові, розмальована срібними яблуками, закачані рукави темно-коричневої сукні, чорний репсовий фартух і ретельно вимиті руки надавали її старому зморшкуватому суворому обличчю такого виразу, ніби вона клопочеться десь на весіллі, а не коло тяжко хворої невістки, що бореться із смертю. Здавалося, не мати Хая-Естер воює із смертю, а вона, баба Минда, воює замість неї, б'ється з ангелом смерті, шурхіт легких чорних крил якого вже чути зовсім близько. Діти ще не розуміли, що тут діється, але вони інтуїтивно відчували: тут коїться щось дуже важливе, таємниче. На бабиному обличчі вони читали: смерть хоче забрати у дітей їхню матір, але я, з божої допомоги, не дам! А коли вона каже, що не дасть, то не можна їй не повірити. Якось прийшов лікар Козачківський, вислухав хвору, і його червоне обличчя ще більш почервонішало: мабуть, їй було вже зовсім погано. Баба Минда зібрала всіх дітей, вишикувала їх в один ряд, від найстаршого (молодого сім'янина з борідкою) до наймолодшого (дівчинки, якій ледве минув рік), і коли лікар Козачківський вийшов з кімнати хворої, вона впала перед ним навколішки й, цілуючи йому руки, показала на дітей: "Ось дивись, пане, скільки комашок, скільки сиріт хвора залишить, коли, боронь боже, прийде останній час. Зглянься, пане, на цих комашок, на безневинних овечок!.." Ця сцена, здається, могла зворушити навіть камінь. Лікар Козачківський розчулився. Він розвів руками: "Що я можу вдіяти? Роблю все, що в силі робити. Ось кого треба просити!.." — І підняв палець догори. Спасибі тобі за пораду, пане добродію! Перед богом бабусі заступники не потрібні, дорогу до бога вона сама знає. Вона вже була в синагозі, де домовилася, щоб цілу добу читали псалми, була й на кладовищі, коло рідних могил, волала до покійних предків. Така мати, як жінка її сина, не повинна залишити свого чоловіка вдівцем, а дітей сиротами. Така праведниця, як Хая-Естер, не повинна вмерти! "Ні, боже

милосердий, ти добрий, ти не зробиш цього!.."

Та нічого не допомогло. Господь бог таки милосердний, але маленька Хая-Естер уже не встала — вона померла. Це сталося в суботу вранці, коли ми ще молилися в синагозі.

Померла! Для дітей це була, після вчительової смерті (різника Мойше), друга смерть. Вони її скоріше відчували, ніж розуміли, і їм було дуже-дуже боляче. Щоправда, мати не була така лагідна, така ніжна, як інші матері, їм перепало від неї чимало ляпасів, стусанів, буханців: "Діти не повинні бути ласунами й ненажерами! Діти не повинні плутатись під ногами! Діти не повинні шкрити зуби й реготіти!" Це означало, що діти не повинні сміятися. А діти все-таки сміялися. Справді, як можна не сміятися, коли смішно? Дорого коштував їм цей сміх, вони розплачувалися за нього почервонілими вухами й спухлими щічками від материних маленьких, але міцних рук, що давалися взнаки... Але тепер діти забули все, забули і ляпаси, і буханці, і стусани, і потиличники, а згадували тільки, як мати виймала часом з кишені дрібні гроші й давала дітям, як вона щомісяця давала їм порошки з медом проти глистів, як мати не відходила від ліжка, коли хто з дітей занедужає, як її маленька рука раз у раз мацала голівку, перевіряла пульс, гладила щічки, як під свято вона шила дітям нові платтячка, костюмчики, як вона напередодні суботи мила їм голівки, як вона сміялася під час пасхальної трапези, коли діти п'яніли від чотирьох келишків вина. І ще багато-багато що згадували діти, уткнувшись лицем у подушку й заливаючись слізьми. Але ще сильніш вони заплакали, коли почули, як плаче батько.

Хіба батьки плачуть? А баба Минда ридала й голосила співучим голосом, немов молячись, і тужливо зверталась до бога: "Краще б він забрав мене, бабу Минду, ніж таке молоде деревце, матір стількох, нівроку, комашок!" Порівняння дітей у цю сумну хвилину з комашками викликало в них мимовільну усмішку: чому саме комашки? Та раптом розчахнулися двері, і в хату влетів, мов вихор, дядько Пиня із своїми обома синами. Він примчав просто з старої синагоги, де молився, і урочисто привітався:

— Доброї суботи! — Почувши ридання й голосіння, він напустився на батька й на бабусю Минду: — Це що таке? У суботу ви плачете! Нечестивці! Лиходії! Що ви робите? Ви збожеволіли, з глузду з'їхали? Чи ви забули, що сьогодні субота й що в суботу плакати не можна? Но-хеме, що ти робиш? Не можна так — гріх! Хоч би що сталося, субота важливіша за все!..— Раптом дядько Пиня відвернувся, ніби щоб висякатись, і кинув оком туди, де лежала мати, накрита чорним покривалом. Він нишком витер очі, щоб не помітили, як він плаче, хоч у голосі було добре чути сльози, і заговорив уже трохи лагідніше:—Послухай мене, Нохеме, досить! Ти надто грішиш перед богом!.. Ну досить, досить! Не можна — суб...

Дядько Пиня вже не міг закінчити, бо сльози, які він весь час ковтав, почали його душити. Не в силі більш стримуватися, він припав до стола, опустивши голову на ліву руку, немов під час молитви "Тахнун" *, і розплакався, як мала дитина, скрикуючи тонким голосом:

— Хая-Естер! Хая-Естер!

Батьно читає ннигу Йова. —Йому пропонують одружитись. — Дітей збираються відіслати в Богуслав до діда Мойше-Йосі

Ніколи герой цієї повісті так не тужив за скарбом, що про нього йому колись розповідав його приятель Шмулик, як у ті дні, коли він, батько й всі брати та сестри відбували босини по покійній.

"Якби я мав тепер скарб,— думав він,— отой скарб, що лежить схований там, у маленькому містечку, хай навіть не весь скарб, а тільки частину,— о, як би він тепер мені став у пригоді!.. Баба Минда перестала б плакати й голосити і картати господа бога за те, що він недобре вчинив, забравши раніш невістку, а не її, свекруху. Батько перестав би зітхати й твердити весь час, що тепер, без Хаї-Естер, йому нема чого жити на білому світі. А вони, діти, де б вони тепер були? Напевно, біля річки разом з іншими хлопчиками. Вони б плавали, ловили рибок або просто гасали десь. Таке сонце! Така спека! Вишні дешеві, порічки продають за безцінь, з'явилися вже зелені огірочки з гострими гульками, незабаром досягнуть дині, жовті, запашні, і кавуни, червоні, як полум'я, соковиті, солодкі, як цукор. О скарб! Як дістати скарб?.." Ці думки підносять його й мчать в інший світ, у світ фантазій і мрій, солодких, чарівних мрій. Йому уявляється, ніби він уже має той скарб, який несподівано відкрився перед ним з усіма своїми чудесними камінцями, і йому вже належить усе це золото й срібло, купи півімперіалів, діамантів і самоцвітів. Батько вражений: "Шоломе, звідки в тебе таке багатство?" — "Не можу тобі сказати, батьку, бо коли скажу звідки, скарб негайно зникне..." Шолом відчуває себе на сьомому небі, бо йому пощастило вирятувати батька від нужди, і тільки жаль, щиро жаль, що мати не дожила до цього. "Не судилося,— каже баба Минда.— Усі свої молоді роки вона, бідолаха, віддала дітям, і тепер, коли можна по-людськи пожити, скінчилися її роки..."

Та ось батько зітхнув: "Господи боже, що його робити? Що його робити?" І маленький мрійник повертається з свого щасливого світу фантазій сюди, у цей світ турбот і сліз, де чуєш тільки мову про борошно для хали, про гроші, щоб піти на базар, про пожильців, яких нема, про прибутки, що занепали,— і всі ці розмови завершуються батьковим зітханням і стогоном: "Господи боже, що його робити? Що його робити?"

— Як то що його робити? — напускається на нього дядько Пиня уже в останній день босин.— Зробиш те, що всі люди роблять,— дасть бог, оженишся...

"Ожениться? Батько ожениється? У нас буде нова мати? Яка вона буде?" — Діти дивляться на батька — що він скаже? А батько навіть слухати не хоче. Він каже:

— Оженитися? Щоб я оженився? Після такої Хаї-Естер оженитися? І це кажеш ти, мій рідний брат? Хто ще так добре її знав, як ти?

Його душать сльози, і він не може далі говорити. Дядько Пиня мовчить, він не наполягає.

— Час проказати надвечірню молитву,— каже дядько Пиня, і всі, що відбувають босини,— батько з дітьми,— підводяться з підлоги й стають до молитви, і шестеро синів,

серед них один уже одружений, з рудою борідкою, на ім'я Елійогу, так відтарабанили кадиш *, що любо було слухати! Рідня дивиться на них з гордістю, а сторонні жінки заздрять.

— З такими синами не можна не потрапити в рай!..— каже далека родичка Блюма, ряба жінка, що має німого чоловіка. Вона кинула хату з чоловіком і дітьми й при-бігла сюди, щоб чимось допомогти в господарстві, на кухні, доглянути сиріт. А сироти не можуть поскаржитись, ніби про них забули. Навпаки, після маминої смерті всі стали до них ставитись уважніше — адже вони сироти! Були хвилини, коли босини здавалися їм справжнім святом. По-перше (і це найголовніше), не треба йти в хедер. По-друге, їм дають солодкий чай з булкою — це для них зовсім незвична річ, і раз у раз щупають їм голівки й животики, розпитуються в них про шлунок. У них, виявляється, є шлунок! А сидіти разом з батьком на одній ковдрі, дивитися, як він, наморщивши широкого лоба, заглибився в книгу Йова, спостерігати щоразу нових відвідувачів, чоловіків і жінок, що приходять утішати жалобників. При-ходячи, вони чомусь не вітаються й, виходячи, не прощаються, дивно моргають очима й невиразно мимрять якісь чудні слова: "М... м... м... Сіон і Єрусалим..."

Для малого шибеника Шолома оці візити були справжнім скарбом — перед ним проходила ціла галерея різноманітних типів і образів, що так і просилися на папір. Перший приходить дядько Пиня, не сам-один, а з обома синами в довгих сурдутах, Ісроликом та Іциком, про яких уже була мова. Сини мовчать, а дядько Пиня, закачавши рукави, починає тлумачити закон про босини, коли, власне, вони мають скінчитися — вранці чи ввечері. Нарешті він підводиться й каже, що подивиться ще в деякі книги й уточнить це питання. На прощання він тільки скоромовкою мимрить разом із синами: "Сіон і Єрусалим" і зникає. Потім з'являється тітка Хана з дочками й одразу зчиняє

8*

115.

крик: "Годі! Годі! Досить оплакувати маму, вона однаково не воскресне!" Перед тим, як піти, тітка Хана каже, що тут страшенно душно, нюхає табаку з маленької срібної табакерки й починає галасувати, щоб розчинили хоча б одно вікно, а то задихнутися можна!.. Далі приходить тітка Тема — беззуба жінка, що весь час похитує головою і обличчя в неї сміється, а очі плачуть. Вона намагається всіх утішити й сповіщає новину: усі, мовляв, помремо...

Це — рідня. Потім приходять чужі люди. Різні люди. Такі, що вірять у бога й в потойбічний світ, і такі, що не дуже вірять. Ось, наприклад, Арнольд з Підвірок з усього глузує. "Нема закону й нема судді,— каже він.— Адже виразно сказано: "Нема різниці між людиною й твариною". Просто страшно слухати те, що цей Арнольд твердить! Проти самого господа бога та його месії! І все в нього виходить так гладко, виразно! Він єдиний, виходячи, прощається. Та це не дивно — адже людина ні в що не вірить! Цікаво знати, що станеться з таким Арнольдом, коли він помре? "Мене можете одразу після смерті спалити у вогні й попіл розвіяти по всьому світові, мені цілком байдуже",— каже Арнольд і дістає від баби Минди доброго прочухана: "Мовчіть, не хочу навіть слухати

такі ваші слова!" А Арнольд тільки сміється й іде собі. Далі з'являється Йося Фрухштейн, з великими зубами, і картає батька за те, що той так побивається. "Я,— каже,— не сподівався від батька такого". Додя, син Іцхока-Вігдора, каже те саме. Він присягається, що якби в нього таке сталося, то, ха-ха, слово честі, кинув би монету в карнавку Меєра-чудотворця. Коли Додя виходить, зчиняється сміх, бо всі знають, яка в нього жінка. Його Фейга-Перл — це справжній "скарб"! Хвалити бога, вже можна й посміятися. Батько все ще заглядає в книгу Йова, але він уже не плаче так, як у перші дні, і вже не сердиться на дядька Пиню, коли той докине слівце про одруження. Він тільки зітхає, стогне й каже:

— Що його робити з дітьми? З дітьми що його робити?

— З дітьми що робити? — озивається дядько Пиня, погладжуючи бороду.— Старші вчитимуться, як і раніш, а молодших відішлеш до їхнього діда в Богуслав.

Він має на увазі діда Мойше-Йосю й бабу Гітл з маминого боку, яких діти ніколи не бачили, тільки чули, що десь далеко, у місті Богуславі, вони мають дуже багатих діда й бабу. Отже, їх збираються відіслати. Це якраз непо-116 гано. По-перше, сама подорож чого варта! По-друге, вони побачать нове місто. А знайомство з дідом та-бабою, яких вони ніколи не бачили, теж цікаво! Виникає лише одне питання: кого дядько Пиня вважає старшими, а кого молодшими? Нема сумніву, що хлопчика, якому вже минуло тринадцять років, хай він навіть менший за цуценя, слід вважати старшим. Це так зацікавило Шолома, що він майже перестав думати про матір, по якій він щоранку й щовечора проказує кадиш, про батька, який все ще зітхає й стогне, про скарб, за яким так тужить. Тепер його цікавило щось зовсім інше: подорож до нового великого міста, до Богуслава, до діда Мойше-Йосі й баби Гітл, що" як люди кажуть, такі багаті, такі багаті!..

36

БІЛЯ ДНІПРА

Подорож до Богуслава. — Балагула Шимен-Волф — мовчун. —Дожидаючи порома. — Балагула молиться на березі річни.— Ревна молитва

Якось наприкінці літа, перед осінніми святами, під'їхав фургон. В нього посадили молодших дітей, чотирьох братиків і двох сестричок,— тринадцятирічний Шолом теж був серед них,— дали їм із собою по дві сорочки, їжі днів на два й листа до діда Мойше-Йосі та баби Гітл і разів двадцять наказали, щоб були обережні, коли переправлятимуться поромом через Дніпро.

Переїжджати через Дніпро, та ще поромом! Ніхто з дітей ніколи не бачив порома й навіть не уявляв собі, що воно таке. Але вони здогадувалися, що це, мабуть, непогана річ. І діти забувають, що в них померла мати, забувають геть усе й думають тільки про подорож, про Дніпро, про пором. Але їм нагадують про мамину смерть. Адже є баба Минда, яка їм наказує ще раз і ще раз, щоб не забули, боронь боже, проказувати кадиш по мамі. Вона гладить дітей холодними, слизькими пальцями, цілує їх У щічки й прощається з ними назавжди, навіки, бо тільки господь бог знає, чи їй доведеться коли-небудь знову їх побачити... Серце віщувало їй правду. Коли діти через деякий час

повернулися з Богуслава, баба Минда вже була там, де їхня мати,— могила біля могили. І тепер батько проказував кадиш по своїй мамі разом з дітьми, які поминали свою неньку. То був рік поминань, рік холери. Багато людей втратили своїх близьких, уся синагога проказувала кадиш.

Які різні люди є на світі! Наскільки балагула Меєр-Велвл, що возив дітей з Воронкова в Переяслав, був жвавий, моторний і балакучий, настільки балагула Шимен-Волф, що возив дітей з Переяслава в Богуслав, був якийсь (Страшенно похмурий, сонний, мовчазний. Хоч кіл на голові йому теши, хоч з гармат стріляй в нього, він ані слова не іскаже: крім як: "Сідайте на воза!" або: "Злазьте з воза!" Дітей мучила цікавість: чи скоро покажеться Дніпро, коли вони переправлятимуться поромом і що воно таке, пором? Але нічого не вдієш — людина мовчить, та й годі! Сидить собі, як опудало, на передку, підстьобує коней, прицмокує на них товстими губами, і час від часу чуєш тільки окремі і слова: "Но-о, холери, бодай холера на вас!" або: "Но-о, падла, щоб ви здохли!" А іноді він шепоче щось самому ^обі або співає тоненьким голоском. То він проказує напам'ять псалми.

Так само, як люди бувають різні, так, пробачте за порівняння, і коні бувають з різним норовом. Коні Шимен-Волфа дуже нагадували свого хазяїна: вони теж були сонні та ще мали звичку чхати. Цілу дорогу вони чхали, форкали, обмахувалися хвостами й ледве-ледве перебирали ногами. Здавалося, що вони отак чвалають страшенно довго й бозна-коли дістануться до якогось селища. Навколо — небо, земля, пісок. Пісок без кінця-краю. Та от коні раптом зупиняються, Шимен-Волф злізає з фургона і, доспівавши своїм тонким голоском: "Бла-аженні-і ті, що упо-ова-ають на нього...", звертається до дітей: "Злазьте з воза!" Діти вилазять з фургона. Що сталося? Нічого. Дорога піщана, і коням важко, тому доведеться трохи пройтись пішки. Хай так, не страшно, хай буде пішки. Навпаки, пішки навіть веселіше. Погано тільки те, що наймолодша сестричка, якій тільки минув один рік, не хоче залишатися сама в фургоні, і вона плаче. Доводиться нести її на руках, що вже не дуже приємно. Щастя, що це триває недовго. Незабаром дорога стає кращою, і Шимен-Волф наказує дітям: "Сідайте на воза!" Діти залазять у фургон і розлягаються там, аж поки знову не починається глибокий, грузький пісок. Тоді знову лунає наказ: "Злазьте з воза!", а потім: "Сідайте на воза!" Але що це там блиснуло вдалині? Що там яскріє, мов скло, леліє на сонці сріблом, і мерехтить, і блимає? Невже це Дніпро? Дітям не сидиться у фургоні. А фургон, як на те, котиться поволі-поволі, бо щоб дістатися до Дніпра, треба подужати не одну смугу глибокого, аж до колін, грузького жовтого піску. Поволі, ледве-ледве ступають конячки, насилу витягуючи ноги з піску. Колеса глибоко грузнуть, віз крекче, і Дніпро поступово вимальовується в усій своїй красі й величі. Так, це він, Дніпро! Він блискотить, міниться на сонці й усміхається до юних гостей, які вперше прибули, щоб вітати древнього діда: "Мир тобі, діду, як ся маєш?"

Високий, зелений, подекуди пожовклий побережний очерет, що відбивається у воді своїм довгим гостроверхим листям, надає старому особливій принади.

Тихо. Далеко й широко розлігся Дніпро, як море, і вода мчить кудись, нечутно

мчить. Куди? Це — таємниця. Блакитне небо дивиться згори вниз і відбивається у воді разом із сонцем, яке ще не спустилося до обрію. Прозоре небо, прозора вода, прозоре повітря й чистий пісок. І тиша навкруги, благодатна тиша. І широчінь, безмежна широчінь! І згадуються слова псалма: "У просторі — господь бог..." Фррр! — з криком випурхнув з очерету якийсь птах. Мов стріла, прорізав він чисте, непорушне повітря і почав ширяти зигзагами високо-високо, та скоро, ніби роздумавши, спустився зигзагами й зник у жовто-зеленому очереті. І хочеться, мов той птах, випурхнути з фургона й ширяти над водою або хоча б роздягтися догола, стрибнути у воду, хлюпатись у ній і плисти, плисти, плисти...

— Злазьте з воза! — командує раптом Шимен-Волф і перший вилазить з фургона, застромлює батіг за пояс, підносить долоні до рота і, задерши голову, кричить дивним, глухим, наче з порожньої бочки, голосом:

— Поро-о-о-ом! Поро-о-о-ом!

Пором, видно, жива істота, що перебуває десь на тому березі, і його треба викликати. І дітлахи, вилізши з фургона, розминають затерпле від довгого сидіння тіло й починають гукати разом з балагулою пором. Вони так само, як і балагула, підносять до рота долоні, задирають голову й пронизливо вигукують:

— Поро-о-о-ом! Поро-о-о-ом!

Несподівано на них нападає сміх не знати чого. Смішно, та й годі! Вони сміються, бо їм добре, бо вони юні й здорові, бо поруч Дніпро і вони незабаром поїдуть поромом. Хто може рівнятися до них? Та ось сонце починає прощатись із днем. Своїм останнім сліпучим промінням із щирого золота воно пронизує срібну гладінь Дніпра — і сміх уривається. Більш не хочеться сміятись — надто тихо стало тут, на березі Дніпра. Священна тиша! І чогось холоднувато стало, і вода якось дивно пахне. Вона дзюрчить, мурмоче, струмить... Тим часом Шимен-Волф підперезався хусткою, відклав пабiк батога, став обличчям до сходу, благочестиво заплющив очі, розхитався й почав своїм тонким голоском проказувати надвечірню молитву. Ця молитва тут, під рожевіючим пебом, на березі чудового, пахучого старого Дніпра, злилася з дзюрчанням і мурмотінням води, і веселими юними мандрівниками опанував новий настрій. їм теж захотілося молитись. Це була, можна сказати, їхня перша добровільна молитва, отут, просто неба, поблизу самого бога. їм ніколи так не хотілося молитись, як тепер, у цей вечір, просто неба, на дніпровому березі. Проминувши вступну частину молитви, — нічого, в дорозі можна обійтися без вступу, — вони почали одразу з слів: "Блаженні ті, що живуть у домі твоєму", почали із запалом, наспівуючи. Потім, коли дійшли до заключної частини молитви, вони повернулись обличчям до сходу, заплющили очі й, розхитуючись, як балагула, проказали: "Бог великий, всемогутній, всебла-гий..." Саме тут, просто вечірнього неба на дніпровому березі, вони відчули справжній зміст цих слів. І молитва їхня лилася так щиро, так солодко, як ніколи!

одного. — Розійшлися без слів

Маленькі сироти-мандрівники ще не встигли скінчити молитву, як побачили вдалині на яскріючій гладіні Дніпра якийсь темний клубок, що весь час міняв свої барви в промінні призахідного сонця. Цей клубок дедалі збільшувався, раз у раз пірнав, то зникаючи, то знову з'являючись. Потім діти почули якийсь дивний шум, наче торохтіння колес і скрип линви. Вони нашвидку закінчили молитву й кинулись до берега, де побачили грубу линву, натягнуту через усю дніпрову широчінь і прикріплену на цьому березі до товстої колоди. А темний клубок чимраз більшав, перетворюючись на незграбну дерев'яну істоту, на якесь чудисько, що нагадує плавучий будинок. На спині цього чудиська крутилося колесо, за допомогою якого воно рухалось по воді, поволі, але впевнено наближаючись до берега. Нарешті його вже можна було добре розглядіти. Виявилося, що це не чудисько, не жива істота, а таке судно, барка чи берлина, і на цій берлині стоять підводи, коні, люди. Оце й був той пором, що його діти так довго виглядали, і на цьому поромі вони переправляться через Дніпро! їм стало легше на душі, тепер можна трохи сісти на пісок і почекати, поки пором пристане до берега, бо він рухається не дуже швидко, посувається поволі-поволі, ледве повзе. Навіть сонце рухається значно швидше за нього. Щойно воно було над обрієм, а тепер уже котить, немов з гори, і швидко зникає по той бік ріки, залишаючи по собі широку червону смугу. Вітерець чимраз свіжішає. Діти сидять на піску, а однолітнє малятко спить на руках у старшого брата.

Коли пором зупинився, люди з підводами й кіньми не поспішаючи, поодиноці зійшли з порома мовчки, не мовивши жодного слова, а балагула Шимен-Волф виїхав на пором, теж не кажучи ані слова, неначе всі умовилися вперто мовчати. Спочатку він повів на пором коней з фургоном, навіть не побажавши їм, як звичайно, холери, а потім махнув рукою своїм юним пасажиром, щоб вони теж зійшли на пором. Ще хвилина, і пором волею одної людини, яка з усієї сили налягла на линву, тихо рушив своєю дорогою, так тихо, що майже не чуєш, як він рухається. Здавалося, що не пором посувається вперед, а Дніпро відступає назад. І лише тут стало видно, який Дніпро широкий, який він чудовий і величний. Пливеш-пливеш, а до протилежного берега все ще далеко.

Сонце давно вже закотилося за річкою, і вплив місяць, спочатку червоний, потім почав яснішати й став білий-білий, як срібло. Поодиноці, мов суботні свічки, засвітилися зорі нд темному небі, і Дніпро набув нових барв, нового вигляду, він немов загорнувся в темний плащ, і від нього повіяло якоюсь ніжною, приємною свіжістю. У голові снували тисячі думок: про ніч, про небо, про зорі, що відбивалися в тихій дніпровій воді. Адже кожна зірочка — це людська душа! А пором! Така махина, а рухається всього лише силою одної людини. Налягає однією рукою на линву, тягне її, колесо крутиться, і пором посувається вперед.

Шолом не від того, щоб ближче придивитись, як цей чоловік працює коло линви й змушує пором рухатись. Він підходить до поромника. Це ще зовсім молодий хлопець у сірій свиті, великих чоботиськах і з кучмою на голові. Хлопець, не зупиняючись, раз у раз налягає на страшенно грубу линву. Шолом придивляється, як браво працює цей

поромник, як енергійно рухаються в нього плечі вгору-вниз, вгору-вниз, аж кістки тріщать.

Йому жаль цього парубка, надто він молодий, оцей поромник. Шолом заглядає йому в обличчя й... відскакує назад. Здається, він його знає — знайомі очі!.. І Шолом знову підходить до нього ще ближче: це навіть не парубок, а ще зовсім юний хлопчака із засмаглим, аж чорним, згрубілим обличчям і зашкарубленими, почорнілими руками.

Він напружує свою пам'ять і раптом згадує одного з своїх воронківських товаришів, Берла, вдовиного сина, смаглявого хлопчика з великими зубами. Невже це він? Ні, не може бути! Це йому ввижається. Але, господи боже, це ж все-таки він!.. Помітивши, що на нього дивляться, поромник ще більш насунув шапку й скося зиркнув на того, що так пильно придивляюся до нього. Їхні очі зустрілися в нічній темряві, і... вони пізнали один одного...

Ця несподівана зустріч викликала в Шолома цілу зливу думок. Берл — християнин? Єврей — християнин?.. І він згадує, як тоді ще казали в містечку про Берла, що той вихрестився. Недарма його вже тоді прозвали віровідступником. Підійти, признатися до нього, розпитати його Шоломові щось заважало. Він відчував якусь відчуженість, холодок і разом з тим жаль до цього хлопця. Жаль єврея, що став вихрестом, і заради чого? Заради того, щоб надіти сіру свитку, велику волохату шапку й стати помічником поромника, наймитом!.. А наймит і вухом не веде! Навіть не ворухнувся. Мабуть, не міг дивитися своєму товаришеві в очі. Він дивився вниз, у воду, неначе там щось можна побачити. Потім Берл щільніше закутався у свою свитку, нижче насунув шапку, поплював у долоні й взявся до роботи з іще більшою запеклістю, наліг з усієї сили на грубезну линву. Линва рипіла, коліщата крутилися, пором плив далі-далі, аж поки — стоп! — приїхали.

— Сідайте на воза! — скомандував мовчазний балагула, коли з'їхав з порома. Він стьобнув конячок, вшанував їх кличками "холера", "падло" й покотив далі, залишивши позад себе Дніпро з поромом і з наймитом-поромником, який колись був єврейським хлопчиком, внуком праотця Якова. А тепер ким він став?.. Бідолаха! Бідолаха!

38

У БОГУСЛАВІ НА ТОРГОВИЦІ

Прибули в Богуслав просто на ярмарок.— Невідомо, який Мойше-Йося їхній дід. — Єврей у талеснотні береться приставити, дітей до діда

Вже зовсім розвиднілося, коли юні сироти-мандрівники, втомлені, голодні, сонні, в'їжджали в місто Богуслав. З-поза лісу зійшло ясне, тепле сонце. Спершу вони проминули величезне кладовище, на якому була така сила похилених, напівзруйнованих надгробків з напівстертими написами, що можна було подумати, ніби Богуслав бозна-яке велике місто! Проминувши кладовище, вони в'їхали одразу на торговицю — щось на зразок базару чи ярмарку,— де все змішалось: селяни, коні, корови, свині, цигани, підводи, колеса, хомути й різні євреї: євреї-кушніри, євреї-шапкарі, євреї з "красним товаром", з булками, з бубликами, з пірниками, з яблучним квасом і з чим тільки хочете. А жінок скільки! Жінки з кошиками, жінки з яблучками,

жінки з курками, із смаженою рибою і просто собі жінки. І всі кричать, верещать, галдикають, а коні, корови й свині їм допомагають, а сліпі старці співають і грають на лірі. Оглухнути можна! А курява стоїть така, що важко розглядіти одне одного, і від всіляких запахів задихнутися можна.

Діти приїхали в слушний час — у базарний день. Балагула ледве продерся із своїм фургоном крізь ярмарок, побажав за своїм звичаєм місту й ярмаркові вісімнадцять холер, аж поки нарешті не в'їхав у саме місто, яке дуже нагадувало кладовище своїми похиленими, схожими на надгробки, будиночками. Проте траплялись подекуди й нові будинки, які видавалися тут чужими, наче багаті гості на убогому весіллі. І тут тільки почався справжній гармидер. Балагула Шимен-Волф знав, що йому доручили відвезти юних пасажирів у Богуслав до їхніх діда та баби. Йому навіть сказали, як звуть діда та бабу, але він устиг все забути під три чорти! Шимен-Волф присягався, що всю дорогу пам'ятав їхні імена, слово честі, але тільки-но опинився на цьому ярмарку, вони одразу вилетіли з пам'яті. От, холера!.. (До кого це стосується, він не сказав).

Тим часом підійшов один чоловік, потім ще один, і ще один, і ще два, і три, і жінки з кошиками та без кошиків. Знявся галас, гвалт— всі говорили разом, розповідали одне одному новину, що балагула привіз якихось дітей.

— Звідки?

— З-поза Дніпра. — З Ржищева?

— Чому саме з Ржищева, чому не з Канева?

— Не з Ржищева, не з Канева, а з Переяслава!

— Куди?

— Ви ж бачите куди — не в Єгупець, а в Богуслав він їх привіз.

— До кого?

— Ач який, якби ми знали до кого, все було б гаразд! До діда, каже він, до їхнього діда.

— До якого діда?

— Ач, якби знати, до якого діда, то все було б гаразд.

— Стривайте! Знаєте що, спитаймо дітей, як звуть їхнього діда, вони, певно, знають.

— Звідки вони можуть знати?

— А чому вони не можуть знати?

Та ось, орудуючи ліктями, протовпився якийсь продавець бубликів у кашкеті з тріснутим козирком:

— Пустіть мене, я їх розпитаю. Діти, скажіть, як звуть вашого діда?

Від усього цього галасу та гармидеру діти зовсім розгубилися, проте вони згадали, що діда звуть Мойше-Йося. Так-так, Мойше-Йося звуть його.

— Напевно Мойше-Йося?

— Напевно Мойше-Йося.

Отже, тепер відомо, що їхнього діда звуть Мойше-Йося. Залишається ще з'ясувати, який Мойше-Йося, бо їх є кілька. Є столяр Мойше-Йося, є бляхар Мойше-Йося, є Мойше-Йося Леї-Двосин і Мойше-Йося Гамарників. Тепер спробуй розберись!

— Стривайте! Знаєте що? Скажіть-но, як звать вашого батька? — спитав уже не продавець бубликів, а якийсь інший єврей у талескотні, мабуть, з тих, що завжди сидять у синагозі, вивчаючи талмуд.

Діти відповіли, що їхнього батька звать Нохем. Почувши це, єврей у талескотні всіх розіпхав і вчинив дітям справжній допит:

— Вашого батька, кажете ви, звать Нохем? А прізвище його часом не Рабинович?

— Рабинович.

— А вашу матір звали Хая-Естер?

— Хая-Естер.

— Вона померла?

— Померла.

— Від холери?

— Від холери.

— Так і кажіть! — Єврей у талескотні повернувся до натовпу, обличчя його сяяло. — Тепер спитайте мене, я вам скажу точно. їхній дід — Мойше-Йося Гамарників, їхня баба — Гітл Мойше-Йосі Гамарникова. їхній дід, тобто Мойше-Йося Гамарників, уже знає, що його дочка Хая-Естер померла від холери, хай нас бог милує, а їхня баба Гітл ще не знає цього — їй не хочуть сказати: стара жінка та ще, бідолаха, каліка... — Єврей у талескотні повернувся до дітей із сяючим, як і раніш, обличчям: — Злазьте, діти, з воза, я вам покажу, де живе ваш дід. Під'їхати туди не можна — вуличка надто вузька. Хіба що заїхати з протилежного боку? Але тоді він не зможе розвернутись. Як ти гадаєш, Мотл, можна буде розвернутись? — спитав єврей якогось молодика з викривленим носом.

Мотл зсунув шапку на тім'я:

— Чом не можна?

— Чом, чом? Ти забув, що Гершко Іці-Лябів будує сарай на тому боці?

Мотл навіть не поворухнувся й спитав знову:

— А коли будує сарай, то що з того?

— Як то "що з того"? Він там навалив будівельного лісу!

— Навалив лісу? Що ж, на здоров'ячко йому!..

— Чого там балакати з довбнею?!

Що спокійніший був Мотл, то більш гарячівсн єврей в талескотні, аж поки йому не урвався терпець, він плюнув на Мотла, назвав його несосвітним дурнем і, взявши дітей за руки, сказав:

— Ходіте зі мною, я вас підведу. Треба йти пішки. — І єврей у талескотні із сяючим обличчям вивів юних мандрівників з юрби й рушив з ними пішки до їхнього діда Мойше-Йосі й до їхньої баби Гітл.

39

ОТ ТОБІ Й ЗУСТРІЧІ

Паралізована баба Гітл. — Дід Мойше-Йося з м'ясистим носом і густими бровами. — Дядьно Іця й тітна Сося

Переяславські сироти мали всі підстави уявити собі будинок діда Мойше-Йосі якимось палацом, а самого діда патріархом у шовковому жупані. Адже кажуть, що він дуже-дуже багатий! Але єврей із сяючим обличчям підвів їх до звичайнісінької хатини, щоправда, із скляною верандою, і сказав їм: "Отут живе ваш дід Мойше-Йося Гамарників". І одразу зник — не хотів залишатись під час зустрічі.

Діти пройшли скляну веранду, відчинили двері й побачили просто проти входу дерев'яне ліжко, а на ньому якусь чудну жіночу постать, без ніг, з потворно скарлюченими руками. У першу хвилину їм захотілося повернутись і піти звідси. Але істота пильно придивилася до них своїми запаленими червоними очима й дуже приємним голосом спитала:

— Хто ви, діти?

Щось близьке, рідне почулося їм у цьому голосі, і вони відповіли:

— Добрий ранок, ми з Переяслава...

Почувши слово "Переяслав" і побачивши цілий табунець дітей, а серед них одnorічне маля, стара відразу осягла всю глибину трагедії. Вона заломила свої скарлючені руки й заголосила:

— Ой, лишенько! Грім мене побий! Моя Хая-Естер померла! — Вона почала бити себе руками по голові.—

Мойше-Йосю! Мойше-Йосю! Де ти? Іди сюди! Мойше-Йосю!

На її крик прибїг з бічної кімнатки низенький дідок в молитовному уборі поверх дрантя й в шкарбанах; обличчя — потворне, з широким, м'ясистим носом і страшенно густими бровами. "Оце дід Мойше-Йося? То він такий багатий?.."

Старий одразу напустився на дітлахів, почав їх лаяти й сердито замахав на них руками. А тому що він, мабуть, не скінчив молитися, а уривати молитву не можна, він гримав на них по-староєврейському:

— І-о-ну, лиходії, розбійники!..— І звернувся до старої тремтячим голосом теж по-староєврейському:— І-о-ну, я знав... моя дочка... Бог дав — бог узяв!..

Це мало означати, що він знав про доччину смерть і що той бог, який дав їм дочку, той і забрав її. Але стару це мало тішило, вона не переставала плакати, голосити й бити себе по голові:

— Хая-Естер! Моя Хая-Естер померла!

Тим часом почали збиратися люди. Прибїг чоловік з такими довгими пейсами, яких діти в Переяславі ніколи не бачили. То був мамин єдиний брат, дядько Іця. Слідом за ним прибїгла жінка з розчервонілим обличчям, закачаними рукавами та ополоником у руці. Це була його дружина — тітка Сося. Разом з нею ввійшла дівчинка з червоними щічками й маленькими губками — їхня одиначка Хава-Ліба, гарненька й сором'язлива. Далі з'явилися ще чоловіки й жінки — близькі сусіди, і всі разом заходились заспокоювати бабу Гітл: "Раз дочки вже нема, то що допоможуть сльози? Що земля накрила, того не повернеш!" А юним гостям почали вичитувати, що не можна з'являтися цілою ватагою й ляпнути відразу таку вістку. Хоча господь бог свідок, що вони нікому нічого не ляпнули.

Дід тим часом скинув молитовне убрання і теж почав дорікати дітям, чому вони не зайшли спершу до нього. Якби вони були шанобливі діти, то повинні були б раніше з ним побачитись, тихенько переговорити, а він, тобто дід, обережно поговорив би з бабою, помаленьку підготував її, а не так от, ні сіло ні впало. Так діють тільки дикуни, а не люди...

Цього баба Гітл не могла вже, мабуть, стерпіти, і, хоч яке велике було її горе, вона напалася на діда:

— Старий дурень! Чого ти присікався до бідолашних дітей? Хіба вони винні? Звідки вони могли знати, що ти товчешся десь там серед своїх кожухів і молишся? Гарна зустріч, нічого казати! Підійдіть-но, дітоньки, до мене. Як вас звуть?

І вона по-одному підкликала до себе дітей, кожного спитала, як його звуть, гладила, цілувала, зрошувала їх гіркими сльозами, оплакуючи вже не дочку, а маленьких бідолашних сиріт... Стара присягалася, що майже знала про смерть Хаї-Естер, бо вже кілька ночей підряд дочка приходить до неї уві сні й все розпитується про дітей, як вони їй сподобались...

— Хай їм дадуть чого-небудь попоїсти! Мойше-Йосю, чого ти стовбичиш? Ти ж бачиш, старий дурню, що діти охляли, вони голодні й не спали цілу ніч. Лишенько моє, він їм вичитує нотації! Добрий дід! Гідна зустріч!

40

СЕРЕД КОЖУХІВ

Дідова бухгалтерія. — Його повчання, його священні нини й благодійність.— Що буде, ноли месія прийде?— Дідів енстаз

Коли внуки помолилися й поїли, дід передусім перевінив їхні знання. Відбувся цей іспит таки в його відокремленій кімнатці, куди жодна жива душа не мала права ввійти, не мала права та й не могла ввійти, бо не було куди.

Це була комірчина, трохи більша за курник. У цьому курнику містився, по-перше, сам дід, по-друге, його книги— весь талмуд та кабала, а крім того, там ще зберігалися заставлені речі: срібні ложки, таці, келихи й лампадки, мідні каструлі, самовари, єврейські сурдути, селянські намиста, свити й кожухи, переважно кожухи, безліч кожухів.

То було щось на зразок ломбарду, яким уже багато років відала баба Гітл. Розбита паралічем, вона, проте, вела діло твердою рукою й тримала готівку в себе під подушкою, нікого не допускаючи до каси. Але над заставленими речами панував дід. Його обов'язком було приймати річ у заставу й повертати її власникові. Щоб запам'ятати, кому яка річ належить, треба було мати міністерську голову. Можливо, дід Мойше-Йося таки мав міністерську голову. Проте покладатися лише на свою голову він не хотів. Мало що може статися! І він придумав свою власну систему: до кожної речі він прикріплював папірець, на якому його власною рукою було написано староеврейською мовою: "Цей сурдут належить Берлу", або: "Цей кожух належить Іванові", або: "Це намисто належить Явдосі". Щоправда, іноді траплялося, що Берл приходив по свій сурдут і йому віддавали сурдут іншого Берла, але дід і тут зарадив

собі. Він виносив сурдуги обох Берлів і пропонував заставникові пізнати свій сурдуг. Адже єврей не скаже про чужий сурдуг, що він належить йому. А селянинові дід пропонував у такому випадкові назвати яку-небудь прикмету, бо кожен селянин так добре знає свій кожух, що обов'язково запам'ятає якусь ознаку його. Діда не піддуриш — він людина вчена! Проте, незважаючи на всі ці хитромудрощі, між дідом і бабою частенько виникали неприємні суперечки. Баба твердила:

— Я питаю тебе, старий дурень, раз ти вже взявся записувати й пишеш: "Цей сурдуг належить Берлу", то невже тобі важко приписати ще одне слово: "Берлу-заїкувату"? Або коли ти пишеш: "Цей кожух належить Іванові", то зазнач уже його повне прізвисько: "Іванові-куль-гавому", або: "Це намисто належить Явдосі-кирпатій..."

Але дід Мойше-Йося, хай пробачить, був дуже впертий. Саме тому, що баба Гітл так сказала, він робив навпаки. Якоюсь мірою він мав рацію. Справді, баба-каліка, завжди лежить у ліжку — і дозволяє собі так попихати чоловіком, називати його при внуках старим дурнем! Адже він неабихто, а реб Мойше-Йося Гамарників, людина, яка вдень і вночі ревно служить Всевишньому, читає священні книги або молиться. Він додержує всіх постів, постить навіть щопонеділка й щочетверга і цілий тиждень, крім суботи й свят, не їсть м'яса. У синагогу він приходить раніш за всіх і йде звідти пізніш за всіх. Їсти він сідає, коли вже час лягати спати, і баба Гітл сердиться за це на нього й бурчить: хай так, за себе вона не турбується, вона вже звикла голодувати, але ж треба пожаліти дітей, бідних сиріток!

З усіх онуків дід полюбив тільки одного — Шолома. Хоча Шолом шибеник, страшений пустун, зате має розумну голову. З нього могли б бути люди, якби він більше сидів у дідовій комірчині, серед кожухів, а не бігав з богуславськими дітьми до Росі дивитися, як рибалять, або в ліс трусити дику грушу тощо.

— Якби твій батько був справжньою людиною, — казав дід Шолому, — якби він не начитався біблії, дикдука та Мойсея Мендельсона, якби він не набрався всілякого вільнодумства, то, правду кажучи, повинен був би залишити тебе в мене на кілька навчальних сезонів, і я, з божої допомоги, зробив би з тебе благочестивого єврея. З тебе вийшов би справжній хасид, справжній кабаліст. А так що з тебе вийде? Казна-що, нікчема, ледар, шалапут, свистун, нероба, вільнодум, гультай, гріховод, вихрест, порушник суботи, боговідступник!

— Мойше-Йосю, може, досить мучити дитину?

"Дай боже довгих років бабі Гітл!" — думає врятований від дідових рук Шолом, на якого вже чекають надворі богуславські хлопчак.

Проте траплялися хвилини, коли дід Мойше-Йося теж припадав йому до серця, коли Шолом дуже його любив. От, скажімо, Шолом якось побачив, що дід сидить з торбинкою для талеса під пахвою на бабиному ліжку і, підлещуючись до неї, стиха випрошує грошей, а вона не дає. То він просив не для себе, а для бідних хасидів з своєї синагоги. Але баба весь час твердила: "Не треба. У нас є свої сироти, їх слід пожаліти..."

Іншим разом Шолом застав діда в його комірчині, коли той стояв у молитовному

убранні, закинувши назад голову, із заплющеними очима, і наче був десь у нетутешньому світі. А коли дід розплющив нарешті очі, вони в нього сяяли, і його потворне обличчя вже не здавалося таким потворним — божа благодать спочивала на ньому. І дід заговорив наче сам до себе, усміхаючись у свої величезні густі вуса:

— Едом 1 недовго пануватиме... Визволення вже близьке... Іди-но сюди, дитино моя, посидь трохи зі мною, поговоримо про кінець поневірянь, про месію, про те, що буде, коли прийде месія...

І дід Мойше-Йося почав розповідати внукові, що буде, коли месія прийде, з таким запалом і малював це такими яскравими фарбами, що внукові вже не хотілося йти

і Тут — вороги людства. (Прим, перекладача).

звідси, і він мимоволі згадав свого першого й найкращого товариша Шмулика. Різниця між ними полягала в тому, що Шмулик говорив переважно про скарби, чаклунів, принців і принцес — все про такі речі, що пов'язані з тутешнім світом, а дід Мойше-Йося цілком нехтував земним світом. Він увесь переносився, разом з онуком, що зачаровано слухав його, туди, в інший світ, до праведників, ангелів, серафимів та херувимів, до небесного трону, де сидить цар царів, хай святиться ім'я його! Там є шоргабор і левіафан, дорогоцінний єлей апарсмон і найкраще завітне вино. Там праведники сидять, вивчають тору й тішаються божою благодаттю й райським сяйвом, тим первозданним сяйвом, що його господь бог залишив на майбутнє, коли прийде месія, бо побачив, що люди ще не гідні цього сяйва... І сам бог, хай святиться ім'я його, піклується про праведників, як рідний батько. А згори, з небес, спускається на те саме місце, де колись стояв стародавній храм, новий храм з широкого золота й найкоштовніших самоцвітів, брильянтів та діамантів. Койгени * благословляють народ, левіти * співають, і цар Давид виходить із скрипкою їм назустріч і співає: "Славте, праведники, господа бога!" І дід голосно заспівав, заляскав пальцями, звівши очі догори, його обличчя сяяло, і весь він був якийсь нетутешній, далекий-далекий, з іншого світу!..

41

ЛЮДИНА-ПТАХ

Оповідання про минуле.—Як євреї жили нолись серед панів. — Трагедія бідного орендаря

Не слід, проте, гадати, ніби дід Мойше-Йося завжди заносився думками у потойбічний світ і не мав що розповісти дітям про цей світ. О, він мав багато що розповідати про давніх євреїв, хасидів, кабалістів, про давніх панів і про те, як вони поводитись з євреями.

Одна така історія, яку дід розповів своїм онукам, історія про єврея, що загинув смертю мученика, особливо запам'яталася Шолому. Оцю історію ми тут коротко розповімо, бо дід Мойше-Йося, хай нам пробачить, любив надто розводитись, перескакувати з одної теми на іншу й заїжджав казна-куди.

Сталася ця історія давно, ще за життя його діда, царство йому небесне, старого Гамарника. Чому його прозвали Гамарником? А тому, що село, де він жив і орендував

млин, звалося Гамарники. У цьому селі жив ще один єврей на ім'я Нойах, який держав корчму. Цей Нойах був чоловік простацький, але дуже побожний, мабуть, покутник і таємний праведник * — він удень і вночі тільки молився й читав псалми. Всіма справами орудувала його жінка, а його обов'язком було тільки вносити оренду й щороку домовлятися з паном про дальшу оренду. Він завжди боявся, щоб хтось не відбив у нього корчму, бо охочих орендувати її було чимало, хоча прибутки вона давала нікчемні й Нойах ледве перебував — сім'я була велика, дітей багато.

Приходить якось Нойах до пана домовлятися про оренду корчми на наступний рік і застає в нього силу гостей, бенкет на всю губу. Після бенкету гості, як заведено, мали поїхати на полювання. Уже стояли осідлані коні, запряжені карети, брички, лінійки; були тут вловчі собаки різних порід, стояли наготові ловці з перами в капелюхах, з рогами в руках — все як годиться. "Невчасно прийшов,— думає собі Нойах,— пан не захоче тепер говорити про оренду". Але він помилився. Підвівшись з-за столу й збираючись сісти на коня, пан раптом помітив єврея, що стояв осторонь, згорблений, обшарпаний, і весело звертається до нього: "А, як се маш, пан арен-даржі?" Тобто як ся маєш, пане орендаре? А Нойах відповідає: "Ясновельможний пане, я прийшов з приводу корчми..." Розсміявся пан — "вино пом'якшило цареве серце", тобто пан був уже добре напідпитку,— і він питає єврея: "А на скільки років ти хочеш орендувати корчму?" Єврей відповідає: "Я б не від того, щоб заорендувати її на кілька років, але в тебе заведено, ясновельможний пане..." Та пан не дає йому скінчити: "Добже, цього разу віддам тобі корчму за ту саму ціну на десять років, але з одною умовою: ти повинен бути в мене за птаха". Єврей, глянув на нього з подивом: "Що значить бути в тебе за птаха?" — "Дуже просто,— відповідає пан,— ти вилізеш на дах оцього сарая, бачиш? Там ти удаватимеш з себе птаха, а я цілитимусь у тебе й постараюсь влучити просто в лоба. Розкумекав?" Гості зареготали, і єврей теж ніби сміється й думає собі: "Пан жартує, перебрав трохи міру..." — "Ну,— питає його пан,— домовились?" — "Що йому відповісти на це?" — думає Нойах і питає про всякий випадок: "Скільки часу даєш на обміркування?" — "Одну хвилину, не більш,— каже пан цілком серйозно.— Вибирай: або ти вилізеш на покрівлю й удаватимеш з себе птаха, або ж тебе завтра-таки викинуть з корчми". У Нойаха душа в п'яти сховалася. Що його робити? З паном не жартуй! Тим паче, що той уже наказав принести драбину й все це, мабуть, цілком серйозно. Тоді Нойах знову звертається до пана: "А що буде, коли ти, боронь боже, влучиш?" Гості ще сильніше розреготалися, і Нойах зовсім розгубився: він уже не знає, чи пан тільки глузує, чи він задумав усе це всерйоз. Скидається на те, що всерйоз, бо йому вже наказують негайно вилізти на покрівлю або йти додому й звільнити корчму. Нойах хоче вже повернути додому, та згадує про своїх дітей і починає просити пана, щоб той дозволив йому помолитись перед смертю. "Доб-же,— погоджується пан,— даю тобі ще одну хвилину на передсмертну молитву". Одну хвилину? Що може єврей проказати за одну хвилину, крім "Слухай, Ізраїль", тим паче, що його вже штовхають на драбину? І Нойах проказує "Слухай, Ізраїль" та "Хай святиться ім'я твоє, господи" і починає вилазити нагору, а з очей у нього ллються сльози. Що він може робити? Божа

воля! У нього стільки дітей... Йому, видно, судилося загинути заради слави господньої. А може, бог зглянеться й зробить чудо? Якщо Всевишній захоче, то він все зможе! Нойах глибоко вірив у милість божу. Давні євреї!

Вилізши нагору, він не припиняє молитися й плаче. Він все ще не втрачає надії, що Всевишній зглянеться на нього. Коли господь бог хоче — він усе може! А пан не має часу, він поспішає. Він наказує Нойаху стати прямо, і той випростовується. Далі наказує йому нахилитися, і той нахиляється. Потім велить розпростерти руки, і той розпростирає руки. Він наказує, щоб Нойах удав птаха, і Нойах удає птаха... А пан — чи він справді мав такий намір, чи тільки жартував, а Всевишній вже зробив, щоб вийшло всерйоз,— але пан вистрелив і влучив Нойахові просто в лоба, і Нойах упав, як підстрелений птах, і скотився з покрівлі на землю. І того-таки дня його поховали. Але пан додержав слова. Десять років підряд корчма залишалася за вдовою, незважаючи на те, що йому пропонували значно більшу орендну плату. Давні пани!

Таких цікавих історій про давніх євреїв і давніх панів дід знав дуже багато. Дітлахи слухали б їх без кінця-краю, якби дід Мойше-Йося не мав звички після кожної історії вичитувати їм мораль, що треба бути благочестивим євреєм і сподіватися на бога. А від моралі він переходив до нотацій і починав шпетити дітей за те, що вони піддаються всіляким спокусам, не хочуть ні молитися, ні вчитись, ні служити богові, а ладні тільки і вдень і вночі ловити рибок, рвати грушки або бешкетувати разом з богу-славськими хлопчиками, бодай вони запались!

42

ДНІ ОСІННІХ СВЯТ

Богуславська річка Рось. — Богуславський ліс. — Богуславська стара молитовня.— Баба Гітл справляє з дітьми обряд напорее*. — Дід благословляє онунів напередодні судного дня, і очі

Важко сказати, де було більше життя, більше поезії — біля річки Росі, в Богуславському лісі чи в старій молитовні. Важко сказати, в якому з цих трьох місць було більше спокуси. Коло Росі завжди веселе пожвавлення. Там балагули напувають своїх коней, водовози набирають воду в бочки, жінки й дівчата, босі, з червоними литками, перуть білизну й так вибивають прачем, що аж бризки летять, хлопчики купаються, полощуться, вчаться плавати й ловлять рибок. Роздягшись між кущами, вони кидаються в воду й кричать: "Диви, як я плаваю!", "Диви, як я лежу на спині!", "Ти глянь краще, як я ступаю в воді!", "Бачиш, як я пірнаю?", "А я пускаю бульбашки!.." Усі гомонять, усі показують всілякі фокуси, кожен щось уміє. Переяславські сироти їм дуже заздять. До Шолома підходить хлопчик, на ім'я Авремл, голісінький, у чому мати породила, засмаглий, як татарин, очі в нього банькати, обличчя плескاته, як дошка для тіста, а носик, як квасоля.

"Як тебе звуть?" — "Шолом".— "Плавати вмієш?" — "Ні".— "Чого ж ти стоїш? Ходімо, я тебе навчу..." Ви розумієте? Він береться не вчити, а навчити! Це зовсім інша річ.

Не менш поезії є в лісі. Богуславський ліс рясніє грушками. Щоправда, ці грушки

тверді, як камінці, і кислі, як оцет. Але то все-таки грушки, і вони ж нічого не коштують. Можете їх рвати скільки хочете — ніхто вам слова не скаже. Важко тільки доп'ястися до них, бо вони ростуть дуже високо. Отже, треба вилізти на дерево й трусити його щосили, а то грушки не падатимуть. Крім грушок, у Богу-славському лісі ростуть ще горіхи, заячі горіхи. Вони надто пізно досягають і вкриті гіркою, як жовч, шкаралупою. Ядра ці горіхи не мають, ядра будуть геть пізніше. Та байдуже, все-таки це горіхи, можна набрати повні кишені. Приємно, що сам нарвав. А трусити грушки й рвати горіхи треба вміти. Авремл уміє. Авремл — майстер на всі руки. Він лагідний хлопчик, добра душа. Та має одну ваду — він бідняцький син, його мати, вдова, служить куховаркою в Ямпольських. Дядько Іця дізнався про дружбу Шолома з Авремлом і негайно доніс бабі Гітл. Баба Гітл гукнула Шолома, дала йому грушу, яку добула з-під подушки, і суворо наказала, щоб не смів зустрічатися, ба навіть знайомитись з такими хлопчиками, як Авремл. Бо коли дід Мойше-Йося дізнається, що його внуки приятелюють з такими хлопчиками, то буде біда.

Їм легко сказати не зустрічатися. Адже із цим Авремлом однаково доводилося зустрічатись двічі на день — уранці й увечері, коли вони проказували заупокійну молитву. Авремл теж сирота, він проказує заупокійну молитву по своєму батькові в старій молитовні. Ах, скільки там посиротілих! І всі вони стоять під час молитви біля східної стіни. Коли Мойше-Йося Гамарників уперше прийшов з онуками в стару молитовню, він підвів їх до шамеса й твердо заявив йому, що вони повинні стояти під час молитви біля самого аналая, бо це діти поважних батьків. Шамес, старик з круглою спиною й трахомними, немов у червоній оправі, очима, поштиво вислухав діда і, не кажучи ні слова, зарядив носа чималою понюшкою табаки, нашвидку обтрусив пальці, потім підніс дідові табакерку, постукав нігтем по кришечці й мовчки почастував його понюшкою. Це мало означати: "Добре, що ви мені сказали."

Якщо це діти шановних батьків, то я, будьте певні, берегтиму їх, як зіницю ока!.."

Богуславська молитовня мала в собі стільки принадності, що переяславські сироти, як їх там називали, прихилилися до неї всією душею, неначе вони там народилися й вирости. Усе в молитовні здавалося їм величним, чудовим і священним. На всьому лежала печать старовинної краси, минулої величі, древньої святості, нагадуючи деякою мірою Єрусалимський храм.

Але якщо богуславська стара молитовня навіть у будні нагадувала чимось дітям Єрусалимський храм, то в осінні свята, на Новий рік, у судний день вона справді ставала для них його цілковитою подобою. Вони ще ніколи не бачили такої сили молільників і ніколи не бачили, щоб так молилися. Тут були всілякі хасиди й хабадники *, які під час молитви витворювали щось неймовірне: сплескували руками, ляскали пальцями й виспівували якісь дивні мелодії, завивали, бамкали, несподівано завмирили в якомусь екстазі, а потім знову співали, завивали, бамкали й ляскали пальцями. Для переяславських сиріт така манера молитися була новиною, вони дивилися на це, як на спектакль. Але найцікавіше було те, що дід Мойше-Йося переверщував усіх молільників старої молитовні, хоча він не був ха-бадником, а простим хасидом, але із своїми

особливими поведками та дивацтвами. У суботу й у свята він звичайно залишався в молитовні пізніше за всіх. Дядько Іця, який жив у другій половині будинку, уже давно трапезував, від печі йшов такий дух фаршированої риби та інших святкових страв, що аж пекло під грудьми, а дід все ще молився, співав, бамкав. Баба Гітл раз у раз підсовувала дітям Хаї-Естер по шматку пірника, щоб вони хоч трохи втамували голод, і казала усміхаючись:

— Тепер ви уже пам'ятатимете, як ви жили серед божевільних.

Тим часом дядько Іця вже попоїв, проказав молитву й визирнув із своєї половини: "Нема ще тата? Ха-ха-ха!" Мало того, що він уже поїв, він ще насміхається! Нарешті, бог зглянувся на дітей — дід уже прийшов. Він влетів у хату, тягнучи "резевулку" рукавами по підлозі, урочисто привітався й одразу почав проказувати кидеш * так голосно, з такими вигуками, що, певно, було чути по всій вулиці.

— Здавалося б, заради дітей, заради бідних сиріток, ти б міг хоча б один раз облишити свої дивацькі примхи й упоратись трохи швидше,— зауважила йому баба Гітл.

Та дарма! Він навіть не чув її. Він все ще витав десь в інших сферах. Одною рукою підносив їжу до рота, а другою перегортав якусь стару книжку й, злегка похитуючись, заглядав туди одним оком, а другим позирав на внуків і зітхав, важко зітхав. Зітхання ці стосувалися таки внуків, чиї душі потопають у мирському, вони думають тільки про їжу, піддаються намовлянням лукавого та його спокусам... Після трапези він це все їм висловив, вичитав предовгу нотацію, постарався, щоб їм поперек горла стали і фарширована риба із свіжою халою, і солодкий цимес з пастернака, і всі інші святкові страви, що їх паралізована баба Гітл умудрилася, сидячи в ліжку, так смачно зготовити.

Так було в день Нового року. А напередодні судного дня було ще цікавіше. Цей день відзначався у діда в Богу-славі двома рідкісними церемоніями, які справили на сиріт величезне враження. Перша церемонія — обряд капорес. Цей обряд вони справляли також і вдома, але тут, у Богу-славі, все відбувалося зовсім інакше. Баба Гітл взяла цю богоугодну місію на себе, тобто вона справила сама обряд капорес з дітьми Хаї-Естер. Сидячи в ліжку, вона підкликала всю галайстру, кожному хлопчикові дала по півнику, а кожній дівчинці — по курочці, розгорнула свій великий молитовник і своїми скарлюченими пальцями показала дітям відповідну молитву. Старші хлопчики читали молитву самі, а молодші, дівчатка, співучим голосом проказували за бабою молитву слово за словом: "Діти землі, що сидять у темі кромішній, пойняті сумом і закуті в залізо..." При цьому баба плакала так гірко, наче за покійником. А коли черга дійшла до найменшенької сирітки, до однорічної дівчинки, баба мало не знепритомніла ридаючи. Дивлячись на неї, малюки теж розплакались, а за ними заплакали й старші діти. Хата сповнилася зойками й голосінням. Тієї скорботної суботи, коли їхня мати лежала на долівці, накрита чорним покривалом, діти не пролили й десятої частки сліз, що їх вони пролили у цей день, проказуючи за бабою молитву "Діти землі".

Друга церемонія відбулася наступного дня, саме перед судним днем, коли діти

прийшли із старої молитовні, де вони напхали повні кишені медяниками, якими їх наділив головний староста молитовні. Дід Мойше-Йося ще напередодні, одразу після обряду капорес наказав дітям, щоб вони, повернувшись з ранкової молитви, обов'язково прийшли до нього, і він їх благословлятиме.

Дід був в урочистому настрої й незвично по-святковому вбраний. Поверх старого подертого атласного сурдута він нап'яв якусь дивну куцину з рідкісної жорсткої, рипучої тканини, якої в наш час уже ніде ні за які гроші не дістанеш. На голові в нього була кругла хутряна шапка з багатьма китичками, а на голій шиї — широкий сніжно-білий комір з двома гострими кінцями. Сурдут він підперезав широким поясом з довгими торочками та помпонами. Його величезні вуса й страшенно густі брови цього разу не справляли такого грізного враження, як завжди, — дідове обличчя здавалося тепер лагіднішим, приязним, всепро-щаючим.

— Підійдіть до мене, діти, я вас благословлятиму! — урочисто запросив він онуків у свою тісну, темну комірчину з кожухами. Тут він на кожного по черзі поклав руки в широких атласних рукавах і, заплющивши очі, високо підвівши голову, довго-довго щось шептав, крекчучи й зітхаючи. А коли він скінчив, діти глянули йому в обличчя й побачили, що його очі почервоніли й сяють, а брови, вуса й борода мокрі, мокрі від сліз.

43

СВЯТО КУЧОК

Спільний курінь*. — Дід молиться, а діти хочуть їсти. — Дід танцює в свято тори з благодаттю божою

Перший кілочок дідового куреня забили, звісно, наприкінці судного дня, одразу після трапези. Ставив курінь дядько Іця, а діти йому допомагали. Але розпоряджався дід, давав вказівки, як головний архітектор: "Це сюди, це туди! Це підійде, це не підійде!" Найцікавіше було те, що дід і дядько не розмовляли між собою — вони посварилися. Бабі це було прикро: єдиний син, якому доведеться проказувати по них кадиш, дай боже, щоб це сталося не раніш, як через сто двадцять років, і не розмовляє з батьком! Де це чувано таку жорстокість?

У спільному курені стояли два столи, окремо для діда й окремо для дядька. На кожному столі окремо було заздалегідь подано вино для освячення трапези, халу, свічки із свічками. Тітка Сося справила благословення над свічками коло свого стола, а бабу Гітл винесли разом з ліжком, щоб вона могла справити благословення коло свого стола. Потім повернувся з молитовні дядько Іця, але йому довелося чекати, поки дід спроможеться, нарешті, прийти й перший освятить вином трапезу. Адже ж не можна бути таким нечемним щодо батька! "Шануй батька свого!" Щохвилини дядько Іця виходив з хати, зазірав у курінь, і щоразу з іншим зауваженням: "Нема ще?", "Цього року хасиди чогось гаються!", "Гм... свічки вже гаснуть, ще доведеться їсти у пільмі..." Дивлячись на дядька Іцю, діти зловтішалися: черства, бездушна людина, хай він теж відчує, що таке бути голодним!..

Та ось прийшов дід у своїй куцині, урочисто поздоровив усіх із святом, дістав молитовник реб Якова Емдіна *, невеличкий, але товстий і дебелий, і заходився наново

молитись, і молився, молився без кінця-краю... А з кухні, як на те, линував такий смачний дух риби з наперченим фаршем, а свіжі підпечені хали наче дражнилися: "Як ви нас умочите в гарячий рибний соус, то зазнаєте справжнього райського блаженства..." А дід править своє, він молиться! Дітей аж коло серця пече, так їм хочеться їсти, їх хилить на сон — а він молиться. Раптом дід схопився, підбіг до столу й відтарабанив святковий кидеш. Усі ожили. Після діда проказав кидеш дядько Іця коло свого стола, а після дядька — сироти Хаї-Естер, один по одному, і баба Гітл тим часом пустила сльозу. Одне слово, минуло ще чимало часу, поки нарешті можна було вмочити шматок хали в мед, покусувати рибу й відчути гострий смак перцю на кінчику язика.

Так було в перші дні кучок. А в останні дні свята стало ще гірше. Аж поки вночі проти свята тори дядько Іця не стерпів. Він зібрав переяславських хлопчаків і сказав їм:

— Діти, хочете побачити щось цікаве? Ідіть у стару молитовню, подивіться...

Довго просити хлопчиків не довелося. Вони взялися за руки й пішли. Надворі була кромішна темрява. Усі вже давно сиділи вдома й трапезували. Синагоги були замкнені й поринули в морок. Тільки в старій молитовні ще світилося у вікнах. Діти тихенько прочинили двері, зазирнули всередину й очам своїм не повірили. В усій синагозі була лише одна-однісінька людина — дід Мойше-Йося в талесі. Тримаючи в одній руці молитовник, а другою притуливши тору до серця, він поволі кружляв навколо амвона й голосно виспівував, як кантор: "Заступнику бідних, спаси нас!.."

На дітей напав і страх і сміх водночас, і вони, знову взявшись за руки, кинулись бігцем додому.

— Ну, що ви бачили? Правда, цікаво?..— зустрів їх дядько Іця, заливаючись сміхом, і діти відчули неприязнь — не до діда, а до дядька Іці.

Зате другого дня, у свято тори, декорації змінилися. Діда Мойше-Йосю не можна було пізнати. Діти пам'ятають ще з Воронкова, які веселощі панували у це свято. Усі в містечку були п'яні, як чіп. Починаючи з рабина й кінчаючи, пробачте, приставом, всі пили горілку, гуляли-веселились, танцювали й таке витворяли, що можна було лопнути від сміху.

І в напівхристиянському Переяславі в свято тори було дуже весело. Навіть такий чоловік, як дядько Пиня, був п'яний, як хлющ, і танцював козачка. Смішно було дивитися, як хасид у довжелезному талескотні танцює козачка. Про Додю Каганова й казати нічого. Коли Додя п'янів, він лаяв своїх друзів на всі заставки, картів їх, страмив, і все це ніби від щирого серця, любенько. Люди вдиралися в чужі хати, вітали хазяїв із святом, витягали з печі все, що там було, з льоху виносили солоні огірки, а горілка лилася рікою. Але все це дрібниця порівняно з тим, що переяславські діти побачили тут, у єврейському місті Богусла-ві. Будинки, вулиці, каміння бруківки — все, все співало, плескало, танцювало й веселилося. Не тільки дорослі, а навіть хлопчаків були такі п'яні, що на ногах не стояли. Навіть дядько Іця — людина статечна, похмура, теж був напідпитку й, заклавши за вуха пейси та закачавши поли сурдута, пішов у танець. Але всіх перевершив дід Мойше-Йося. Випив він всього лише одну чарочку

горілки й пів-чарочки вина, але п'яний він був більш за вісімдесят п'яниць і витинав такі штуки, що все місто заговорило про нього:

— Як вам подобається Мойше-Йося Гамарників?

— Ідіть подивіться, що Мойше-Йося Гамарників витворює!

А Мойше-Йося Гамарників ніби нічого особливого не витворяв. Він тільки йшов вулицями й танцював. Та як танцював! Підстрибував і притупував, плескав у долоні й співав. І не сам-один танцював, а з "божою благодаттю", із самим господом богом. Тримав у повітрі один кінець хустинки (другий кінець мала тримати "божа благодать"), він кружляв, як жених з нареченою, робив всілякі па: вперед і назад, праворуч і ліворуч, і знову — вперед і назад, праворуч і ліворуч, і так без упину, підвівши голову догори й заплющивши очі, з щасливою усмішкою на обличчі. Він ляскав пальцями, підстрибував і співав дедалі голосніше:

Мойсей веселився в свято тори —

Ламтедридом, гай-даї

Радійте, ликуйте в свято тори —

Ламтедридом, дом-дом-дом!

Гай-да, дри-да-да!

Моисеева тора, гай-да!

Натовп навколо діда дедалі зростає. Скільки було хлопчаків у місті — всі вони висипали надвір, аби вшанувати Мойше-Йосю Гамарякова й подивитись, як він танцює й кружляє, виспіває й плеще в долоні. Хлопчаки-бешкетники взяли його на "ура", підспівували йому, а обличчя його переяславських онуків пашіли від сорому. А дід хоч би глянув на кого! Він править своє: він танцює із своєю "коханою благодаттю" фрейлехс *. Один кінець хустинки тримає він, другий кінець — сам господь бог, хай святиться ім'я його. Усміхаючись і ляскаючи пальцями, він танцює, підстрибує й співає дедалі голосніше:

Мойсей веселився в свято тори —

Ламтедридом, гай-да!

Радійте, ликуйте в свято тори —

Ламтедридом, дом-дом-дом!

Гай-да, дри-да-да!

Моисеева тора, га!..

СВЯТО СКІНЧИЛОСЯ — ЧАС ДОДОМУ

Інтриги й плітні в родині. — Діти стають зайвими в Богуславі. — Їх тягне назад додому

Буднями війнуло на дітей, тоскно й тяжко стало на душі, коли на другий день після свят почали розбирати курінь. Дядько Іця — бездушна людина — заходився без жалю розвалювати стіни, зірвав покрівлю, потім розібрав дошки і з якоюсь нелюдською люттю витяг цвяхи (чим цвяхи завинили йому?). Тільки чотири стовпи він залишив, і це було значно гірше, бо ці голі стовпи залишилися свідками руйнації й гірко скаржились: "Дивіться, люди добрі, що сталося з єврейським куренем!.." Євреї, які ще вчора були

такі п'яні, так танцювали, плескали в долоні, дуріли, мов діти, сьогодні враз протверезились, стали статечними й мало не соромились дивитися один одному в очі. Дивний смуток охопив Богуслав, важка туга насунула на місто. Та сумніші за всіх були переяславські сироти. Бо поки їх ще вважали гістьми, вони себе почували в Богуславі непогано. Але з часом діти стали відчувати, що вони тут зайві. Дід Мойше-Йося завжди сидів собі у своїй комірчині на кожухах, у молитовному уборі й молився, або читав священні книги, або щось мугикав, ляскаючи пальцями, і зітхав, тихо розмовляючи з богом, або розповідав дітям свої цікаві історії про далеке минуле й картав їх за те, що вони не побожні, не хочуть служити богові, відсуваючи тим самим день визволення, через них не приходить месія, й бідні душі терплять тяжкі муки в пеклі, не можуть очиститись від гріхів... Усе це діти вже чули багато разів у хедері від свого меламеда, вдома від баби Минди, та й від інших людей, які люблять вичитувати нотації й страшити пеклом, і воно вже давно їм набридло. їм було далеко цікавіше спостерігати ту дипломатичну гру, яка таємно точилася тут, у діда Мойше-Йосі та баби Гітл у хаті.

І вдень і вночі у цій хаті було повно інтриг, пліток, завжди про щось таємничо шептались. Дядько Іця й тітка Сося весь час скаржились на бабу, в якої так важко витягти копійчину з-під подушки, і на діда, що він надто вже побожний і що він уже здитинів... "Надто старий",— тихо казали вони, дивно усміхаючись і стулюючи губи. А баба Гітл скаржилась на невістку й на єдиного сина, які не виявляють належної поваги до неї, до матері, і нетерпляче ждуть — це їй добре відоме,— коли вона вже склепить очі. На спадщину, на спадщину вони зазіхають! Але на зло їм вона ще житиме й житиме, хоча смерть їй багато миліша, бо навіщо їй, каліці, жити після того, як вона поховала таку доньку, таку Хаю-Естер, матір стількох дітей, ой лишенько! Своїми скарлюченими ліктями вона видавлювала сльозу з хворих очей, підкликала онуків і, пошукавши під подушкою, давала кожному по кілька шелягів. А маленька Хава-Ліба з червоними щічками й крихітним ротиком, побачивши це, одразу доносила тітці Сосі, а тітка Сося доповідала дядькові Іці, і вони починали шушука-тись, що рідним дітям шкодують якоїсь копійчини, а чужим дітям роздають цілі багатства. Переяславські сироти все це чули, і їх уже не тішили ці даровані гроші. їм було огидно!

Що далі, то гірше. Сироти відчують, що вони тут зайві, бачать, як їм дивляться в рота, коли вони їдять, чують, як за їхньою спиною шепочуться про їхні "апетитики", і їжа не лізе їм у горло. Все вже тут остогидло, і вони, як на пришествя месії, чекають на листа від батька. Коли, нарешті, можна буде поїхати додому?

І ось господь бог зглянувся на них, і довгожданий лист прибув з переяславським балагулою. У листі була приписка, щоб діти із цим-таки балагулою, якого звуть Нойах, повернулись додому. Це був справжній балагула, який мав свій фургон і коней, і звали його справді Нойах, хоча сам він величав себе реб Нойах. Проте цей балагула мав свої вади: хриплий голос і лисину. Але то ще півбіди. Охрип він, за його словами, у свято тори. Цього свята він пив горілку. Власне, горілку він завжди п'є, але на честь свята він хильнув більш, ніж треба, здається, довелося його навіть приводити до пам'яті. А лисина в нього тому, що, буди дитиною, він не давав мити й розчісувати голову. Він

був упертий, і йому мили та розчісували голову силоміць, вириваючи волосини по одній. Але, повторюю, все це до самої подорожі не мало ніякого відношення. Заважало поїздки зовсім інше: хоча Нойаха послали з Переяслава в Богуслав спеціально для того, щоб привіз дітей Нохема Рабиновича, він, проте, не міг устояти перед спокусою — може, бог дасть, йому пощастить підшукати ще якихось двох-трьох пасажирів. Він бродив з батогом по базару день, два, три, коні хрумкали овес, а пасажирів нема та й нема! Діти страшенно нудилися. Та ось нарешті їм сказали, що вони їдуть. І справді, Нойах викотив воза й змашує колеса. "Тепер хай прийдуть усі володарі сходу й заходу, нічого не вийде. Хай йому насиплють цілий фургон золота, він ані на хвилину не залишиться далі в цьому Бо-гуславі. Хай воно згорить, це місто, хай воно згине! Ви ще не знаєте реб Нойаха!"

Діти ускочили в хату, зібралися в дорогу, попрощалися з богуславськими товаришами, із старою молитовнею, з Россю, з дідом і бабою. Дід, звісно, вичитав їм на прощання нотацію й наказав, щоб вони залишалися благочестивими євреями, а баба витирала очі скарлюченими руками. Тільки дядько Іця й тітка Сося проводили їх холодним "прощавайте". Ця парочка була дуже рада, що чужі діти їдуть собі. Та радість їхню затьмарювало те, що їдуть не всі, а тільки хлопчики. Двоє дівчаток залишалися в Богу-славі. Питаєте чому? Дуже просто: баба Гітл сказала, що вона їх не відпустить — вона не хоче, щоб діти її Хаї-Естер потрапили в мачушині руки.

Дядько Іця з посмішечкою гладить свої пейси і, позираючи на подушки, де зберігаються бабині заощадження, каже:

— Ну, а коли хлопчики потраплять в мачушині руки, то це нічого? Хе-хе!

— Чого ти рівняєш хлопчиків до дівчаток? Що хлопчика обходить мачуха? Хлопчик іде собі на цілий день у хедер, а дівчинка залишається вдома няньчити мачушиних дітей...

Але дядька Іцю така відповідь не задовольняє. Він весь час гладить пейси, дивиться на подушки й, усміхаючись, дуже дипломатично зауважує:

— А якби, скажімо, всі вони були дівчатка, що тоді? Хе-хе-хе!

— Я б тоді,— відповідає баба,— всіх дівчаток залишила в себе.

Дядько Іця веде далі, вже без усмішечки, але, як і раніш, дипломатично:

— Де б ти взяла гроші, щоб утримувати стількох дівчаток? (Уже без "хе-хе").

— Всевишній допоміг би,— спокійно відповідає баба.— Допоміг же він мені виховати такого синка, як ти, що ніяк

не може діждатися спадщини, боїться, може, йому не вистачить...

— Іцю! — гукає його тітка Сося з своєї половини.— Іди сюди, я маю тобі щось сказати...

Діти у захваті від баби, яка дала дядькові таку добру відсіч, і раді, що вже їдуть додому.

Їх, щоправда, насторожило слово "мачуха", яке вони тут уперше почули. Отже, вони матимуть мачуху. А що воно таке, мачуха? І чим мачуха така погана, що баба уже тепер їх жаліє? Цікаво, далєбі, подивитися на мачуху! Мерщій, мерщій додому!

Додому! Додому! Додому!

45

МАЧУШИН ЛЕКСИКОН

Мачуха. — Пронльони за абеткою. — Перший твір — ленсион прокльонів

І чого це люди торочать — мачуха, мачуха? Дітям так протуркали вуха тією мачухою, що можна було подумати, ніба мачуха справді з рогами. На кожному кроці їх страхали мачухою: "Стривайте, шалапути, ось батько поїде й привезе вам мачуху, тоді визнаєте, почім фунт лиха!.." Ще й більш од того — коли сонце погано гріє, то кажуть: "Сонце гріє, як мачуха!" Певно, це неспроста, адже не з'їхали всі з глузду!

Несподівано батько зник. Минув тиждень, другий, третій. Де подівся батько? Ніхто не каже. Дорослі розмовляють між собою нишком, щоб діти не чули, і здебільшого на мигах. Але вчитель у хедері якось прохопився словом. Він спитав дітей: "Батько ще не повернувся з Бердичева?" До цього дипломатичного запитання вчительша додала ще дипломатичніше: "Ти що думаєш? Хіба вдівцеві так легко підшукати мачуху для своїх сиріт?" Отже, ми вже знаємо, що батько в Бердичеві, де він шукає мачуху для своїх дітей. Чого ж, скажіть, будь ласка, треба це приховувати? Що це за таємниця така? І справді, коли батько вже мав повернутись додому із своїм бердичівським "надбанням", він прислав спочатку "естафету" із звісткою, що Всевишній пбслав йому рівню,— це справжня знахідка в усіх відношеннях, як щодо походження, так і щодо статків,— і він, з божої допомоги, незабаром приїде із своєю знахідкою. Він тільки просив, щоб їй поки що не казали, скільки дітей у нього,— навіщо їй знати про це довчасно? Згодом вона сама дізнається. Однаково не про всіх дітей їй доведеться піклуватись. Старші діти вже дорослі, а двоє дівчаток у баби Гітл. Він, боронь боже, не відвертається від своїх дітей, діти — це діти. Але за таких сумних обставин краще буде на якийсь час умовчати про кількох дітей. "Новин більш нема. Бажаю всім здоров'я й довгого віку. Дай боже, щоб ми незабаром благополучно зустрілися. Від мене..." тощо.

Цей лист справив би добре враження, якби не застереження про дітей. Саме дітей воно більш за всіх прикро вразило. Вони, правда, почували, що батько їх любить, що всі вони йому по-своєму дорогі, але те, що вони на якийсь час перетворилися на контрабанду, трохи образило їх і викликало незвичні почуття й думки. Проте ці переживання тривали недовго, бо скоро хтось прийшов у хедер із звісткою: "Приїхав батько й привіз з Бердичева мачуху".

— Поздоровляю,— втрутилася вчительша,— бажаю вам надалі приходити з кращими звістками!..

Вчитель відпустив дітей додому довчасно.

Вдома діти застали всю рідню: дядька Пиню з синами й тітку Хану з дочками. Гості сиділи за столом, пили чай, удавали, ніби закушують медяниками й варенням, курили й перемовлялись незначними фразами, позбавленими будь-якого зв'язку, бо ніхто нікого не слухав. Кожен думав своє, і всі уважно розглядали мачуху, оцінювали "знахідку", яку батько роздобув у Бердичеві, і, здається, були задоволені. Жінка справляла враження поважної, розумної і, головне, привітної, лагідної, сердечної. Чого ж у такому разі всі

тут нарobili такого галасу й настрахали дітей цією мачухою?..

Лише згодом, тижнів за два вона показала свій палкий темперамент і насамперед свою барвисту мову бердичівської мачухи, мову багату, яскраву, виразну. На кожне слово вона озивалася відповідним прокльоном, іноді ще й римованим, і до того робила це ніби цілком добродушно, як-от: їсти — щоб тебе черва їла! Пити — щоб тебе п'явки пили! Кричати — щоб ти кричав з зубного болю! Зашити — щоб тебе в саван зашили! Піти — щоб ти в землю пішов! Стояти — стій правцем! Сидіти — сиди в болячках!

Лежати — лежи в могилі! Говорити — щоб ви говорили в маячні! Мовчати — щоб ви замовкли навіки! Казати — щоб про вас казали тільки лихе! Мати — щоб ти мав усі кари єгипетські! Не мати — щоб ти не мав щастя! Носити — щоб тебе лихий носив на спині! Внести — щоб тебе внесли хворого! Винести — щоб тебе винесли мертвого! Віднести — щоб тебе віднесли на кладовище! Чи, скажімо, візьміть таке невинне слово, як "писати", і ось що в неї виходило: писати — щоб тобі писали рецепти; записати — щоб тебе записали в покійники; списати — щоб тебе списали на той світ; вписати — щоб божевільного виписали, а тебе вписали. А бувало в хвилини натхнення, слова, що потрапляли на її язик, вилися, сплітались, точилися, як елей, без упину, одним духом, наче в кантора, який перелічує десять синів Аманових *: "Хай тебе нападуть, господи боже, кольки й спазми, блювачка й сверблячка, сухота й ломота, щоб тебе зсудомило, скарлючило, скособочило, покрутило, закрутило, перекутило, скрутило, господи боже, отець небесний, милосердий!"

Герой цього життєпису признається, що чимало прокльонів і крутих словечок у своїх творах він запозичив з мачушиного лексикона. Ще замолоду, коли він не мав ніякого уявлення про письменство і навіть не снів, що коли-небудь стане письменником, йому заманулося для розваги записати всі лайки, що їх він наслухався від мачухи, зібрати їх разом і скласти щось на зразок словничка. Він не полінувався й почав ретельно збирати ці словечка, і коли їх назбиралося вдосталь, він заходився сортувати їх за абеткою, попотівши над цією роботою кілька ночей, аж поки не склав досить цікавий словничок, який він подає тут по пам'яті:

А — аман, арештант, асмодей, аспид. Б — балагула, банщик, блощиця, бовдур, босяк, брехун.

В — варнак, виродок, вихрест, віник, вісюк.

Г — гадюка, ганчірка, гицель, голодранець, гордій,

гоцмах, грабіжник, грубіян, гультьай, гурка. Д — деркач, дикун, довбешка, донощик, дурень. Е — егоїст, екзема. Є — єгипетська кара, еретик, ехидна. Ж — жаба, жаднюга, жебрак, жерун. З — задирака, заїка, злидар, злодій.

10"

147

І — ідіот, ідол, індик, інтриган, істукан. Й — йолоп.

К — каліка, карманник, картяр, каторжник, кашкет, кислиця, кульгавий, кравець.

Л — лабазник, ласун, ледащо, лобур.

М — мавпа, марудник, меламед, мішок половини.

Н — нахаба, невдаха, нероба, неслух, нещастя.

О — обжера, обідранець, опудало.

П — паскуда, пелька, пес бездомний, пика, плетун, причепа, птах, пупчик.

Р — ревун, репаний, розбійник, розтелепа.

С — сажотрус, сатана, свиня, свистун, сволота, скотина, слизняк, сліпа курка, смердючий собака.

Т — тварюка, телепень, торбохват, тупоголовий, турецький перець.

У — убивець, уїдлиий, упертий, урвиголова.

Ф — фальшивий, фараон, фертик.

Х — Хаїм-Янкель, халтурник нещасний, хапун, хвороба, холера.

Ц — цадик святий, цап.

Ч — чахотка, червивий, чорт.

Ш — шарлатан, швендя, шибеник, шкідливий кіт, шмаркач, шматяр, шолудивий. Щ — щеня, щербатий, щур. Ю — юрод. Я — ябеда, ящірка.

То був, можна сказати, перший твір, що його створив майбутній Шолом-Алейхем, і назвав він його: "Мачушин лексикон". Із цим твором сталася пригода, яка б могла закінчитися справжньою катастрофою.

Щоб виставити слова лексикона за абеткою, авторові довелося неабияк попотіти й кілька разів переписати його. Батько, мабуть, помітив, що хлопчак над чимось старанно працює. Якось уночі батько підійшов до нього ззаду, зазирнув через плече й, схопивши рукопис, перечитав з першої літери до останньої. Мало того, він прочитав лексикон також і мачусі. І сталося чудо. Важко сказати, чи вона тоді була в доброму гуморі, чи їй соромно було сердитись, але вона несподівано зайшлася якимось дивним, лихим сміхом. Вона так сміялася, так верещала, що здавалося, ось-ось її грець поб'є! Особливо їй сподобалися слова "пупчик" і "кашкет". "Пупчиком" вона називала саме героя цього життєпису, а прізвиськом "кашкет" вона нагородила одного з старших хлопчиків тому, що той носив новий кашкет.

Хто міг сподіватись, що ця пригода скінчиться реготом? Само собою зрозуміло, що автор лексикона в душі хвалив господа бога за те, що все зійшло благополучно.

46

НА ЛАВОЧЦІ КОЛО ВОРІТ

ЗаТад. Зазивання постояльців. —Знову мрії про скарб

Чи ви знаєте, що таке заїзд? Заїзд — це не постоялий двір і не готель, а щось середнє між ними або і те і те разом. Постоялий двір, чи то готель, який Нохем Рабинович держав у Переяславі й з якого жив, був справжнім заїздом. Широке подвір'я з великими хлівами для коней і для підвід, а в будинку — величезні кімнати з ліжками для постояльців. Здебільшого в кімнатах стояло по кілька ліжок, і постоялець звичайно наймав не цілу кімнату, а ліжко. Хіба що зупинявся, який-небудь чепурний багатій, поважна особа. Але такі пасажири рідко заїжджали, і їх називали "жирними" гістями. А переважна більшість постояльців були ліжкові. Ці не потребували окремих самоварів та

особливого обслуговування. У залу вносили величезний самовар, а кожен ліжковий мав собі свій чайник і свою пучку чаю, і — наливайте собі, люди добрі, і пийте, скільки хочте!.. Приємно було дивитись, як уранці або ввечері багато людей сидить за столом у заїзді Рабиновичів, п'ють чай і ведуть розмову. Всі галакають разом і так курять, що дим стоїть стовпом. А розмовляють вони про все на світі. Один веде мову про ярмарок — він ярмарковий торговець, другий балакає про пшеницю — цей торгує збіжжям, третій — про лікарів — то хворий, четвертий завів мову про канторів — він любитель співів, а один усамітнився в кут-КУ і, розгойдуючись, почав молитися тонким бабським голосом. А сам хазяїн, реб Нохем Рабинович, людина, як вам уже відомо, хвороблива, у своєму халатику, підбитому котячим хутром, в круглій ярмулці і з грубезною цигаркою, сидить серед постояльців на чільному місці, як король, і слухає всіх разом, але тільки одним вухом, бо другим ухом прислухається, можливо мимоволі, до мачушиної словесної зливи, що точиться, як олія, і тягнеться, як мед. То вона натщесерце чинить розправу з пасинками, щедро наділяючи кожного "благословеннями", і одному дає стусана в бік, другого частує потиличником, третього штурхає ногою в живіт. Вона вимагає, щоб один колисав її немовля, другий — щоб пішов з нею на базар і допоміг нести кошик, третій — щоб крізь землю пішов... І діти слухаються, роблять усе, що їм наказують, бо час скрутний, прибутки мізерні. У хедері діти вчаться тепер лише півдня, а в другу половину дня вони по змозі допомагають батькові: хто в хаті обслуговує постояльців, а хто сидить біля воріт на лавочці й закликає проїжджих балагул: "Сюди заїжджайте, сюди!"

Надворі коло воріт, звісно, краще, ніж у хаті, з її гармидером, у цьому пеклі, де панує лиха мачуха. Сидіти на лавочці біля воріт — це навіть не робота, а розвага, насолода, особливо влітку, коли балагули мчать з гиком, свистом, ляскаючи батогом. То вони везуть пасажирів з пристані, намагаючись обігнати один одного, і здійсмають таку куряву, що розглянути пасажирів в обличчя неможливо. Але що вони пасажирів везуть, — це добре видно. Тому всі хлопчаки й слуги стрімголов кидаються до кожного балагули з веселим криком: "Сюди, дядьку! Сюди заїжджайте!" А балагула, ляснувши батогом, мчить далі й зникає в густій куряві, наставивши носа і хлопчакам, і слугам.

Але так воно буває тільки влітку, під час навігації на Дніпрі. А взимку, коли Дніпро замерзає, заїзд має постояльців іншого гатунку. Взимку заїжджають криті хури, навантажені якимось товаром у рогожах, що тхне таранею. Ці постояльці не потребують ні суботньої трапези, ні ліжок. Вони розташовуються всі на підлозі або в подвір'ї біля своїх хур і купують лише сіно та овес. Від таких постояльців втіхи мало, а прибутків ще менше. І сидіти на морозі біля воріт теж не дуже приємно. Герой цього життєпису добре пам'ятає той час, коли він сидів на лавочці біля воріт. Влітку, в спеку, його смалило сонце, а взимку, в холоднечу, він мерз, як собака, в своєму подертому кожушку й чобітках, що вже давно просили їсти. Постукуючи одною ногою об другу, він виглядав, чи не їде якась будара або хура з пасажирями, щоб кинутись їм назустріч з криком: "Сюди їдьте! Заїжджайте сюди!" Але балагули, як на те, проносились мимо й заїжджали в сусідній, багатий заїзд, що насупроти, до Рувима Ясногородського. У нього

в заїзді, кажуть, великі кімнати, гарно опоряджені м'якими меблями, дзеркалами та іншими різними речами, яких у Рабиновичів нема. Тому там повно "жирних" постояльців, а в Рабиновичів у заїзді пусто, хоч собак ганяй. І це викликає у Шолома велику досаду. На кого? На бога! Чому бог не зробив так, щоб він, Шолом, краще народився у Рувима Ясногородського, а не у Нохема Рабиновича?

І Рувим Ясногородський стає у нього символом щастя, багатства й добробуту, а велика кількість "жирних" постояльців — його ідеалом, другим скарбом, про який він мріє тепер так само, як мріяв колись, за часів дружби із Шмуликом. І коли мимо проїжджає візок, Шолому уявляється, ніби то їдуть багаті пасажири, "жирні" постояльці у ведмежих шубах. Він не встигає гукнути: "Сюди!", а балагула сам зупиняє конячок біля їхнього заїзду: "Тпрр-ру!" З візка вилізають один по одному поважні пасажири в своїх ведмежих шубах. За ними виносять жовті шкіряні чемодани, напхані всіляким добром, і кожний чемодан важить пуд! Прибулі урочисто входять у хату, кожен займає окремий номер, вони просять подати їм самовари й замовляють обіди, вечері. До них входить усміхаючись батько в ярмулці, вітає їх і питає, чи вони залишаються на суботу. А вони сміються й кажуть: "Чому, власне, на одну суботу? Чому не на цілих три суботи?" Виявляється, що то купці, які приїхали торгувати пшеницею. А з такої нагоди батько зможе ще заробити трохи комісійних. І чому, справді, не скористатися з цього? Тим часом з'являється мачуха в накинутій на плечі суботній шовковій хустці. Обличчя її пашисть з радості, вона скоса позирає на "жирних" постояльців і тихо питає: "Хто це їх привів?" — "То я їх привів, я!" — гордо озивається Шолом, задоволений з брехні, яку щойно придумав, і щасливий тим, що і в них нарешті буде хоч один гарний день, хоч одна щаслива субота. Ах, яка радісна субота в них буде! І чому, власне, одна така субота? Чому не цілих три суботи?

Усе це було б дуже добре, якби воно не було тільки фантазією, мрією. "Жирні" пасажири у ведмежих шубах з жовтими чемоданами таки під'їхали й зупинились, але не в їхньому заїзді, а насупроти, у Рувима Ясногородського... "Ах, які лихі люди! Хіба вони не могли краще в нас зупинитись?" — думає мрійник Шолом і входить, змерзлий до кісток, у хату. А в хаті батько, згорблений, у халатику, підбитому котячим хутром, схилився над книгою, і мачуха аж кипить з люті:

— Ніхто не приїхав? Що його робити з хлібом, який я спекла, і з рибою, яку наварила? Хоч візьми та викинь усе це собакам! Чи, може, ви сподіваєтесь, що це вам дістанеться? — звертається вона до пасинків. — Вас хвороба не візьме, якщо їстимете черствий хліб! Чи ви боїтесь, що він стане вам поперек горла або ваш шлунок, боронь боже, не перетравить? Чи ти ба які делікатні! Ціла галайстра, нівроку, і всі такі випечені! Не могли їх залишити разом з дівками в Богуславі у діда та баби, щоб вони краще там здихали. Навіщо було їх сюди брати, щоб вас усіх дідько забрав. Вони тільки допомагають їсти, щоб вас черва їла й гризла живцем, щоб з вас шматки м'яса падали, як з мене падають, коли надходить зима, щоб вас напала ломота, нудота, сухота...

І полилася знайома мова. Мрійник Шолом забуває, що йому холодно, й вибігає на мороз, назад до лавочки. Там краще. Там можна хоч спокійно сидіти й мріяти, може,

господь бог все-таки пришле нарешті "жирних" постояльців у ведмежих шубах і з жовтими чемоданами, і вони зупиняться не навпроти, у Рувима Ясногородського, а у них, Рабиновичів... Якщо бог захоче, він усе може!

47

КОЛЕКТОР

Саксонські й брауншвейзькі лотерейні квитки. — Великі надії й мізерні виграші. — Наш герой пише роман на зразок твору Мапу "Сіонсьна любов"*

Можна було тільки дивуватися із витримки цієї кволої людини, тихого й задумливого Нохема Рабиновича, який мужньо зносив нестерпну вдачу мачухи, вислухував нескінченні потоки її прокльонів, дивився, як вона виварює воду з його дітей, і мовчав! Ніхто не знає, що він переживав у душі, він ніколи не виявляв цього й ні з ким не ділився. Саме тому ця жінка, мабуть, ставилась до нього з великою повагою, шанувала його, поводитися з ним не так брутально, як з його дітьми, і цінила його настільки, наскільки така жінка здатна цінити, жінка, яка сама не знала радості, поневірялася, бідолашна, і тяжко робила, як віл, на таке велике господарство й на цілу галайстру дітей своїх та чужих.

А може, вона так ставилась до батька тому, що бачила, з якою пошаною ставляться до її чоловіка городяни, хоча всі знали, що він далеко не багатій, ледве заробляє на хліб. Вона була, як ми вже казали, жінка не дурна, але озлоблена, нестримана на язик і з натури щира, одверта: що на думці, те й на язиці. Так само як батько ніколи не заважав їй висловлюватись, так і вона не заважала йому в його справах: читати книжки, грати в шахи, зустрічатися з різними людьми. А зустрічався батько тільки з людьми освіченими, вільнодумними, можна сказати, з цвітом тодішньої переяславської інтелігенції. То була ціла група просвітителів, які заслуговують, щоб їх назвали й змалювали кожного окремо з усіма його поведками й звичками.

Насамперед слід описати Колектора, людину опасисту, мляву, але надзвичайно розумну і, як подекуять, трохи вільнодумну, хоча він носив довгий сурдут і густі пейси. Нохем Рабинович говорив про нього, як про людину мудру й широкоосвічену. Вони могли цілі дні сидіти вдвох і розмовляти, розмовляти без кінця-краю. Де вони брали стільки тем для своїх розмов? Колектор частенько приносив батькові якусь книгу або брав у нього книгу. Мачуха прозвала його Ковтун, бо в нього борода завжди була розкудлана. Але в місті його звали Колектор. Він торгував саксонськими й брауншвейзькими лотерейними квитками, носив темні окуляри, бо мав хворі очі, взимку й влітку ходив у глибоких калошах; чобіт він не носив — тільки білі панчохи й калоші. Великий бідар, але страшенний оптиміст, він був певен, що хтось з його клієнтів мусить рано чи пізно виграти великий виграш, і тоді йому теж перепаде дещо. А виграє обов'язково саме Нохем Рабинович, запевняв він, бо ніхто так не потребує великого виграшу, як реб Нохем Рабинович. Можливо, що Колектор запевняв У цьому також і інших своїх клієнтів. А клієнтів він мав чимало, майже все місто купувало в нього лотерейні квитки. Але Нохем Рабинович вірив у нього, як у праведника, і разом з цим сподівався на головний виграш, як на прищестя месії. Він зітхав, тужив,

сподівався, що ось-ось прийде Колектор з радісною звісткою: "Вітаю вас, реб Нохеме, ви виграли двадцять п'ять тисяч..."

Герой цього життєпису пам'ятає, як під час кожного останнього тиражу останньої серії батько не міг всидіти на одному місці, він зітхав більш, ніж завжди, часто позіхав, потягався, наче в лихоманці. Разом з батьком трусило й Шолома, який чекав щасливого дня, може, більш, ніж сам батько. Він був певен, що саме його батько є перший кандидат на головний виграш. Тут із Шоломом діялося те саме, що й після Шмуликових розповідей про скарб. Цілі дні він мріяв про виграш, знав напам'ять усі номери батькових квитків, бачив їх уві сні. Він не міг собі уявити, щоб господь бог був такий жорстокий: невже йому, Всевишньому, шкода, коли виграє батьків номер? Адже богіві зробити це легше легкого!

Сидячи на лавочці біля воріт, Шолом якось побачив здалеку Колектора, що простував у своїх глибоких калошах прямо до них, і кинувся в хату до батька із звісткою:

— Він іде!

— Хто?

— Колектор!

— Що ж тут такого?

— Як то що такого? Адже сьогодні останній день тиражу! — каже Шолом і бачить, як батькове жовте, зморшкувате обличчя зблідло і в його сумних очах спалахнув вогник і відразу погас.

Колектор входить засапаний — його мучить астма. "Хай вона при ньому й залишиться", — каже мачуха. Перш ніж привітатися, він мусить віддихатись. Батько його ні про що не питає. Якби щось було, він би сам сказав... Колектор сідає, заломлює шапку, витирає полою спітнілий лоб і сповіщає новину, що сьогодні страшенно жарко, аж пече! Потім — пауза, обидва мовчать. Нарешті він розв'язує засмальцьовану червону із зеленими плямами хустку, що тхне оселедцем. У цю хустку загорнуті таблиці виграшів. Тремтячими волохатими руками він виймає великий аркуш паперу з численними стовпчиками цифр і шукає, шукає. Ага, знайшов! Він втуплюється темними окулярами в батька:

— Ваш номер, реб Нохеме, здається, якщо не помиляюсь, шістнадцять тисяч триста вісімдесят чотири?

— Не розумію, чом ви мене питаєте, — відповідає батько з усмішкою. — У вас, здається, непогана пам'ять, ви самі знаєте, які в кого номери.

— Знаю, кажете? Можливо. Отже, шістнадцять тисяч триста вісімдесят чотири.

Він дивиться крізь свої темні окуляри, водячи пальцем по списаному цифрами аркуші паперу. Шолому здається — ось-ось його серце вискочить з грудей. Ну, коли ми нарешті почуємо? Але Колектор зволікає, він каже не поспішаючи:

— Ваш номер, реб Нохеме, виграв... Так, виграв... Шолом бачить, як по батьковому обличчю промайнула

жовтувата хмаринка й зникла, а самому хочеться аж завищати "кукуріку!". Але він

стримується й жадібно ловить кожне Колекторове слово:

— Виграв... Але виграш невеличкий. Зовсім маленький виграш. Після відрахування комісійних та інших витрат набереться, набереться...

Ще хвилина, і Шолом зомліє!

— Набереться... вісім карбованців і шістдесят копійок. З вас належить, якщо не помиляюсь, дванадцять п'ятдесят, і попередній боржок, якщо пам'ятаєте,— три вісімдесят. Загалом маємо шістнадцять тридцять. Отже, будете мені винні не більш і не менш, як сім сімдесят, га? Вірно чи ні? Тепер ви б, мабуть, хотіли купити новий квиток? Можу вам дати. Візьміть, реб Нохеме, виберіть собі номер. Цього разу, бог дасть, ви обов'язково виграєте. Це так само вірно, як те, що сьогодні вівторок на білому світі. Уже, вибрали? Який номер? Вісім тисяч шістсот тринадцять? Щастя вам боже! У добрий час! Чого ти так дивишся, пус-стуне? — звертається він раптом до Шолома, натискаючи на "с".— Як тобі читаються "Хвалебні пісні", шибеник-ку? (Натиснув на "к").

Колектор давав "шибеникові" такі книжки, як "Хвалебні пісні" Нафтоле-Герца Вайзеля *, твори Адама-Гакоге-на Лебенсона *, Калмена Шульмана *, і реб Іцхака-Бера Левінзона *. Шолом жадібно читав їх, сидячи на лавочці біля воріт. А батько радів із сина, який читає вже такі книжки, і розпитував його, чи він хоч розуміє те, що читає. Шоломові соромно сказати, що розуміє. Він не сміє розмовляти з батьком на такі серйозні теми. Замість нього відповідає Колектор: "Чого ж не розуміє? Він дуже добре розуміє, цей шибеник. Бачте, Ману й Смоленськіна * читати такому пущьверінкові ще ранувато, надто рано!" І саме тому, що Колектор сказав "надто рано", пущьверінкові закортіло прочитати ці книжки. І він потай, щоб ніхто не бачив, узявся до Ману й Смоленськіна.

Спочатку йому пощастило дістати перший єврейський роман "Сіонська любов" Авраама Ману. Цей твір він буквально проковтнув за одну суботу з першої до останньої сторінки, лежачи на горищі й весь палаючи від переживань, як стріха. Він плакав гіркими слізьми над нещасною Амновою долею, плакав, голосно схлипуючи, і смертельно закохався в божественну красуню Тамар разом з героєм роману Амном, і, може, ще сильніше за нього. Вона йому снилася, він розмовляв з нею мовою "Пісні пісень", обіймав її й цілував...

Другого дня закоханий Шолом блукав, як тінь, у нього страшенно боліла голова, він зовсім втратив апетит і нічого не хотів їсти, що вкрай здивувало мачуху. "Щось у лісі здохло, не інак",— сказала вона й почала стежити за хлопчиком, щоб дізнатись, чого це він перестав їсти.

Скінчилося це захоплення романом "Сіонська любов" ось чим. Шоломові частенько перепадала сяка-така копійчина за різні дрібні послуги постояльцям, що зупинялися в їхньому заїзді. За ці гроші він купив паперу, зробив з нього зошит, акуратно розлінував усі сторінки й заходився писати роман на зразок "Сіонської любові" Ману, власний роман. Він старанно наслідував Ману, писав такою самою мовою, таким самим стилем і за таким самим планом, змінивши тільки назву — замість "Сіонська любов" він назвав

свій роман "Дочка Сіона", а його героїв звали не Амнон і Тамар, а Соломон і Суламіф. А що вдень йому бракувало часу, бо півдня Шолом був у хедері, а півдня доводилося допомагати в хаті, наш герой вирішив використати для цього нічні години. Він сів біля лампи й почав писати дрібненькими літерами. Писав, писав, аж поки... поки мачуха почула якийсь скрип і помітила світло. Вона встала, підкралася босоніж до Шолома і, побачивши, що той пише, зчинила такий гвалт, що всі схопилися, поймаючи страхом,— гадаючи, ніби хата горить. А мачуха зчинила весь цей галас лише тому, що згоріло багато гасу. "Гас вони палять! Щоб вас палили й пекли, господи боже милосердний! Нагла смерть на вашу голову! Пожежа! Холера! Пошесть!.."

Батько, звісно, забрав разом з краденою "Сіонською любов'ю" незакінчений роман "Дочка Сіона", і автор його чекав суворой нагінки. Та виявилось, що батько показав "Дочку Сіона" насамперед Колекторові і той не міг вдосталь надивуватись Шоломовим гарним письмом, його стилем і красномовністю. Нарешті він так ущипнув пустуна за щічку, що на ній залишився синець:

— Ви не уявляєте собі, реб Нохеме, яке це золото! Скарай мене боже, якщо ви це розумієте! З нього щось буде! Ось побачите, з нього щось буде... Іди-но сюди, шибенику, дай я ще раз ущипну твої червоні пампушки, сто чортів тобі в бік!

48

УДАТНІ ЗЯТІ

Мировий суддя повчас євреїв. — Лвій-зер-Йосл і Магідов — вишукані зяті.— Тисяча сторінок талмуда

Крім Колектора, до Нохема Рабиновича частенько заходили удатні зяті, вишукані молодики, цвіт місцевої інтелігенції. Кожне місто має свої звичаї, свої моди. У Переяславі за тих часів була мода на зятів. У тамтешніх обивателів це стало щось на зразок спорту. Вони не шкодували ніяких коштів, аби дістати гарного зятя. Цей "товар" привозили здебільшого з чужини. Мало хто видавав свою дочку заміж за місцевого, крім, може, таких, що зовсім не мали грошей. А хто мав змогу й ладен був дати посаг, той привозив якогось вишуканого зятя з Литви чи з Польщі, кожен згідно з своїм смаком, розумінням і своїми можливостями.

Ось, скажімо, дядько Пиня привіз собі зятя зовсім зблизька, з Лубен. То був якийсь не сьогосвітній молодик, Що знав тільки свої священні книги й не мав навіть ніякого уявлення про гроші. Тітка Хана привезла для своєї доньки-красуні зятя з Яготина, показного молодця. Він не визначався великим розумом і особливими знаннями, зате це був справжній красень. У суботу, після весілля, коли молодих вели в синагогу, а потім додому, люди юрилися, тиснулись, щоб краще їх розглядіти, захоплювалися ними, голосно обговорювали, хто вродливіший. Одні твердили, що він вродливіший, інші, що вона вродливіша. "Він" і "вона" все це чули, червоніли й ще більш гарнішали. А батькам цього й тре було — молоді справили велике враження, "товар" усім сподобався, і ціле місто тільки про них і говорить. Що іще треба для популярності? Частенько траплялося, що батьки навіть билися через зятів. Тобто це не значить, ніби вони, боронь боже, дубасили один одного кийками. Вони тільки лаялись і

сперечалися з приводу того, чий кращий, а жінки тикали одна одній дулі. А втім, іноді доходило все ж і до бійки. Тоді мировий суддя Рома-новський,— чоловік досвідчений, розумів єврейську мову,— мирив їх і вичитував їм нотації... Але що він, не-єврей, тямить у таких справах? Хіба він може зрозуміти, яка то насолода привести в суботу зятя в синагогу, посадовити його, гарно вбраного, як лялечка, на чільне місце біля східної стіни, щоб усі його бачили, і замовити для нього почесний вихід до тори, щоб він зійшов на амвон і голосно, ефектно відтарабанив уривок з біблії, а жінки щоб тиснулись біля віконець жіночого відділення синагоги * й питали: "Де він? Де?" Ні, цього неєврей ніколи не зрозуміє, хай він буде навіть мудрий, як цар Соломон.

Проте цей "артикул" здебільшого досить швидко зношувався: саяне й стає буденний, як кожен товар, що старіє або виходить з моди. Минав рік-два, і колишній прегарний зять, цей вчорашній принц, ставав такий самий, як усі. У нього висипалася борідка, й на ньому вже можна було помітити тягар буденних турбот. Просто жаль брав дивитися, як колишній вдатний зять, вчорашній принц, який, здається, ще минулої суботи стояв біля східної стіни, на видноті, поступається чільним місцем новому вдатному зятеві, новому принцові, й дивиться на нього із заздрістю, а його молодичка, яка нещодавно сама була королевою, тепер тягнеться до віконця разом з іншими жінками, питаючи: "Де він? Де?" Отак воно вже заведено на білому світі! Тут слід було б сказати: "Покоління відходить, покоління приходить". І доречно було б трохи вдатись у філософію життя, але ж ми розпочали мову про зятів, отже, підемо далі цим самим шляхом.

Двоє таких удатних зятів були, можна сказати, винятком і зберігали в місті Переяславі всю свою славу ще багато років після весілля, не злиняли, як інші зяті, і не вийшли так швидко з моди. Одного звали Лейзер-Йосл, другого — Магидов. Першого привіз з Корсуня багатий торговець шкірою, який мав не надто гарну дочку, але міг добре заплатити. Другого виписав звідкись з Литви багатий ліверант, що постачав коней казні. Він дав зятеві і те, і те — і гарну, здорову жінку, і чималий посаг, не кажучи вже про подарунки, повне утримання тощо. Коли привезли цих женихів, усе місто ходором ходилої Весілля справили такі, що люди досі пам'ятають їх і ще довго не забудуть. Про ці весілля лунала слава не тільки в самому місті та в передмісті, а й в інших містах і в усій окрузі. Адже вони стільки коштували! Чи жінки були щасливі — це вже справа інша. Наскільки нам відомо, одна з них розлучилася з своїм чоловіком після того, як прижила з ним кількох дітей, і виїхала в Америку. Чоловік другої, здається, меламед, чи шадхен *, чи і те і те водночас — напевно сказати важко — відомо тільки, що він страшенний бідак. Та ми не говоримо про теперішній час, а про те, що було колись, про минуле. Тоді батьки, тесті й тещі, були на сьомому небі. Тещі хвастили одна перед одною своїми "знахідками". Одна хвалилась перед жінками, що вона принесла положок для кіота (то вона так алегорично назвала свого зятя). Тоді друга висловились (теж алегорично) ще гостріше, сказавши, ніби вона принесла торочку у кіотик (через положок і торочку кіот перетворився в неї на кіотик).

І справді, вони мали чим похвастати. Лейзер-Йосл був видатний знавець священних

текстів. Казали, що він знає напам'ять тисячу сторінок талмуда! Не дев'ятсот дев'яносто дев'ять, а тисячу! Про біблію нічого й казати. А його знання староеврейської мови! А його красномовство та чудове письмо! А він сам — справжній вогонь, жартун, паливода! А втім, нишком подейкували, що він трохи тее — не завжди молиться, не любить постити, носить із собою хустинку в суботу, не уникає жінок тощо. Такі розмови можна було почути, скажімо, у дядька Пині в хаті. Проте все це дрібниці в порівнянні з тисячею сторінками талмуда, які він знав напам'ять.

Другий зять, Магідов, теж був видатний знавець священних текстів. Він теж знав напам'ять тисячу сторінок талмуда — не дев'ятсот дев'яносто дев'ять, а тисячу — і теж був знавець біблії, дикдука, староеврейської мови та мав славу красномовця. Але цей вже не був жартун і паливода, як Лейзер-Йосл. Навпаки, він любив філософствувати, казуїстично тлумачити тексти, сперечатися. Хоч би що йому казали, він обов'язково заперечував. Дуже впертий — з литовських євреїв!

Нохем Рабинович, звісно, не пропустив такої нагоди й попросив оцих удатних зятів, щоб вони проекзаменували юного знавця біблії й подивились, як шибеник Шолом пише староеврейською мовою. Зяті дійшли висновку, що юний шибеник справді шибеник і не можна допустити, щоб він марно пропадав. Треба подумати про його майбутнє, вивести його в люди. Вони вихваляли його навперебій, твердили, що важко навіть передбачити, яке світило може з часом вийти з цього шибеника. А Колектор у своїх темних окулярах, який завжди крутився серед молоді, теж підтакував: "Я вже давно кажу, що важко навіть угадати наперед, яке світило може з часом вийти з цього капос-ник-ка (натиск на "ка")..." А шибеник і капосник стояв, слухав усе це, і його серце трепетало, голова паморочилась, наче в людини, яка видирається на височезну драбину, а люди, що стоять навколо й бачать, який він спритний, підбадьорюють його й додають охоти. Подумати тільки, які люди його розхвалюють і кажуть, що важко передбачити, яке світило з нього вийде! А про батька й казати нічого — він був на сьомому небі. Та кожне його зітхання брало, проте, за душу. Ці зітхання мали означати: "Я сам знаю, що не можна сказати наперед, яке з нього може вийти колись світило. Але порадьте мені, друзі мої, що робити, як його вивести в люди. Будьте ласкаві, дайте якусь пораду!"

І знайшовся такий чоловік, що дав йому пораду, запропонував рішучий, радикальний і вірний захід. І батько його послухав. Цей чоловік був один з найвидатніших переяславських інтелігентів, на ім'я Арнольд, філософ з передмістя, з так званих Підвірок. Йому ми й присвяtimo окремий розділ.

АРНОЛЬД З ПІДВІРОК

Передмістя Переяслава. — Вільнодум Арнольд. — Вихід з Єгипту — легенда. — Що Дрепер нате про Маймоніда. — Школа казенних рабнів і гімназія

Майже кожне місто благословенної "межі" * має своє передмістя, свою слобідку, де населення складається переважно з неєвреїв, а євреї, які там живуть, зовсім не схожі на тих, що в місті. Це зовсім інший тип євреїв. Вони мають сільський вигляд, не такі меткі, трохи грубуваті, носять великі чоботи, і від них тхне овчиною. Замість досить вони кажуть годі. Голосно сміються на "о": хо-хо-хо! А "р" вимовляють твердо, наче два

"р" або навіть більше: "Рребе, дядько Морррдхе запррошує вас на обррізання..."

На переяславській околиці є така слобідка, відокремлена від міста річкою, через яку перекинуто міст, і зветься ця слобідка Підвірки. То зовсім своєрідний куточок, що має свій вигляд, свою особливу атмосферу. Туди люди у вільний час ідуть іноді подихати свіжим повітрям, бо там багато садів, багато зелені. У суботу вдень там гуляють парубки й дівчата. Звісно, не разом, хай бог милує! Парубки гуляють окремо, дівчата — окремо. Проте вже якось само собою виходить, що коли вони зустрічаються, скажімо, на мосту, то кидають оком одне на одного, перемовляються кількома словами, а бува ненароком доторкаються одне до одного ліктем, і тоді обоє червоніють, а юні сердечка при цьому шалено тьохкають. Після кількох таких зустрічей у Підвірках молоді люди починають таємно листуватися, і буває, що накльовується роман. Чим такий роман кінчається, матимемо змогу пізніше дізнатися. А поки що мова йде про Арнольда з Підвірок, з яким ми зараз і познайомимось.

Нохем Рабинович мав у Підвірках приятеля на ім'я Биньйомин-Калмен з Підвірок. Колись, давним-давно, Биньйомин-Калмен торгував хлібом у спілці з Нохемом Рабиновичем. Вони спільно вантажили барки й берлини на Кенігсберг і на Данціг. Останнім часом він трохи занепа, утратив свій лиск і торгував дрібно, на крупні операції не наважувався. Але дружба між колишніми компаньйонами залишилася непорушною. Він часто приходив до Нохема Рабиновича, щоб побалакати з ним. Балакав, власне, тільки Биньйомин-Калмен — він любив потеревенити. Здебільшого він розповідав про свого молодшого брата Арнольда. "Мій Арнольд! — казав він. — Де ви ще зустрінете такого знавця, як мій Арнольд? Таку чесну людину, як мій Арнольд!.. Ви собі не уявляєте, що то за людина, мій Арнольд! О мій Арнольд!.."

Та не тільки брат — усі в місті носилися із цим Арнольдом. Арнольд з Підвірок був певною мірою героєм у місті. По-перше, він хоча людина вже немолода, а ще парубок чи, може, вдівець або розлучений, в усякому разі, нежонатий. А нежонатий єврей — це дивина. Крім того, він нотаріус. Єврей-нотаріус це вже зовсім дивина! Ви багато бачили у нас євреїв-нотаріусів? Він, власне, поки що не нотаріус, але буде ним, бо вчиться на нотаріуса. Він учиться вже давно, йому залишилося тільки скласти "екза-мент", тоді він одразу стане нотаріусом. Хіба що не складе "екзаменнта". "Та чом не складе? Він обов'язково складе "екзамент", — каже Биньйомин-Калмен. — Щодо цього не може бути ніякого сумніву. Це ж Арнольд!.."

Що таке нотаріус, знають усі, і Шолом теж. У Переяславі є нотаріус, неєврей, на прізвище Новов, нотаріус Новов. Але що таке "скласти екзамент", — цього Шолом не знає. Що саме той має скласти, куди скласти і як складають цей "екзамент" — то такі речі, про які частенько чуєш і навіть сам говориш, але зрозуміти їх не можеш. От, скажімо, про Арнольда з Підвірок кажуть, ніби він пише в газети, і все місто, євреї й неєвреї, бояться, щоб він не описав їх у "Киевлянині" *. По-перше, Шолом не розуміє, чого люди так бояться. По-друге, хто такий цей "Киевлянин"? Але він показує за іншими, що всі тремтять перед Арнольдом, гірш ніж смерті бояться його язика й пера. Утаїтися від нього неможливо, а щоб відкупитися — грошей не вистачить. "Вони

догуляються! — казав Биньйомин-Калмен з усмішечкою.— Мій Арнольд не хоче тільки руки паскудити, а то б він їх усіх описав з голови до ніг у "Киевлянин", нікого б не пошанував. Ви не знаєте мого Арнольда!.."

Найцікавіше те — і це дуже характерно,— що Арнольд та його брат Биньйомин-Калмен, живучи на Підвірках під одним дахом, були багато років у сварці. Проте вони ладні

головою накласти один за одного!.. "Мій Арнольд!..", "Мій Биньйомин-Калмен!.." Ніхто ніколи не бачив ні на Підвірках, ні в місті обох братів разом, не чув, щоб вони коли перемовилися словом. Брати навіть не сиділи ніколи за одним столом. Арнольд мав у братовому будинку одну кімнатку, повну різних книжок аж до самої стелі, і жив собі самотньо, як анахорет. Дивні брати! Дивна людина оцей Арнольд! Саме він і був частий гість у Нохема Рабиновича. Але його візити не були схожі на візити інших просвітителів. Він звичайно приходив не для того, щоб потеревенити, поплескати язиком, а з якою-небудь книжкою, якої ніхто ще не бачив, або з газетою "Киевлянин", або з усілякими претензіями до міста та його верховодів. Шолом поважав Арнольда більш, ніж усіх інших відвідувачів. Він не відступав од Арнольда ані на крок, дивився йому просто в рота, жадібно ловив кожне його слово. Оце той Арнольд, що складе "екзамент" і стане нотаріусом? Оце той Арнольд, що може написати в "Киевлянин", але не хоче паскудити рук? Але чому паскудиш руки, коли пишеш у "Киевлянин"?.. Шолом не спускав очей з нього. Цей Арнольд йому подобався — дуже симпатична, приємна людина. Невисокий на зріст, худорлявий, але міцний, наче з сталі вилитий. Його рудувата борідка досить помітно підстрижена, пейсів і сліду нема, піджачок коротенький, у руках тонкий ціпочок, а язичок гострий, мов та бритва! Вогонь, та ц годі! Він кидає хулу на бога й на месію! Глузує з хасидів, стирає на порошок фанатиків. "Тре бути чесним, на біса мені їхня побожність! Нам не потрібна ваша побожність, краще будьте чесні!"—і його різкий, ущипливий сміх лунав на всю хату.

Шолома дивує, як цей Арнольд наважується так говорити, вимовляти такі слова. Певно, йому можна, Арнольду з Підвірок, мабуть, дозволено говорити все, бо його звуть Арнольд і він нотаріус, тобто буде нотаріусом.

Часом дядько Пиня теж буває при цих розмовах і чує, як Арнольд прорікає свої істини. Слухаючи його, дядько Пиня заливається сміхом і каже: "Ох, Арнольде, Арнольде!" Це, мабуть, має означати: "Як земля носить на собі такого нечестивця, як ти?" Проте навіть дядько Пиня теж шанував Арнольда за його чесність! Своєю чесністю Арнольд славився на все місто. На чесності він схибнувся! Людина, яка нікого не боїться, кожному одверто каже прикру правду, а головне — безцеремонно глузує з багатіїв, чхає на гроші! Скажіть самі, як не поважати таку людину? Але Арнольд не поважав нікого. Скажімо, про дядька Пиню він був не дуже високої думки. Дядько Пиня таки людина солідна, і борода в нього солідна, але Арнольд його не дуже шанував. Він далеко більше шанував його брата Нохема, тому, казав Арнольд, що Нохем Рабинович щира людина і не фанатичний хасид. Йому можна сказати все, що думаєш, і не тільки про праведників, а й про самого пророка Мойсея. Шолом чув на

власні вуха, як Арнольд з Підвірок сказав батькові, що він не вірить у вихід євреїв з Єгипту! Це — легенда, казав він, уся ця історія — легенда. Шолом вирішив, що слово "легенда" походить від єврейського слова "лігн", що означає "брехня". Легенда, мабуть,— маленька брехня. Ще добре, що не велика брехня!.. Ось послухайте цікаву історію. Якось прибіг Арнольд з товстенною книжкою. "Подивіться,— каже,— що Дрепер пише про вашого Маймоніда! Маймонід тринадцять років служив двірським лікарем у турецького султана й заради цього вступив у мусульманську віру. Тринадцять років був турком! Ваш Маймонід, ваш "Проводир заблудлих" *. Що ви тепер скажете?.."

Щастя, що дядько Пиня не чув цього! Страшно подумати, що було б, якби це почув дядько Пиня!..

Шоломів батько, певно, похвалився перед оцим Арнольдом писаннями свого сина й попросив у нього поради, що робити з хлопчиком, як вивести його в люди. Шолом зайшов саме тоді, коли Арнольд казав:

— Про його писання не варт говорити. Можете їх викинути на смітник. Шкода паперу на цю писанину. А коли ви хочете довести малюка до пуття, то віддайте його в повітове училище. Звідти перед ним усі дороги відкрито: хочете в школу казенних рабинів — можна в школу, хочете в гімназію — можна в гімназію.

З приходом Шолома розмова урвалася. І хоча Арнольд-дова критика Шоломової писанини була юному письменникові не дуже приємна і місце, яке той приділив цій писанині, було не надто почесне (смітник!), проте Шолом пройнявся почуттям глибокої приязні до Арнольда з Підвірок за одне лише слово "гімназія", яке зазвучало в його вухах, як чудова музика, і здавалося йому сповненим чарівної принадності. Його вабила не так сама гімназія, про яку він не мав уявлення, а те, що він буде гімназист! Уявляєте собі — гімназисті! Що таке гімназист, він знав, гімназиста він бачив на власні очі. То був єдиний єврейський гімназист у Переяславі, навіть не гімназист, а єврейський гімназистик, з блискучими срібними гудзиками і з срібною цяцькою на кашкету, на ім'я теж Шолом. Але звали його Соломон. То був звичайнісінький собі хлопчак, як і всі інші хлопчак, а все ж не такий самий, все-таки гімназистик, зовсім інша істота, як незабаром побачимо. А поки що йдеться про Арнольдову раду. Своєю ідеєю він уніс наче свіжий струмінь, і відтоді слова "класи", "екзамен", "школа казенних рабинів", "гімназія" твердо оселилися в сім'ї Рабиновичів. Хоч би про що розмовляли, розмова обов'язково переходила на цю тему. Кожен мав що розповісти з приводу цього. Один розповідав, як бідний єшиботник * подався босоніж у Житомир, у школу казенних рабинів. Другий розповідав про меламедового синка, що зник на кілька років. Думали, ніби він утік в Америку, а виявилось, що він склав іспит за вісім класів гімназії і тепер, кажуть, вчиться на лікаря. На таку витівку здатний тільки литвак! *

— Стривайте, навіщо далеко шукати? Ось візьміть синка нашого фельдшера Янкла. Скільки, гадаєте, йому залишилося, щоб стати лікарем?..

— Не так мало, як вам здається... Ще не один рік мине...

Син фельдшера Янкла — це був саме той гімназист, чи то гімназистик Соломон, про якого йшла мова. Про нього ми й розповімо в наступному розділі.

ГІМНАЗИСТИК СОЛОМОН

Синок "лікаря" Янкла — гімназистик. — Шолом страшенно заздрить йому. — Винарня "ЮНІнній берег". — Родзинкові виморозки. — "Церковне, кошерне для пасхи".

У Переяславі було кілька лікарів, і кожен мав своє прізвисько: Товстий лікар, Горбатий лікар, Чорний лікар. Усі Ці лікарі були християни. Тільки один лікар був єврей, та й то не в повному розумінні слова лікар, а, так би мовити, півлікаря — фельдшер Янкл. Проте поводився він, як справжній лікар: носив крилатку, писав рецепти, голосно перечитуючи їх обов'язково латинською мовою:

— Приймайте, будь ласка, через кожні дві години столову ложку "калі бромалі" і через кожні три години чайну ложку "натрі броматрі", тоді вам завтра полегшає. А коли вам не полегшає, то стане гірше, тоді ви мене покличете, і я знову прийду.

Городяни любили фельдшера Янкла більш, ніж будь-кого з лікарів, бо з ним можна було побалакати, докладно розпитатись у нього, звідки береться біль під грудьми, й що воно таке, і чому, коли в нозі ревматизм, слід пити трин, і яке відношення має шлунок до ноги тощо. Крім того, він мав ще одну добру якість: він не торгувався, брав скільки дають, навіть не дивився. Він тільки мацав якусь хвилинку пучками в кишені й вгадував, що йому підсунули. Якщо то був потертий, нічого не вартий мідяк, він його повертав вам і казав, що йому нічого не треба. Тоді вам ставало ніяково, і ви вже давали йому яку-небудь іншу монету.

І ще одну добру якість мав фельдшер Янкл: він охоче слухав вашу балаканину, та й сам любив побалакати, розповідати різні історії, здебільшого про своїх дітей, про те, які вони всі вдатні. Старший, Шолом, тобто Соломон, уже гімназист. Він, з божої допомоги, скінчить гімназію, вступить в університет і вийде звідти лікарем, готовим лікарем. Справжнісіньким лікарем!

— Я б хотів, щоб уже скоріше настало свято! — зітхав фельдшер Янкл.— На свято він, з божої допомоги, приїде, мій Соломон, тоді побачите мого гімназиста...

Шолом теж хотів би, щоб уже настало свято й щоб можна було нарешті подивитися на цього гімназистика, побачити, який вигляд той має.

Нарешті Шолом діждався пасхи — тепер він уже визнає, які вони, ці гімназистики.

Фельдшер Янкл не такий ревний молільник, щоб поспішати в свято у синагогу. Адже він, що не кажіть, лікар! Але заради синка-гімназистика він усе-таки прийшов у синагогу, акуратно причесаний, напوماджений, щасливий. Він сидів на почесному місці, проти східної стіни, і біля нього стояв синок Шолом, тобто Соломон, у мундирчику із срібними гудзиками зверху донизу і в дивному кашкету із цяцькою. У руках він тримав маленький молитовничок і молився, як усі люди. Але і дорослі, і діти не зводили з нього очей. Здається, звичайнісінька людина, хлопчик, як усі хлопчики, а все-таки не те: гімназист! І з Шо-ломових грудей виривається глибоке зітхання.

Помолившись, фельдшер Янкл не поспішає додому. Декого він повинен привітати з святом, а дехто має його привітати. А головне те, що, певно, має бути розмова про його синка-гімназистика. І справді, так воно й було.

— Оце він, реб Янкл, ваш гімназистик? Ну, здоров був!

З усіх боків до нього тягнуться руки. Здавалося б, хлопчак, а дорослі, бородані, ручкаються з ним. Інші зупиняються коло фельдшера Янкла, щоб побалакати з ним про його сінка: де той учиться, що він вивчає, що буде, коли він уже вивчиться, і, власне, чого саме він навчиться?

— Чого навчиться? — каже фельдшер Янкл з усмішечкою. — Він навчиться, хе-хе-хе... Він буде лікарем, справжнім лікарем, хе-хе-хе.

Синок фельдшера Янкла буде лікарем? Справжнім лікарем? Чим, чим, а заробітком він забезпечений. Навіть дорослі, почесні люди дивуються з цього, хоч аж ніяк не можна пояснити, та й самі вони не розуміють, що їм, власне, заважає зробити своїх дітей лікарями. Ніхто їм не заважає. Але тому, що їхні батьки не хотіли, щоб вони стали лікарями, то вони теж не хочуть, щоб їхні діти були лікарями. І ці люди тішили себе тим, що зате їхні діти залишаться благочестивими євреями. "А засоби до існування? Це якось буде — "хто дарує життя, той дає й на прожиття!". Щастя у бога в руках. Ось Юзя Фінкельштейн не вчився на лікаря, проте дай боже нам хоча б половину того, що він має!.."

— Отже, скажіть, будь ласка, реб Янкл, скільки він ще має вчитися, ваш тее... гімназистик? — питають його люди, дивлячись зверху на малого.

— Мій Соломон? — каже фельдшер Янкл, погладжуючи борідку й пританцьовуючи на одній нозі. — О, йому ще доведеться довго-довго студіювати. — Він починає лічити на пальцях, скільки років синок має вчитися в гімназії, скільки в університеті. — А потім Соломон працюватиме в лікарні, а може, навіть у військовому шпиталі, стане військовим лікарем, тобто майже офіцером, з еполетами, хе-хе-хе...

Здається, нема на світі людини щасливішої за фельдшера Янкла, цього маленького плосконосого чоловічка, з густо напوماдженими кучерями, вбраного в крилатку, як справжній лікар. І нема на світі хлопчика щасливішого за цього гімназистика з червоними щічками, срібними гудзиками й дивною цяцькою на кашкету. Вони виходять з синагоги, оточені юрбою городян. Дорослі тиснуться навколо фельдшера Янкла, хлопчак — навколо гімназистика, намагаючись бути якомога ближче до нього. Він здавався їм якоюсь зовсім іншою істотою, наче з іншого світу...

Шолом ще нікому в житті так не заздрихав, як оцюму щасливому гімназистику. Чому не він на його місці? Чому не він син фельдшера Янкла? Адже його теж звать Шоломі. Хіба бог не міг би зробити так, щоб Нохем Рабинович був фельдшером Янклом, а фельдшер Янкл — Нохемом Рабиновичем? Шолом бачив гімназиста уві сні, він марив ним, гімназист не виходив у нього з голови, як колись Хаїм Фрухштейн. Це було якесь наслання, якась манія... Шолом йому заздрихав, заздрихав, дуже заздрихав! Підійти й заговорити з ним він не наважувався. Як це можна ні сіло ні впало заговорити з гімназистом?.. Як підступитися до хлопчика на ім'я Шолом, але якого звать Соломон?.. І він уявляв себе самого гімназистом. Його звать уже не Шолом, а Соломон, мундирчик на ньому із срібними гудзиками, а на голові кашкетик із цяцькою, і всі хлопчики йому заздрихали, і всі дорослі дивуються: "Оце синок Нохема Рабиновича, він гімназистик?"

Його колись звали Шолом?.."

Можна собі уявити, як Шолом зрадів, яким святом став для нього той день, коли батько сказав йому, що завтра він, з божої допомоги, почне відвідувати класи. Батько був уже у директора й подав прошеніє, поки що в приготовчий клас.

— За шість місяців закінчиш приготовчий, тоді вступиш у повітове училище, а звідти, як божа воля, в гімназію, а потім ще далі... З божої допомоги можна всього домогтись, аби ти сам теж постарався...

Шолом мало не завищав від захвату, та він соромився батька. Чи він старатиметься? Аякже! Він тільки не дуже добре розумів, що таке повітове, хто такий цей директор і що таке приготовчий. Він добре пам'ятав слова Арнольда з Підвірок. Йому уявлявся гімназистик фельдшера Янкла із срібними гудзиками та цяцькою на дивному кашкету. Серце його сповнилося щастям, голова запаморочилась, і сльози, сльози радості навернулися на очі. Але він не ворухнувся, стояв смирененько, як цяцінька, що ніби двох слів зв'язати не може. Шолом нетерпеливо чекав тієї хвилини, коли залишиться на самоті, тоді він уже дасть собі волю. Він сам себе лясне по щоках або по литках, а то перекинеться тричі через голову або поскаче на одній нозі далеко-далеко, голосно виспівуючи:

Соломон І СоломонІ Гімназистик Соломон!

— А поки що йди поколисай дитину, потім допоможеш сікти родзинки...

Це, звісно, каже мачуха. А щоб читачеві було зрозуміло, причому тут родзинки, які треба сікти, йому слід знати, що сам заїзд не давав достатніх засобів до існування і тому Нохем Рабинович відкрив винарню з такою вивіскою:

ПРОДАЖА РАЗНЫХ ВИН ЮЖНОГО БЕРЕГА

Сам-таки Нохем Рабинович виробляв свої вина під різними назвами. Автор запам'ятав лише деякі з цих назв, як-от: "Виморозок", "Херес", "Мадера" й ще один сорт червоного вина під назвою "Церковне, кошерне для пасхи". Це вино було дітям найбільше до смаку, бо воно було солодке й терпке. Солодкості йому додавав особливий сироп, терпкість була від родзинкових зернинок, а чому вино червоне, батько нікому не говорив — це залишалося його таємницею... Щоразу, коли дітей посиляли по кварту вина, вони так допадалися до "Церковного, кошерного", що видудлювали вдвічі більше, ніж приносили. Проте вино давало надійний шматок хліба, надійніший, ніж усі інші справи Нохема Рабиновича.

ПЕНСІЯ

Батько стіною стоїть за нласнина.— Наш герой одержує стипендію.— Місто збаламучене. — Мрії про скарб починають здійснюватись

Скоро казка мовиться, та не скоро діло робиться. Вступ у повітове училище не дуже-то легко дався, і відбувся він не дуже-то гладко. Першою перешкодою був дядько Пиня. Він зчинив страшенний галас. "Як, власними руками перетворити своїх дітей на безбожників!" — обурювався він і не вгамувався, аж поки брат не запевнив його словом честі, що не дозволить дітям писати в суботу. Свого слова Нохем Рабинович додержав: він вимовив у директора повітового училища, щоб у суботу його дітей звільняли від

занять. І ще одну умову він поставив, щоб його дітей не змушували бути на лекціях священика. Нохем Рабинович зумів і цього домогтися.

Другою перешкодою для дітей була мова. Вони так погано знали російську мову, що в перший день їхньої появи в школі викликали сміх і у вчителів, і в учнів. Здавалося, навіть лави сміються з них. Це дуже сердило юного Шолома. Він звик сам з усіх сміятися, а тут раптом сміються з нього!.. Тим часом школярі не дрімали. Тільки-но скінчилося навчання і єврейські діти вийшли на двір, їх, пробачте, повалили на землю і, тримаючи за руки й за ноги, густо намазали їм губи свинячим смальцем. Робилося все це цілком добродушно... Прийшовши засмучені додому, вони не розповіли про цю пригоду, бо побоялися, що їх заберуть з училища. Мачуха і так аж кипіла й дошкуляла класни-кам (так вона прозвала хлопчаків після їхнього вступу в повітове училище). А що Шолом був найстаранніший, то вона саме до нього найбільше чіплялась. Та от сталася пригода, коли її приструнчили, і вона втихомирилася. А сталося ось що.

Одного чудового ранку Шолом, походжаючи по кімнаті, заучував урок. Батько стояв тут-таки в молитовному уборі й молився. А мачуха, своїм звичаєм, гризла батька, нагадувала йому про старий гріх, коли він утаїв від неї старших хлопчиків і молодших дівчаток, ущипливо зауважила, який добрий апетит мають, нівроку, його діти і які в них здорові шлуночки. Не поминула зачепити також його сімейку... Батько на все це не реагував. Він стояв обличчям до стіни й молився, неначе все це його не стосується. Та ось вона напустилася з усім своїм лексиконом на Шолома за те, що той походжає по кімнаті й учить урок.

— Він гадає, цей задрипаний класник, що хрін його дядько, а він сам велике цабе й вже вільний від будь-яких обов'язків, крім їжі! Адже в нас до біса слуг і служниць! Нічого з тобою не станеться, задрипаний класнику в шкарбанах, якщо ти потрудишся занести постояльцеві самовар. Не бійсь, жодна волосинка не впаде, крий боже, з твоєї голови, апетитові це теж не зашкодить, а шлюбіві й поготів!

Класник уже ладен був покласти підручник і податись у кухню по самовар, коли батько несподівано кинувся до нього, схопив за руку і, не бажаючи уривати молитву, крикнув по-староєврейськи:

— І-о-ну-фе... Ні! Ні! Ні в якому разі! Не можна! Забороняю! Не хочу! — закінчив він уже по-єврейськи й з запалом напався на мачуху, може, вперше після того, як вона стала його дружиною, щоб не сміла попихати Шоломом. Іншими дітьми, будь ласка, а Шоломом — зась! Шолома не можна рівняти з іншими! Шолом повинен вчитися! — Раз і назавжди! Так я хочу, так воно є, й так воно повинно бути!

Чи тому, що кожен деспот, кожне лихе створіння, коли на нього нападають, одразу лякається й втрачає дар слова, чи тому, що це був перший батьків опір за весь час їхнього солодкого співжиття, — але сталося чудо: мачуха прикусила язика й присмирніла, мов киця. Відтоді вона зовсім інакше стала поводитися з Шоломом. Тобто шпильок та прокльонів вона й тепер не шкодувала, раз у раз картала класами, натякала, явно перебільшуючи, ніби щотижня переводять пуд паперу й щодня — три пляшки чорнила, і навмисно забувала налити гасу в лампочку або приготувати

сніданок до школи тощо. Зате попихати Шоломом вона вже не наважувалась. Хіба що по-доброму, коли він сам був не від того, щоб збігати куди-небудь, або доглянути за самоваром, чи поколисати дитину.

— Шоломе! — зверталася тоді до нього мачуха лагідним, співучим голосом, як розмовляють у Бердичеві.—

Поясни мені, чому, коли ти доглядаєш за самоваром, він умить закипає? Або:

— Шоломе, іди-но сюди! Чому дитина в тебе одразу засинає?

Або:

— Шоломе! Скільки тобі треба, щоб збігати на базар туди й назад? Півхвилини, навіть менше!

А тут Шолому ще трохи усміхнулася доля. Коли людині починає щастити, то вже щастить. Якось у класі директор училища, людина непогана, взяв Шолома за вухо й звелів переказати батькові, щоб той прийшов до нього в канцелярію, бо він має щось йому сказати. Почувши, що сам пан директор його кличе, Нохем Рабинович, недовго думаючи, надів свій суботній сурдут, заклав іще глибше пейси за вуха й пішов до директора послухати, що той йому скаже. Виявилось ось що: за законом, його сина, який відмінно вчиться, слід було взяти на казенний кошт; та оскільки він єврей, йому можна призначити тільки пенсію (чи то сто двадцять карбованців на рік, чи то сто двадцять карбованців на півроку).

Чутка про пенсію надзвичайно збаламутила все місто. Люди приходили один по одному, щоб упевнитись, чи це таки правда.

— А що ж, неправда?

— Пенсія?

— Пенсія.

— Казна призначила?

— Не казна, а народна освіта.

Людина, що має відношення до народної освіти,— це вам неабихто! Увечері зібралася вся рідня, щоб подивитись, який вигляд має власник пенсії. Ах, хто не бачив тоді сяючого батька, той взагалі не бачив щасливої людини! Навіть мачуха раділа разом з усіма, була незвично лагідна й почастиувала рідню чаєм з варенням. І того дня Шолом відчув до неї симпатію, він забув і простив їй усе: "Що було, те минулося..." Він був герой дня. Усі дивилися на нього, балакали про нього, сміялись і раділи ним. Діти тітки Хани, які любили пожартувати трохи з нього, заходились розпитувати його, що він збирається робити з такою силою грошей. Неначе вони не знають, що він жодної копійки не побачить з цих грошей, неначе вони не знають, що ці гроші стануть у пригоді батькові в його ділі, у винарні "Южного берега"...

Дивіться-но, прийшов і товстий Колектор у темних окулярах і в глибоких калошах. Він хоче власними слабкими очима глянути на шибеник-ка й вщипнути капосник-ка за щічку, "вирвати шматок м'яса"! І удатні зяті, Лейзер-Йосл та Магідов, теж прийшли, щоб поздоровити батька й трохи побалакати про світло й освіту, про цивілізацію й прогрес... Згодом прийшов також Арнольд з Підвірок і трохи затьмарив Шоломову

радість. По-перше, він довів присутнім, що всі вони бовдури й не знають, про що балакають: то не пенсія, а стипендія. Пенсія — це пенсія, а стипендія — це стипендія. По-друге, Шолом не єдиний учень, що одержує стипендію, є ще один такий, якому призначено сто двадцять карбованців. То був новий Шоломів товариш на ім'я Еля. Та про нього потім. А поки що герой нашого оповідання був на сьомому небі. Йому здавалося, що колишні мрії про скарб починають потроху здійснюватись. І фантазія підняла його на свої крила й понесла далеко-далеко у таємний надхмарний світ. Йому ввижалося, ніби навколо стоять всі його товариші й дивляться на нього заздрісними, захопленими очима. І батько, здалося йому, зовсім помолодшав. Де поділася його згорблена спина, де його глибокі зморшки на лобі й постійна заклопотаність на пожовклому обличчі? Він став зовсім іншою людиною, навіть не зітхає більше! І вся рідня, здавалося Шоломові, оточила батька, віддає йому велику шану, йому й синові його, щасливому обранцеві, відомому тепер усім, навіть казні й навіть народній освіті,— всім, всім, можливо, навіть самому цареві! Хто знає?..

52

ТОВАРИШ ЕЛЯ

Еля — До дів син.— Перше знайомство на пожежі. — Бесіди з дядьком Пинею про нооіографію. — • Наш герой одверто порушує святість суботи. — Йому надали звання "пиоьменнина"

Обличчя кругле, біле, рябувате, волосся жорстке, чорне, густе — справжня грива, очі сміхотливі, зуби здорові, білі, пальці короткі, сміх гучний, розкотистий, темперамент полум'яний — такий портрет Елі, Шоломового товариша з першого класу повітового училища й до останнього.

їхнє перше знайомство відбулося вночі, на пожежі. Пожежа — це спектакль, дармова вистава, надзвичайно цікаве збіговисько різних людей — чоловіків і жінок, місце, де відбуваються всілякі сцени, сумні й веселі, одне слово, своєрідний театр. Ніч тиха, у високому небі мерехтять зірки, де-не-де чути собачий гавкіт. А хатинка горить собі, мов та свічка, спокійно, поволі — поспішати нема куди! Відусюди надходять люди, спершу сонливо, потім жвавіше, гомінкіше, спершу поодинці, потім юрмами, а дітей сюди набігає ціла галайстра. Євреї в арбеканфесах кидаються просто в огонь, рятуючи майно, жінки верещать, малюток плачуть, хлопці пускають дотепи, дівчата сміються. Діти Рабиновича теж тут. Раптом Шолом чує прямо над вухом хлоп'ячий голос:

— Вони їдуть!

— Хто?

— Пожежна команда. Ходімо, допоможемо гасити.

Хлопчаки беруться за руки й пускаються прожогом через весь базар назустріч пожежній команді. По дорозі Шолом дізнається, що нового товариша звать Еля й що він син писаря Доді. А Еля дізнається, що його товариша звать Шолом і що він син Нохема Рабиновича.

Друга їхня зустріч відбулася трохи згодом, теж на вулиці й теж на дармовому видовищі, але вдень. Якийсь чорний дядько з білими зубами показував мавпу, і за ним

бігали хлопчаки з усього міста. Це було одне з тих чудесних видовищ, які рідко можна було побачити в Переяславі. Траплялося, що по місту водили ведмедя з випеченими очима, який танцював на палиці, або показували Ваньку Рутутю в червоних штанях, який витворяв усілякі кунш-тюки, або циган давав виставу з мавпою. Циган і мавпа — обое були на один кшталт, неначе одна мати їх народила: обое мали однакові зморшкуваті, зарослі обличчя, однакові лисі голови, вони однаково дивилися жалісливими очима й, простягаючи волохаті брудні руки, просили милостиню. Циган розмовляв якимось дивним голосом, незрозумілою мовою і, похитуючи головою, так кумедно кривився, що аж ніяк не можна було стриматися від сміху: "Дай, барин! Хорош обежьян! Американску!..." І хлоп'ята заходилися реготом... Навіть оцих двох зустрічей було предосить, щоб двоє таких хлопчаків-капосників, як Шолом, син Нохема Рабиновича, і Еля, син писаря Доді, заприятелювали. А тут вони ще опинилися в одному класі повітового училища на сусідніх партах. Шолом побачив свого нового товариша Елю в класі, на першій-таки лекції, саме тоді, коли той простягав руку і, похитуючи головою, скривився, як циган: "Дай, барин! Хорош обежьян! Американску!" Скажіть самі, хіба можна було стриматись і не зареготати? Обом, звісно, добре нагоріло, їх залишили без обіду, і тут хлопчаки остаточно здружилися навік-віки.

Відтоді вони стали жити, як одна душа. Куди один, туди й другий. Разом вчилися, і вчилися добре. Вони дали один одному слово випередити всіх, бути першими, найкращими учнями в класі. І ці двоє таки домоглися свого, набагато випередивши своїх класних товаришів, і переходили з класу в клас першими учнями, але разом із цим вони уславились також, як найперші, найвідчайдушніші пустуни. Ніхто з міських хлопчиків на наважувався на такі витівки, які витворяли Шолом та Еля. Вони ж бо найкращі учні, "пенсіонери", стипендіати — їм усе дозволено! А як досконало вони знали граматику! Тільки-но почують якесь слово, вони одразу вдаються до граматики й починають його відмінювати. Скажеш, наприклад: "Стіл", а вони: "Стіл, стола, столу, стіл, столом, на столі". Або скажеш: "Ніж", а вони: "Ніж, ножа, ножу, ніж, ножем, на ножі". А географія! Хто ще так добре міг пояснити, чому земля кругла? Що навколо чого крутиться — земля навколо сонця чи сонце навколо землі? Звідки береться вітер? Що відбувається раніш — грім чи блискавка? Звідки береться дощ?

З усіх предметів, які вони вивчали в школі, Шоломо-вому батькові подобалася тільки географія, бо географія робить людину освіченою. Щоправда, математика теж непогана наука — вона загострює розум, але не більше. От, скажімо, Йося Фрухштейн, проста людина, ніде не вчився, проте дайте йому найскладнішу задачу, і він її одразу розв'яже усно. Чи візьміть, наприклад, Колектора. Де він учився? Десь у ешиботі. Проте, гадаєте, він не знає алгебри? Про Лейзера-Йосла нічого й казати, а про Арнольда з Підвірок і поготів! Арнольд хоч зараз може скласти іспит. Ні, кажіть собі, що хочете, географія — не математика. Географію треба вивчати, географію слід знати. А Шолом знає географію. Батько дуже любить розмовляти з ним про цей предмет, і він відчуває себе щасливим, коли при цьому є ще хто-небудь.

Цікаво буває, коли під час такої розмови присутній дядько Пиня. Погладжуючи

бороду й усміхаючись, він глузує з маленького філософа, що так носить із своєю географією. Такий хлопчисько, такий капшук дозволяє собі зухвало твердити в очі своєму дядькові, літній людині, ніби не сонце крутиться, а земля. А ось у біблії виразно сказано: "Сонце, зупинись у Гібеоні!" Хто може це заперечити?

— Ось ти кажеш, наприклад, ніби спершу гуркоче грім, а вже потім мигтить блискавка. Але ж ми раніш бачимо блискавку, а лише потім чуємо грім! — кепкує з Шолома дядько Пиня й заходиться сміхом.— Далі ти кажеш, що земля — куля, тобто кругла, як яблуко. Чим ти мені це доведеш?

— Якщо ви, дядьку, хочете переконатися в цьому,— відповідає Шолом,— то встаньте, будь ласка, завтра вдосвіта й подивіться на шпиль монастирської дзвіниці при сході сонця, тоді ви побачите, що насамперед освітлюється саме цей шпиль...

— Мені, звісно, більш нічого робити, крім як вставати вдосвіта й дивитися на церкву заради твоєї географії, ха-ха-ха!..

Ні, дядько Пиня невдоволений ні з географії, ні з класів і ні з того, що його племінник приятелює з синком писаря Доді. Хто його знає, на які похилі стежки той заведе Шолома... До дядька Пині вже дійшли не дуже гарні чутки про цих хлопчаків. Він чув, що вони кожної суботи йдуть гуляти в Підвірки,носять із собою в кишені хустинки в суботу й розмовляють не по-єврейськи, а по-російському. Ой леле, все це була щира правда! Ще й більш од того, вони справді йдуть щосуботи в Підвірки, але не гуляти, як ми далі побачимо. Вониносять із собою в суботу не лише хустинки, а й дрібні гроші, щоб купувати грушки, і розмовляють про такі речі... Ах, якби дядько Пиня почув, про що вони розмовляють, та й як розмовляють! Якби дядько Пиня ще знав, що хлопчаки катаються човном, забираються вдвох геть далеко на протилежний берег і там, лежачи на зеленій травиці, читають книжки (російські) та співають пісень (російських), марять наяву, думами в хмарах літають, мріють про майбутнє, коли скінчать повітове училище. Куди вони поїдуть? Що вивчатимуть? Ким будуть?

І, ніде правди діти, настрій був, так би мовити, не єврейський, і єврейського змісту в цих мріях не було, бо Еля ріс у сім'ї, далекій від усього єврейського. Хоч, одне одному не заважає, ляпасів за те, що він не хотів молитися, Еля діставав од свого батька не менш, ніж усі інші хлопчаки від своїх батьків. Боюся, що всі батьки такі. Ви ще й тепер можете зустріти батьків, які самі грішать, а хочуть, щоб їхні діти були статечні й побожні, не схожі на власних батьків...

Неохота молитися була у хлопчаків давньою хворобою, ще з хедеру. Вони часто-густо цроминали молитви, а відколи хлопчики почали відвідувати класи, вони майже перестали молитися. Батько це знав, але вдавав, ніби нічого не помічає. Та знайшлися такі, що стежили за ними і відкрили батькові очі, щоб він, нарешті, побачив, як його діти поступово збочують з правдивого шляху. Це призвело до того, що діти зовсім кинули молитися, та ще відчували при цьому якесь душевне задоволення. Недаром старий меламед, пояснюючи своїм учням, цим маленьким грішникам, суть гріха, казав, що страшний не самий гріх, а потяг до гріха. Шолом ще й досі пам'ятає смак свого першого гріха — осквернення суботи. А сталося це так.

Суботній день. Обивателі пообідали й поринули в солодкий сон. Надворі ані живої душі. Тихо, спокійно — можеш собі робити, що хоч! Сонце пече, як у пустелі. Вибілені стіни будинків та дерев'яні паркани дворів так і просяться, щоб на них що-небудь намалювати. Шолом засунув руки в кишені — там лежить у нього шматочок крейди, тієї крейди, якою пишуть у класі. Він озирається на всі боки — нема нікого, віконниці зачинені. А лукавий нашіптує: "Малюй!.." А що його малювати? І він нашвидку малює чоловічка, якого всі діти звичайно малюють, наспівуючи при цьому відому пісеньку:

Точка, точка, запятая, Минус, рожица кривая, Ручка, ручка и кружок, Ножка, ножка и пупок.

Чоловічок з круглим личком, ручками, ніжками та сміхотливим ротиком готовий. Художник Шолом знову озирається навколо — нема нікого, віконниці зачинено. І лукавий нашіптує: "Пиши!" А що його писати? І він пише під малюнком гарними, круглими літерами:

Кто писал, не знаю, А я, дурак, читаю.

Шолом не встиг перечитати написане, коли раптом відчув, як чийсь палець вхопили його за ліве вухо, і досить міцно!

Думаю, що ніхто з читачів не здогадається, хто саме спіймав героя цього життєпису під час вчинення такого ганебного гріха, як прилюдне осквернення суботи. То, звісно, був не хто інший, як дядько Пиня. Як на те, саме він прокинувся раніш за всіх і раніш за всіх подався кудись із суботнім візитом. Що було далі, не варт розповідати. Кожен може собі уявити, що цього разу ніщо не допомагало, ні сльози, ні благання. Дядько Пиня відвів вимазаного крейдою хлопця додому й віддав його в батьківські руки. Але то ще була дрібниця порівняно з тим, що було згодом, коли все місто дізналося про цю історію й вона дійшла до начальства повітового училища. Хлопчакові загрожувало виключення. Батько мало не плакав. Бідолаха мусив піти до pana директора й уклінно благати його за свого сина. І тільки завдяки тому, що Шолом був один з найкращих учнів у класі, стипендіат, йому подарували, та й батька пожаліли, і не виключили з училища. Зате вчителі нагородили учня новим прізвиськом. Викликаючи Шолома до дошки, вони не називали його, як досі, на імення, а вигукували або "художник", або "письменник", розтягуючи це слово якомога довше: "Письме-е-ен-ник!"

Це прізвисько залишилося за ним уже назавжди.

53

СЕРЕД КАНТОРІВ ТА МУЗИК

Історія з єврейською книжною, що змушує сміятись. — Кантори з "ноло-вратурою". — Музина Йошуа-Гешл з його галайстрою. — Потяг до снриппи

Нахил до "письменництва" герой цього життєпису виявляв ще змалку. Його мрія була стати автором, письменником, не таким, що пише крейдою на стіні, а справжнім письменником, автором книжки. Йому провіщав ще старий друг Колектор, що він коли-небудь стане письменником

і писатиме староеврейською мовою, як Цедербаум, Готлог бер *, Єгалел * та інші видатні люди. Арнольд з Підвірок доводив щось зовсім інше, а саме: якщо цьому

хлопцеві судилося стати коли-небудь письменником, то він писатиме російською мовою, а не староеврейською. У "Гамейліці" *, казав він, є й без нього досить дилетантів, невігласів, меламедів і балакунів! Не Цедербаум, не Готлобер, не Єгалел, а Тургенєв і Гоголь, Пушкін і Лермонтов — ось хто повинен стати його провідною зіркою...

Однз слово, або староеврейською мовою, або російською, але що хлопець писатиме мовою їдиш *, таке нікому навіть на думку не спадало. Хіба їдиш теж мова? Власне, розмовляли всі тільки їдиш, але що мовою їдиш можна писати — цього ніхто собі не уявляв. "Жаргон"—чтиво для жінок. Чоловік соромився тримати в руках таку книжку, бо люди ще можуть сказати, ніби він невіглас.

Проте авторові ще змалку пам'ятається, що одна єврейська книжка, написана саме "жаргоном", мала величезний успіх у маленькому закутньому містечку Воронків. Що то була за книжка, герой цього життєпису згадати не може. Він тільки пам'ятає, що книжчина була маленька, худенька, розідрана, з пожовклими заялженими сторінками, без обкладинки й навіть без титульної сторінки.

Кінець суботнього дня. До Нохема Вевикова зібралися всі шановні обивателі містечка на проводи суботи. Мати порається в кухні коло волоського борщу, а присутні тим часом розважаються, слухаючи реб Нохема, який читає вголос якусь книжку. Батько читає, а гості сидять навколо стола, курять і регочуть, аж заходяться сміхом. Раз у раз читця перепиняє голосний вияв захвату й добродушна лайка на адресу автора: "Ото бісова душа! Шалапут! Байстрюк! Хай йому дідько!..." Навіть сам читець не міг стриматись і давився зо сміху. Діти не хотіли йти спати, а Іїїо-лом і поготів! Він, звісно, не розумів, що саме батько читає, але йому було цікаво дивитись, як ці дорослі люди, бородані, раз у раз пирскають сміхом, регочуть, аж кишки рвуть зо сміху. Шолом сидів осторонь, дивився на сяючі обличчя гостей і заздрих тому чоловікові, який створив таку книжку. Його опановує палка мрія теж написати, коли він виросте, таку книжчину, щоб люди, читаючи її, сміялися й добродушно злегка лаяли його...

Так чи так — чи буде Шолом письменником, чи ні, чи він писатиме староеврейською мовою, чи російською,— але освіченою людиною він напевно буде. Щодо цього не може бути ніяких сумнівів. Він мусив, він хотів будь-що стати освіченою людиною. Він хотів усе знати, все вміти. Навіть грати на скрипці. Здавалося б, яке відношення має гра на скрипці до освіти? Але вона має відношення, і навіть безпосереднє відношення. Уміння грати на скрипці вважалося тоді такою самою ознакою освіченості, як, скажімо, знання німецької чи французької мови. Практичної користі від цих знань ніхто не сподівався, але кожна пристойна дитина, яка хотіла стати всебічно освіченою людиною, повинна була все знати. Тому майже всі хазяйські синки в місті вчилися грати на скрипці. Хаїм Фрухштейн грав на скрипці. Цаля Мерперт грав на скрипці. Мотл Срібний грав на скрипці, й ще багато хлопчиків грали на скрипці. А він, Шолом Рабинович, хіба гірший за них? Але батько заперечував — він не визнавав скрипки. То зайва річ, казав він, шкода часу, та й пасує вона тільки до музикантів. Математика, географія, словесність — це діло. А терлимати на скрипці —

що то за робота?

Так міркував Нохем Рабинович, і з свого погляду він, можливо, мав рацію. Але послухайте, що казав з цього приводу музикант Єшуа-Гешл. Єшуа-Гешл — людина делікатна й побожна, з великими густими пейсами — авторитетно заявляв: "Одне одному не заважає. У мене теж є діти не гірші за інших єврейських дітей, вони теж неабиякі пустуни, добрі чортяки. То що з того? Гадаєте, вони не грають у мене на всіх інструментах?.." А музикант Бенціон що казав? Отой Бенціон, який навчив усіх згаданих хлопчиків грати на скрипці, мав запалий ніс і тому трохи гугнявив. Він проєкзаменував хлопчика Рабиновича, дав йому кілька лекцій з першої частини "Беріо", після чого сказав у присутності своїх учнів, що в цього хлопчика "фаланф", що на Бенціоновій гугнявій мові мало означати "талант". Чи Шолом справді мав талант, чи ні,— цього він не знає. Шолом тільки знає, що змалку його вабило до музики і що він мріяв про скрипку. І як на те, неначе його хтось навмисно дражнив, йому завжди доводилося обертатися в світі співу й музики, бувати серед канторів та музикантів.

У них у хаті майже завжди бували кантори й півчї, бо сам Нохем Рабинович умів молитися співучим голосом перед аналоєм і був неабияким цінителем співів. До того ж їхній заїзд був, можна сказати, єдиною станцією для при-

їджих канторів. Не було такого місяця, щоб у їхньому дворі не з'являвся фургон, напханий дивними пасажирами, жвавими, верткими й завжди голодними. Були вони здебільшого страшенно обшарпані, як то кажуть, босі й голі, але шиї їхні були ретельно закутані в шарфи, в теплі вовняні шарфи. Мов та сарана, накидалися вони на заїзд, жадібно поїдали геть усе, що їм давали. Всі вже знали: раз приїхала голодна компанія, то це напевно півчї з все-світньовідомим кантором. Цілі дні всесвітньовідомий кантор випробовував, надриваючи горло, свою "коловратуру" й ковтав сирі яйця, а півчї так старалися, що аж на стінку лізли. Маючи здорові апетити, але здебільшого слабкі голоси, ця компанія не дуже захоплювала людей своїми молитовними співами, зате вони, добре наївшись і напившись, забиралися з міста, нічого не заплативши хазяям. Мачусі це, звісно, було дуже не до смаку, і вона стала потроху віднаджувати всесвітньовідомих канторів, просила їх, щоб вони краще заїжджали до Рувима Ясногородського, бо їдців вона й без них має, нівроку, досить, крикунів, хвалити бога, теж є чимало... В усякому разі, діти Рабиновича стільки наслухалися співів, що вони знали напам'ять, кому належить та чи та молитовна мелодія: канторові Пиці чи канторові Миці, каштанівському, сидлецькому, кальварій-ському канторові чи самому Нісі Бельзерові. Траплялися дні, коли співи, так би мовити, носилися в повітрі, в голові снувались якісь задуми, а в горлі тріпотіла якась мелодія, не даючи заснути.

Так стояла справа з співами. Що ж до музики, то герой цього оповідання мав можливість її слухати ще частіше, ніж канторів, і музикант Єшуа-Гешл з густими пейсами, і гугнявий Бенціон жили поблизу хедеру, тому по дорозі в хедер доводилося пройти повз Єшуа-Гешла й Бенціона. Це було, власне, зовсім не обов'язково, їх можна було досить легко обминути, і так вийшло б навіть значно ближче. Але Шоломові подобалось проходити саме повз них, зупинятись під їхніми вікнами й слухати, як

музика Бенціон навчає своїх учнів грати на скрипці або як Єшуа-Гешл репетирує із своїми синами, які вміють грати на різних інструментах. У такі хвилини Шолома не можна було відірвати від вікна, зрушити з місця. Синки Єшуа-Гешла помітили його, і найстарший з них, Гемеле, почастивав Шолома один раз смичком, а вдруге квартою води. Та це не допомогло. Одної цигарки було дрсить, щоб здружитися з Гемеле, і відтоді Шолом став своєю людиною в домі Єшуа-Гешла. Тепер він не пропускав жодної репетиції, а репетиції відбувалися там мало не щодня. Отак він потрапив у середовище музикантів, познайомився з усім їхнім племенем, з їхніми повадами і звичками, з їхнім артистично-циганським побутом і навіть з їхньою музикантською мовою, яку він згодом, уже як Шолом-Алейхем, частково використав у своїх творах: "На скрипці", "Стемпеню", "Мандрівні зірки" тощо.

Як бачите, можливостей навчитися гри на скрипці було предосить. Він наслухався багато музики, і талант, як запевняв музикант Бенціон, Шолом теж мав. Чого ж ще бракувало? Інструмента, скрипки. А скрипка коштує грошей, але грошей нема І Що ж його робити? Треба, отже, дістати гроші... І тут, коли дійшлося до грошей, трапилась історія, смішна, але сумна, щось ніби трагікомедія.

54

НЕ УКРАДИ

Постояльців гаманець з дрібними грошима.—Наш герой учинив вкрадіжку й шнодус.— Ян спенатися гаманця?

Серед тих, що зупинялися в заїзді Рабиновичів, був один постійний пожилець, з литовських євреїв, хліботорго-вець з Пінська, на прізвище Вольфсон. Цей Вольфсон жив у них місяцями й мав уже свою постійну кімнату, яку називали "Вольфсонова кімната" навіть тоді, коли він сам був у Пінську. І самовар йому теж подавали окремий — "Вольфсонів самоварчик". Вольфсон став своєю людиною у Рабиновичів і їв те, що вони їли. А коли хазяйка, тобто мачуха, була в поганому настрої, то йому діставалося так само, як і іншим у сім'ї. У хаті він носив коротенький халатик, а іноді ходив зовсім без халата й курих товстезні сигари. Він страшенно любив балакати; тримаючи сигару в зубах і руки в кишенях, він говорив, говорив без угаву Кімнату він звичайно залишав відчиненою, самовар завжди стояв у нього на столі, а шухляда в столі хоча й була замкнена, але ключі висіли тут-таки, в замку: поворот ключа, і шухляду відчинено. Що в цій шухляді лежить, знали всі. Там були книжки, листи, рахунки й гроші: велике, товсте портмоне ущерть напхане асигнаціями,— хто його знав, скільки їх там є — і ще шкіряний гаманець, старий, облізлий, але завжди повний дрібних грошей, срібла й мідяків — теж, мабуть, чималенька сума! Якби такий хлопчик, як Шолом, мав хоча б половину, то цього було б предосить, щоб купити найкращу в світі скрипку.

Вольфсон не раз відчиняв шухляду в усіх перед очима, і Шолом мимохіть кидав оком на портмоне, напхане асигнаціями, і особливо на шкіряний гаманець з дрібними грошима. Йому б дуже хотілося, щоб Вольфсон загубив гаманець, а він, Шолом, щоб його знайшов. Це б вийшло, так би мовити, ненавмисно й корисно... Повернення згуби — таки добре діло, але мати такий гаманець з дрібними грошима — ще краще діло... Та

цей литвак не губив гаманця!.. Тоді Шолом наважився й вирішив: коли Вольфсон доручить йому почистити штани й забуде в них гаманець, то він дідька лисого поверне його власникові! Гаманець, припустимо, вислизнув під час чищення з кишені, то хіба він, Шолом, винен? Але Вольфсон теж не дурень: перед тим, як доручити дітям почистити свій одяг, він ретельно випорожняв усі кишені. Ото литвак! Шолома взяла досада. Раз людина гаманця не губить і не забуває, то треба хоча б зазирнути в цей гаманець, хоч подивитися, скільки там грошей... І з цією метою — не для того, щоб, крий боже, вкрасти, а тільки з цікавості,— Шолом одного ранку заскочив у Вольфсонову кімнатку, трохи покрутився там, ніби прибираючи на столі, поки литвак стояв у залі з товстою сигарою в зубах і теревенив. Але з усього цього нічого не вийшло. Тільки-но Шолом доторкнувся до холодних ключиків, йому здалося, ніби вони зняли неймовірний дзенькіт, і в нього руки й ноги затрусилися. Він рвучко повернувся й вибіг з кімнати з порожніми руками.

Отже, перша спроба не вдалася. Шолом чекав другої нагоди й разом з цим картав себе як злодія: "Ти злодій, Шолом! Якщо тобі навіть тільки один раз спала грішна думка, ти вже злодій... Злодій! Злодій!"

Другої нагоди не довелося довго чекати. Вольфсон не любив бути на самоті, серед чотирьох стін своєї кімнатки. У залі звичайно завжди сиділи постояльці, і він волів коротати час з ними та, пахкаючи сигарою, теревенити. Скориставшись з цього, Шолом знову заскочив у Вольфсонову кімнатку, тепер уже з наміром не тільки подивитися, а й де з чого поживитись. Адже він уже однаково злодій. Перехилившись через весь стіл, неначе він хотів щось дістати з протилежного краю, Шолом ухопив лівою рукою холодний ключик, поворот праворуч — і замок відімкнувся з тихим дзенькотом — дзінь! — і умовкнув. Він заглянув, усередину й заціпенів. Спершу йому впав в очі відкритий товстий бумажник ущерть набитий асигнаціями: червоними десятками, синіми п'ятірками, зеленими троячками й жовтими карбованцями,— бозна-скільки там могло бути! Якби він витяг хай навіть одну червоненьку, все було б гаразд! Хто зверне на це увагу? То бери, дурню, тягни! Та ні, він не може! Руки в нього тремтять, зуби цокочуть, дух спирає. Краще вже взяти шкіряний гаманець — він повнісінький! Він хоче його схопити, але права рука не слухається. Розкрити гаманець і взяти звідти кілька срібних монет теж варт, але з цим забагато мороки. Взяти гаманець і сунути його в кишеню — одразу помітять. А час не сто-, їть, хвилини тягнуться, кожна хвилина — рік... Раптом він почув шурхіт. Ага, литвак уже човгає своїми стоптаними пантофлями... Поворот ключа правою рукою в протилежний бік, і Шолом виходить з кімнати знову з порожніми руками. Він був певен, що обов'язково когось зустріне, а виявляється — нікого нема. Повернутися назад — уже надто пізно. Слід було раніш! Проґавив таку нагоду... "Ти ідіот, Шоломе! Ідіот і злодій! Те й те разом!.."

Зате третя спроба, через якийсь час, цілком вдалася., Не марнуючи часу на зайві готування, Шолом одразу підскочив до стола, відімкнув замок, тикнув руку в шухляду, схопив гаманець, сунув у кишеню, знову замкнув шухляду й подався із своїми книжками до училища, поволі, не поспішаючи й начебто зовсім спокійно, навіть мляво.

Та коли він вийшов з хати, то відчув, що гаманець пече йому тіло крізь кишеню й що він ані в якому разі не повинен тримати його в себе, тим паче в перший день. І Шолом, замість іти в училище, заскочив у дровітню, нахилився й засунув гаманець у далекий темний закуток, між дровами та стінкою. Потім уважно оглянув це місце, щоб добре запам'ятати його, і — марш у школу!

Якщо вам доведеться коли зустріти чоловіка, в якого обличчя аж пашисть, очі горять, він незвично збуджений, ладен заради вас у вогонь і воду, але неуважний, заглиблений у себе,— то знайте, що цей чоловік має якусь таємницю, відому лише йому та богові. Отакий саме вигляд і мав того ранку герой нашого життєпису. Він дивився на всіх винуватими очима, наче грішник якийсь, і йому здавалося, ніби всі здогадуються про його велику таємницю. Його товариш Еля, який знав Шолома краще, ніж будь-хто, спитав його:

— Шоломчику, що це з тобою діється? Ти знову намалював крейдою якусь штукергю на паркані?

— Припни язика, Елю, а то я намалюю тобі таку шту-керію на пиці, що забудеш, як тебе звуть!

— Невже? Ану, спробуй, побачимо, хто кого!

Еля закачав рукави й приготувався дати здачі, як він це умів. Та його товаришеві було не до бійки. Всіма своїми помислами, всім своїм еством він був там, у дровітні, біля гаманця... Поспішаючи, Шолом забув навіть заглянути в гаманець. Він ледве діждався кінця лекцій, щоб прийти додому, заскочити на хвилинку в дровітню й хоча б одним оком глянути, скільки грошей у гаманці, яким багатством він тепер володіє...

Дома Шолом застав страшенний переполох, справжній розгартіаш. Усі постелі розкидано, у кухні все шкереберть. Служниця плаче, присягається, що вона сном-духом не відає нічого. Батька не можна було пізнати — він почорнів, як земля, й зігнувся в три погібелі, а мачуха кипнем кипить з гніву, лютує, кляне на всі заставки. Кого саме, сказати важко, бо її прокльони адресовано кудись у простір: "З-перед самого носа забрали, щоб вас лиха смерть забрала!", "Гаман з грошима наче крізь землю пішов, щоб ви вже крізь землю пішли!", "Ніхто не бачив гаманця, щоб ви світу божого не бачили!", "Хто тепер захоче стояти у нас на квартирі, щоб ви правцем стояли!" А сам пожилець Вольфсон стоїть у своєму халатику, з товстою сигарою в зубах, засунувши руки в кишені, й, дивлячись з усмішкою на дітей, каже собі самому:

— Лише сьогодні вранці тримав гаманця, ще з хати не виходив...

— Ви не бачили гаманця? — питає батько дітей. І Шолом відповідає за всіх:

— Якого гаманця?..

Батько рідко коли сердиться. Але цього разу він уже не може стриматись і напускається на свого улюбленця:

— "Якого гаманця?" — перекиривляє він Шолома.— Як вам подобається цей простачок! Цілий ранок тільки й мови Що про гаманець, а він питає, якого гаманця? — І батько звертається до пожильця: — Скільки грошей було у вашому гаманці?

— Річ не в грошах,— відповідав Вольфсон.— Ідеться про гаманець. Лише сьогодні

вранці я тримав гаманця, навіть з хати не виходив ще...

Ні, тепер не час дізнаватися, скільки грошей у гаманці. Шолом не такий ідіот, щоб тепер, у гарячу хвилину, йти в дровітню й поратися з гаманцем. Він може почекати й відкласти цю справу на завтра чи на позавтра. А поки що треба взятися до книжок, виучити географію, історію, розглянути кілька геометричних теорем... Його, мовляв, уся ця пригода не стосується — невинне ягня, та й годі! А навколо страшенна буча! Служницю звільнили, мачуха шаленіє, уся хата ходить ходором. Всі шукають гаманця, і Шолом шукає разом з усіма. Він зиркає на батька, і серце в нього завмирає — він не може дивитися на його зігнуту спину, чути його зітхання й стогони. І лише тепер злодюжка відчуває, яку огидну штуку він утнув. Шолом уже шкодує за тим, що сталося, і гнівається на лукавого, який підбив його на такий гріх, штовхнув на слизьку стежку.

Кожна година тяглася, мов рік, день здавався вічністю. Ледве діждавшись вечора, коли весь тарарам, весь розгардіяш трохи вщух, а інші хатні клопоти й турботи про хліб насущний змусили на якийсь час забути про крадіжку, юний злодюжка вислизнув надвір і прокрався в дровітню. Він опустився на землю, витяг гаманця, відкрив і заглянув у нього... Там лежала старовинна, стерта монета. Колишня її вартість становила, мабуть, десять копійок, але тепер вона нічого не була варта, бо ніхто уже не брав її. А сам гаманець теж нічого не був вартий. Зовсім нікчемний гаманець: замочок поганенький, шкіра його заяложена, зморщена й пожовкла, як обличчя старої баби,— такий гаманець огидно брати в руки!.. То чи варт було заради цього дрантя вчинити такий гріх, порушити одну з десяти біблійних заповідей: "Не укради!"

Коли Шолом повернувся у хату, мачуха наказала йому внести пожильцеві самовара. Щоразу, коли пожильцеві Вольфсону подавали самовар, він починав потирати руки й казав співучим голосом, римуючи слова: "Ану, давай, давай, будемо пити чай!.." Тепер він ще додав: "Ну, що чути, нема гаманця?.." І глянув хлопчикові в очі. Шолом відчув у його словах і погляді приховану іронію. А може, це йому тільки здалося так? Як то кажуть: "Знає кицька, чиє

т

сало з'їла..." Або: "На злодію шапка горить..." В усякому разі, юний злодюжка люто зненавидів у цю хвилину Вольф-сона, не міг дивитися на його литвацьке обличчя й слухати його литвацьку вимову, проклинаючи й те, й те страшними прокльонами. Але як його бути з гаманцем? Це ж не діло — його ще можуть знайти в дровітні. Якби не поспішили звільнити служницю, то можна було б гаманця підкинути. А тепер, коли її вже нема, підозра обов'язково паде на дітей. Кепська справа!..

Вночі Шолом довго не міг заснути. Йому все здавалося, що то сон, лихий сон. Невже це правда? Невже він злодій? Звичайнісінький злодій?! Як низько може впасти людина! Його аж піт пройняв від цієї думки. А що буде далі?.. Далі він заснув, і йому верзлися гаманці — не гаманці, а якісь гидкі живі істоти, облізлі, жовклі й зморщені, холодні й слизькі, мов гаддя, жаби... Вони воруються, повзають по тілі, залазять за комір, під пахви — бррр!.. Він прокинувся, почав роздивлятися під ковдрою, мацати тіло — це, хвалити бога, тільки сон. Але як спекатися гаманця? Не залишається нічого

іншого, як закинути його в таке місце, де жодна жива душа не зможе його знайти. Постає питання, куди саме? До сусіда в город? Десь на кладовищі? У жіночу синагогу? Ні, найкраще буде — з моста в річку. І найслухніший для цього час — субота. На цьому він і спинився.

Субота. Кінець літа. Надворі ще тепло. Молодики ще гуляють без верхнього одягу, дівчата ще ходять з парасольками. Серед шпаціруючих і наш герой з гаманцем. Гаманець захований глибоко в кишеню й ущерть напханий камінчиками, щоб він одразу поринув на саме дно річки. Як на те, на мосту повно людей, а Шоломові ж треба, щоб ніхто не бачив, як він здійснюватиме свій задум. Шолом довго походить серед натовпу, зазирає всім у вічі, й він ладен заприсягтись, що люди якось дивно поглядають на нього. А може, це йому тільки здається? Знову-таки: "На злодію шапка горить..." Нарешті Всевишній зглянувся на нього, навколо нікого нема. Шолом перекинувся всім тілом через поруччя, удаючи, ніби побачив у воді бозна-яке диво, і намацав у кишені клятого гаманця. Йому здалося, що в руці у нього якась бридка жива істота, щось ніби гадюка. Він поволі витяг це з кишені, розтулив пальці. Плюх —

і гаманець зник! На воді, де впав гаманець, виникло коло. Воно почало ширшати дедалі більше, потім виникло ще одне коло, потім третє... Шолом не міг відірвати очей від того місця, де він потопив свій гріх, поховав свою таємницю навік-віки. Раптом чийсь приємний голосок вивів його з задуми й забринів чарівний сміх:

. — Рибки плавають? Ха-ха! А чим іншим можна тут милуватись?

Шолом повернув голову й побачив канторову дочку з подругою.

— Ви вже давно тут стоїте? — спитав він дівчат.

— Весь час, ха-ха! — відповідають вони сміючись. Шоломові наче щось урвалося всередині — невже вони все бачили?

Дурний хлопчак! Марно він страхався. На нього чигала інша біда, якої він аж ніяк не сподівався. Йому судилося пережити, як побачимо далі, нову драму під назвою "Канторова дочка".

55

КАНТОРОВА ДОЧКА

Дочка кантора Цалі. — Палка любов.-Листування двох юних сердець. — Лист нашого героя потрапляє в чужі руки

Таку саму іроль, яку в великому місті відіграють тепер гімназисти й студенти, відігравали колись у маленькому містечку учні повітового училища. Одного їм тільки бракувало — уніформи. Та це не заважало дивитися на них, як на справжніх героїв. їм дозволялося таке, чого звичайним хедерникам аж ніяк не подарували б. Вони, скажімо, могли безкарно підстроїти каверзу шамесу, купатися в річці поза купальнею, жартувати з кого завгодно й навіть розмовляти з дівчиною, аби вона була з гарної сім'ї. А дівчата просто-таки упали за ними. Проте я мушу одразу застерегтися, що тут флірту або романів і помину не було. То були найчистіші, найсвятіші відносини, які тільки можливі між юнаком і дівчиною. Я анітрошечки не прибільшу, коли скажу, що

відносини між ангелами не можуть бути чистішими й невиннішими, ніж відносини між канторовою дочкою й юним героєм цього життєпису. Де, коли й за яких обставин вони познайомилися, важко тепер сказати, та це, власне, не має особливого значення. Іншого часу та іншого місця для зустрічей, крім як у суботній день на мосту, що веде до Підвірок, у місті не було. Хто перший заговорив, юнак чи дівчина, і що вони тоді вперше сказали одне одному, зараз визначити неможливо. Почалося воно, безперечно, з пильного погляду, з усмішки. Потім — ніби ненавмисний дотик ліктем, а потім — рукою до кашкетика: "Здрасте". Далі — вже не приторкаючись до кашкетика: "Как поживаєте?" А згодом, під час дальших зустрічей, зупинялися на хвилинку, заводили мову про які-небудь дрібниці й домовлялися про наступну зустріч:

Він. До побачення.

Вона. Коли? Знов у суботу?

Він. А коли ще, як не в суботу?

Вона. Де? Знову тут, на мосту?

Він. А де ж іще?

Вона. Може, десь в іншому місці?

Він. А саме?

В о н а. Де ви будете в свято тори, під час гакофес? * В і н. Як то де? У великій синагозі. Вона. А чом не в холодній синагозі? В і н. Там, де ваш батько молиться? Вона. Хіба це однаково?

Він. Мій батько спохватиться, що мене нема...

Вона. Якщо ви хлопчик, який ще боїться батька...

Шолом не дає їй закінчити, бо ці слова допікають йому до серця. Як, йому кажуть, ніби він хлопчик, що боїться батька! І хто це йому каже?! Він одразу дає собі раду й спритно викручується з ніякового становища: йому конче треба їй сказати дещо дуже важливе, але ж вона тге сама, а з подружкою, тому він не може їй це сказати. Канторова дочка червоніє й дає знак подрузі, щоб та відійшла трохи вбік. Подружка відходить, і вони залишаються віч-на-віч. Канторова дочка ладна вислухати його секрет. Він не дав себе довго просити і, плутаючи язиком, каже їй:

— Я давно збираюсь вам сказати, що хотів би зустрітися з вами сам на сам, без свідків, без подружок.

— Мало що! А я, гадаєте, не хотіла б побалакати з вами сам на сам, без свідків, без подружок? Але це неможливо, мене не відпускають саму. Мати пильнує, щоб я сама нікуди не ходила. Але подруги боятися нічого. Вона дівчина тиха, скромна й сама не від того, щоб побалакати з хлопцем. А якщо хочете знати, то ця дівчина теж закохана в хлопця...

— Теж закохана? Виходить, ви тим паче закохані? Хотів би знати, хто цей щасливець!

— Багато будете знати, швидко постарієте.

Чи потрібні ще якісь коментарі до цих слів? Хіба само собою не зрозуміло, що цей щасливець таки не хто інший, як він сам? І коли ще може виникнути якийсь сумнів, то

досить глянути на її сяюче обличчя й на очі, що променяться щастям. Знайоме обличчя, знайомі очі. Де він бачив оцю біляву дівчину з русою, кучерявою косою? Навіть її рука йому знайома — біла ручка з тонкими, довгими пальцями. Біла ручка, ніжна, тепла. Вперше в своєму житті тримає він дівочу ручку...

Як благочестивий єврей чекає на месію, так Шолом чекав на щасливий день свята тори. Але як нестерпно довго було чекати. Дні тяглися, наче з смоли. Шолом мало не збожеволів. Тоді він вирішив вилити свою душу на папері, в листі, сам не знаючи навіщо й для чого. Він писав цілий день і цілу ніч, і слова лилися нестримно, як потік, що не знає перепон, як фонтан, з якого вільно б'ють високі струмені. Він би писав отак без кінця-краю, якби не вийшов весь папір. Хоч автор далеко не багатій, проте він би тепер дорого дав за цей документ...

Але як лист потрапить до неї? Єдиний спосіб — це переслати його подругою. Виходить, слід звіритись із своєю таємницею якійсь третій особі, здатися на сторонню дівчину, якої не знаєш, не відаєш! Та це, можливо, не стало б Шоломові на заваді, але тут постає нове питання: як під-ступитися до цієї третьої особи? А втім, є вихід: доведеться залучити ще четверту особу, а саме, хлопця, в якого закохана подружка канторової дочки. Хлопець із хлопцем — це вже зовсім інша річ. Хлопець із хлопцем завжди можуть порозумітись і довірити один одному будь-яку таємницю. Тепер залишилася дрібниця — знайти цього хлопця й здружитися з ним. Це, здається, зовсім легко здійснити. Але не так швидко робиться, як мовиться.

Цей хлопець служив прикажчиком у залізній крамниці. Він був непоганий на вроду, але руки мав... ну, справді тобі лаписька. Доступитися до нього було не дуже важко, але значно важче було пояснити йому, в чому річ. Уже під час першої спроби мало не вибухнув скандал. Хазяйці залізної крамниці, тепло закутаній зовсім не за сезоном, з чорними руками й чорнотою під носом (через те, що вона голими руками відважувала шріт і цвяхи й тими самими руками сякала носа), не сподобалося, що її прикажчик лигається із синком Рабиновича. Які це справи може мати прикажчик із сином реб Нохема Рабиновича? Це по-перше. А по-друге, коли дійшлося до головного й Шолом сказав йому, що має прохання до його нареченої, прикажчик наїжився, мов той півень, що побачив кота, який підкрадається до його курок.

— Звідки ти знаєш, що я маю наречену?

— Я знайомий з її подругою.

— З канторовою дочкою? Е, там ти наразишся на костолома.

Шолом, власне, не розумів, що таке костолом. Але з прикажчикової усмішки він здогадався, що то, певно, не дуже приємна річ.

— А хто такий цей костолом? — спитав він.

— Це вже моя справа... Нумо, послухаємо, яке твоє прохання.

Шолом витяг з кишені грубезний лист і передав його прикажчикові:

— Оце ваша наречена має передати канторовій дочці й вами переслати мені відповідь.

Прикажчик взяв листа й оглянув конверт з усіх боків.

— Оце все? Прийди завтра, і ти, можливо, одержиш відповідь.

Наче камінь упав з серця! На другий день, в умовлений час, Шолом одержав від прикажчика відповідь, що відповіді ще нема:

— Прийди завтра і напевно одержиш відповідь. Назавтра знову те саме — відповіді нема. І тут Шолом

помітив — а може, це йому здалося,— що прикажчик якось дивно усміхається. До цієї підозри додалася ще одна — прикажчик сказав зітхаючи:

— Ех, якби я вмів писати, як ти!..

— Звідки ти знаєш, як я пишу?

— Моя наречена розповіла мені.

— А звідки знає твоя наречена?

— Вона це знає від канторової дочки...

Відповідь була, здавалося, досить задовільна, і дуже приємно було чути від дівчини, яку любиш, такий комплімент. Проте в Шоломову голову мимохіть закралася прикра думка: "А може, прикажчик не передав листа й сам прочитав його?.." Ця думка не давала йому спокою. Нарешті він діждався відповіді. Це було вже напередодні свята. Прикажчик вибіг йому назустріч і ткнув у руку жовтий клаптик паперу, згорнутий учетверо, без конверта, але заклеєний сургучем і припечатаний монетою. Це був довгожданий лист від канторової дочки, який своїми тонкими, довгими літерами нагадував йому її тонкі, довгі пальці. Вона писала, що з слізьми на очах перечитала кілька разів його листа, і їй дуже шкода, що вона не вміє писати так, як він. Якби вона мала крила, то полетіла б до нього, якби вона вміла плавати, то перепливла б усі моря, аби побачитися з ним. І коли він гадає, що вона може спокійно спати, то глибоко помиляється. Вона очі видивила, чекаючи на свято тори, бо серце серцю вістку подає. Наприкінці вона його попереджала, щоб більш не посилав їй своїх листів таким шляхом, бо вона певна, що листа тримали чужі руки... Він згадав прикажчикові лаписька, і його обсіпало жаром і снігом, коли уявив собі, як прикажчик розпечатує конверт і читає його листа, в якому він вилив свою душу перед канторовою дочкою. Але Шолом недовго переживав, бо наближалось свято тори й незабаром він мав побачити її, стояти коло неї, розмовляти з нею, з канторовою дочкою...

56

У СВЯТО ТОРИ

Ніч свята тори. — Поезія гакофес. — Євреї йдуть у танець. — Жінки й дівчата цілують тору, — Небеса розкриваються, і ангели співають хвалу господу

Коли б я був Гете, я б, далебі, не описував мук молодого Вертера, я б краще описав муки бідного юнака, що палко закохався в канторову дочку. А коли б я був Гейне, то я б аж ніяк не оспівував флорентійських ночей, а краще б оспівав ніч свята тори, коли євреї кружляють з торами навколо амвона, а молодіці й гарненькі дівчата приходять у синагогу й змішуються з чоловіками,— у свято тори це дозволяється. Вони цілують тору, стрибають, кричать, пищать різними голосами: "Дай вам боже щасливо дожити до наступного року!" А їм відповідають: "І вам бажаємо того самого! І вам бажаємо того

самого!"

Ще за одну-дві години до гакофес збираються діти й вилазять на лави з прапорцями в руках, що на їхніх держальцях настромлено червоні яблука з увіткнутими в них свічечками. Прапорці тріпочуть у дитячих руках, яблука багряніють, свічечки горять, і дитячі щічки червоніють, як ці яблука, а оченята сяють, як свічечки. Це — малеча. А старші хлопчики, які вже вивчають талмуд, або учні повітового училища походжають у синагогальному дворі. Повітря свіже й чисте. Небо всіяне зірками. Свято відчувається на всій землі. Навіть тиша якась урочисто святкова. Ніщо не в силі порушити святість цієї ночі, коли народ наш у цілому світі радіє з небесного дарунка. І коли проїде селянська підвода, здіймаючи густу, задушну куряву, або промчить поштова тройка з бубонцями — дзінь-дзінь-дзінь! — то проїхав якийсь чиновник,— кого це обходить? Курява осяде, бубонці затихнуть вдалині, а ніч залишиться, як і раніш, урочиста, святкова — бо на землі свято тори. Чорний кіт перебігає на своїх оксамитних лапках синагогальний двір і зникає. На далекій околиці тужно, протягло заскиглив собака й затих, а ніч, як і раніш, залишається урочиста, святкова, бо на землі свято тори. І так легко дихати, на душі так хороше, так радісно! І тебе поймає почуття гордощів. То ж не дрібниця: ось я, ось ніч свята тори, ось небо, а там бог — мій бог, моє небо, моє свято!

— Хлопці, несуть тори!

Заскочили в синагогу. Та де там! Нічого подібного — там ще триває вечірня молитва. Кантор Цаля з холодної синагоги стоїть коло аналоя з двома півчими. Один з них чорнявий хлопак з товстими губами — бас, другий — худорлявий хлопчик з блідим личком — сопрано. А сам кантор, реб Цаля, що має чудовий голос,— високий на зріст чоловік, рудий, з вигнутим, мов ріг, носом і рідкими кучерявими пейсиками та рудою кучерявою бородою, яка здається приліпленою. Хто б міг повірити, що в такої потвори може бути така вродлива, ніжна, тендітна, мила дочка?.. Канторова дочка — це ж його дочка, а кантор Цаля — її батько, який перед усіма вихваляється, що він має виняткову дочку, вона одна така у бога й у нього! "Погано тільки те, що вона не хоче йти заміж. Кого їй не сватають — вона все ні та ні! Але це їй допоможе, як мертвому банки. Хай тільки нагодиться гарний жених, вона змушена буде сказати "так". А то її можна потягати за коси, а в крайньому разі знайдеться й палиця!.." Так каже кантор Цаля, звісно, жартома, і показує свій бамбуковий кий із старою пожовклою головою з слонової кості.

Ось уже скінчилася вечірня молитва в холодній синагозі, а до гакофес ще далеко. Ще проказують молитву: "Тобі дано бачити, щоб ти знав...", і між парафіянами, що сидять коло східної стіни, розподіляють по одному реченню цієї молитви, що його кожен читає на свій лад, стоячи на місці. І хоча мотив молитви завжди й скрізь однаковий, але тому, що кожен молільник вирізняється своїм голосом, своїм тембром та ще трохи лякається при цьому, то виходить зовсім не те, що хотілося б, і трель наприкінці речення звичайно губиться...

Холодна синагога досить велика, простора й висока. Стелі вона не має, тільки покрівлю, ось чому її називають холодною. Зсередини покрівля зображає небо й

пофарбована у блакитний, аж надто блакитний, майже зелений колір — художник трохи перебрав міру,— і блискучі зірки надто великі. Кожна зірка трохи менша за яблуко й чимось нагадує картоплину, обведену золотом. Розташовано ці картоплини, чи то зірки, не як зірки на небі, без будь-якого ладу — ні! Вони розташовані рівними рядами, густо, одна біля одної. У центрі, на довгих мідних ланцюгах, звисають старовинні люстри з старої позеленілої міді. З такої самої старої позеленілої міді також і канделябри на стінах. В усіх світильниках горить безліч свічок, і в синагозі так світло, що, здається, світліше бути не може.,

Звідки взялося, нівроку, стільки людей — чоловіків, жінок, молодичь, хлопців, дівчат, дітлахів? Шолом уперше в холодній синагозі, й мимоволі йому спадає на думку речення: "Які прекрасні шатри твої, Якове!.." Йому досить важко було знайти собі вільне місце. Щастя, що його пізнав шамес! Адже це синок Нохема Рабиновича! Треба йому дати місце не де-небудь, а навпроти східної стіни, серед шановних парафіян.

Яка молитва йде зараз? Гамір стоїть такий великий, що навіть не чути кантора та його півчих. Даремно молільники кричать раз у раз: "Ша!" Даремно шамес стукає по столу. Жінки гомонять, дівчата сміються, діти верещать. Ось стоїть хлопчик і заливається гіркими слізьми. "Чого ти плачеш, хлопчику?" У нього яблучко спало з прапорця, і його ненавмисно розчавили. Що він тепер робитиме без яблучка?.. А біля хлопчика сидить парубок, шкірить зуби й сміється з його трагедії. Шоломові стає прикро, і він заводить дискусію з парубком:

— Чого б я сміявся?

— Бо хлопчик — дурень! — відповідає парубок і знову шкірить зуби.

Шолома це ще більш сердить:

— Ну, а ти в його роки мав більше розуму? Парубок перестає сміятись і вже каже задирливо:

— Скільки розуму я мав у його роки, я не пригадую, але тепер я, безперечно, маю в п'ятці більше розуму, ніж ти в голові, хоча ти синок Нохема Рабиновича й вчишся в повітовому училищі...

Якби все це відбувалося не в холодній синагозі, серед чужих, то син Нохема Рабиновича розраховався б з ним по-своєму, але тут він мусив змовчати, бо цей нахаба ще б надавав йому потиличників. Тим часом Шолом почув серед великого гамору довгождані слова: "Вельмишановний реб Шимшон-Зейв, син реб Хаїма-Цві койгена, віддай честь торі!", "Вельмишановний реб Мойше-Яков, син реб Нахме-на-Дойва левіта, віддай честь торі!" Отже, гакофес почалося. Де ж канторова дочка?

"Волаємо до тебе, господи, поможи нам!"—перший тур процесії завершився співом, простою мелодією "гайда" й танком. І ось шамес знову починає вигукувати своїм хрипким голосом на той самий лад: "Вельмишановний та-кий-то, віддай честь торі! Вельмишановний такий-то, віддай честь торі!" І так минув другий тур, потім третій, четвертий. Після кожного туру такий самий простий спів, такі самі танці. А канторової дочки все ще не видно.

Шолом нервується, озирається на всі боки, може, він її нарешті десь побачить. Але

її нема! Ні її, ні подружки! Невже вона його так жорстоко обдурила? А може, вона не могла прийти? Може, з нею щось сталося? Може, дізналися про їхню таємницю, і дівчину замкнули в хаті? Кантор Цаля здатний на все! Це ж людина, що тягає дівчину за коси й лупцює її палицею!.. Чорним думкам і похмурим здогадкам кінця-краю нема...

Шамесові, мабуть, здалося, ніби синок Нохема Рабиновича не може всидіти на місці й весь час крутиться, озирається на всі боки тому, що він жадає зробити одне коло з торою. А може, хтось із старостів подав йому знак, щоб він вшанував торою також сінка Нохема Рабиновича? Так чи інак, але серед інших імен Шолом несподівано почув і своє ім'я: "Отрок Шолом, син реб Менахема-Нохема, віддай честь торі!" Краска залила йому лице, він не знав, де сховатися від звернених на нього очей. Він себе почував, як кожен юнак, якого вперше викликають до урочистого читання тори. І не встиг він отямитись, як шамес уже підніс йому тору і він сам, Шолом, опинився з великою торою на руках в одній лаві з іншими парафіянами. Процесія почалася. Кантор Цаля ступає на чолі й співає: "Заступнику знедолених, поможи нам!" Жінки й дівчата пориваються до тори, цілують її й бажають Шоломові: "Дай вам боже щасливо дожити до наступного року!" Те, що всі йому кажуть "ви", бентежить його. Він розгубився від несподіваної честі й водночас пишається, що теж бере участь у гакофес, один юнак серед стількох дорослих! І все це тому, що він не будь-хто, а син реб Нохема Рабиновича, син шановних батьків!.. Раптом, саме в усьому цьому сум'ятті, Шолом відчув, що його хтось поцілував у руку: "Дай вам боже щасливо дожити до наступного року!" Він звів очі й побачив — це вона, канторова дочка, і поруч неї, звісно, її подруга.

Небеса розверзаються, ангели спускаються на землю й співають хвалу. Вони оспівують створений господом богом світ, такий солодкий, чудесний, любий світ! Вони оспівують створених господом богом людей, таких гарних, солодких, чудесних, любих людей! На душі так добре, що аж хочеться плакати. І серце співає до ангелів: "Мир вам, ангели господні!"

Щоправда, спершу він трохи збентежився, йому здалося дивним, що вона, замість цілувати тору, поцілувала його руку! Може, то сталося випадково? Ні, не випадково — він це зрозумів, коли побачив її усміхнені очі. Це його так вразило, що він мало не випустив тору з рук. Йому хотілося зупинитись, знову хоча б глянути їй у вічі, якщо не можна буде сказати кількох слів. Але зупинитись неможливо: ті, що йдуть позаду, напірають на нього. Треба йти далі, треба передати тору іншим, бо гакофес ще не скінчилися. Лише тут, перед кіотом, передавши шамесові тору, він озирнувся, сподіваючись ще раз побачити її хоча б здалеку. Але дівчини не видно. Тоді він пускається слідом за новою процесією, робить ще одне коло, шукає її очима, але канторової дівчини нема, вона зникла! Він вибігає надвір, але її ніде нема. Може, то був сон? Може, це йому приверзлося? Ні, то не сон був, не мара — він ще досі відчуває поцілунок на своїй руці. Шолом іде далі й не чує землі під собою. Йому здається, що в нього вирости крила, й він летить, ширяє, і ангели ширяють разом з ним, лінуть у повітрі, супроводжуючи його до великої синагоги.

Там гакофес ще тривають. Батько в незвично доброму святковому настрої. У своєму

старому, трохи посіченому шовковому сурдугі, на якому де-не-де просвічує жовта підбивка, він, проте, має надзвичайно гарний, величний вигляд. Біля нього стоять удатні зяті: з одного боку Лейзер-Йосл, з другого — Магідов. Обидва пускають дотепи, а батько, за своїм звичаєм, слухає й усміхається.

— Де це ти був так довго? — питає батько, крий боже, не докірливо, а просто з цікавості.

— У холодній синагозі,— відповідає Шолом і вихваляється, що його там ушанували торою.

Це батькові сподобалось:

— Дуже люб'язно з їхнього боку.

А удатні зяті жартують з синка Рабиновичів. Один питає його, чи він там познайомився із "заступником знедолених". А другий додає: "Звідки там буде "заступник знедолених"? Адже там тільки внук "заступника знедолених". І всі троє сміються з цього дотепу, а Шолом сміється разом із ними... Ото випала нічка! Така ніч можлива тільки в свято тори!

57

КРИЗА

Гірке розчарування в найчистіших почуттях.—Наш герой захворів на тиф.— Він встає після хвороби іншою людиною. — Прощання з дитинством

Щоразу, коли автор цієї розповіді спускається в глибокі катакомби свого далекого дитинства, виносить на світ божий і провітрює свої спогади про безповоротні дитячі роки, заглиблюється в дальший досвід, здобутий ним на великому світовому ярмарку, що зветься життям, і тверезо зважує все це холодним розумом, його дивує, як це він міг знести такі нещадні удари долі, жорстокий обман, гіркі розчарування й все ж залишитись цілим і здоровим для того, щоб, мабуть, діставати нові удари, знову обманюватись і ще гірше розчаровуватись. Але не такі страшні самі лише удари, як розчарування, як обман. Рана від удару загоюється, а розчарування закарбовується в душі навіки.

Героя цього життєпису не раз ранили морально та обдирали матеріально. Він зазнав, як читач побачить з дальших розділів, що значить втратити за короткий час величезний капітал на спекуляціях, в які його втягли різні ме-нахем-мендли *, і він може з чистою совістю сказати, що його не так вражала втрата грошей, як те, що його ошукали й що він помилився в людях.

Уже тоді, коли Шолом був ще хлопчиськом і по-дурному закохався в канторову дочку, він зазнав першого страшного розчарування — удару, якого ні він, ні будь-хто інший не міг навіть сподіватися. Можна було припустити, скажімо, що батьки дізнаються про цей дурний роман і стануть йому на перешкоді. Можна було припустити, що кантор Цаля віддере її за коси або як слід оперіщить палицею, не жартوما, а цілком серйозно. Але хто міг навіть подумати, що канторова дочка, саме тоді, коли вона завела роман із сином Нохема Рабиновича, кохалася з росіянином, прикажчиком великої залізної крамниці Котель-никова, і що вона одного суботнього

вечора, небавом після описаного свята тори, втече з ним, сховається в монастирі, серед черниць, вихреститься й одружиться таки із цим самим прикажчиком.

Ніяка письменницька фантазія не в силі створити того, що може учинити життя. Само собою зрозуміло, що бідолаха кантор метався сюди-туди, шукав заступництва, протекцій до архімандрита, до ігумені монастиря й до самого губернатора. Але нічого не допомогло. Місто кипіло, мов казан. Цілий світ ходив ходоіром. Якби то була дочка звичайного єврея — тоді що ж, нічого не вдієш, трапляються нещастя. Але ж тут таке сталося у кантора, у духовної особи! Хто його тепер пустить до аналоя? І де він візьме засоби до існування? А яка ганьба для парафіян холодної синагоги! Справді-бо, чому це сталося саме з кантором їхньої синагоги?..

Та яке значення мало все це в порівнянні з тим пеклом, що бурхало в душі шалено закоханого в канторову дочку парубійка, якого ця дівчина так жорстоко обманула, проміняла його, сина шановних батьків, на котельниковського прикажчика?! Навіщо їй треба було дурити невинного парубійка, писати йому такі листи, цілувати в руку під час гакофес, присягатися йому на вічну любов тощо? Адже втеча з прикажчиком сталася не внаслідок раптового спалаху пристрасті. Про все вже давно було домовлено. І Шолом пригадує, як жених її подружки, прикажчик з лаписьками, якимось натякнув йому, що з канторовою дочкою він наразиться на костолома. Тепер він уже знає, хто цей ко-столом. І від цієї думки в ньому спалахує така лють, що він проклинає себе, проклинає той день, коли познайомився з канторовою дочкою, проклинає прикажчика залізної крамниці, котельниковського прикажчика, прикажчиків цілого світу. Ах, як добре було б, якби раптовий вогонь спалив усі залізні крамниці міста або якби розверзлася земля й поглинула весь Переяслав з мостом та Підвірка-ми, як Койраха. Він не відчуває ані крапельки жалю ні до рідних, ні до чужих, ні до стариків, ні до дітей — під три чорти всіх і все!.. І він проклинає створений богом світ, такий фальшивий, жорстокий, паскудний світ! Він проклинає створених богом людей, таких фальшивих, жорстоких, паскудних людей!..

Одного разу приходить якимось Шолом з училища, поринувши в свої мізантропічні думки, і відчуває, що голова наче свинцем налита, перед очима мигтять кружечки й якісь дивні фігурки. Кружечки ширшають, фігурки тануть, як сніг на сонці, і на їхньому місці виникають інші фігурки. Обідати йому не хочеться. Мачуха дивується: "Чудасія!" — шпигає вона, за своїм звичаєм. А йому ноги підгинаються. Він лягає на канапу. Підходить батько, мацає йому голову й щось питає в нього. Він відповідає, але, що в нього питали й що він відповідав, Шолом не знає, не пригадує. Здається, мова йшла про шлунок, про лікаря, про аптеку... Він почуває, як йому тицяють у рота чайну ложечку з чимось гірким, що пахне мигдалем... А голова, ох, голова!.. І перед очима в'ються клубки, вони проходять крізь вуха й зникають десь з протяглим свистом. І ніби крихітні мурашки рояться під шкірою, лоскочуть, булькають, клекочуть десь усередині, в тілі, і гаманці, гаманці котяться вниз з гори, безліч гаманців. А люди хочуть їх спіймати й не можуть... Чудно тільки те, що очі в нього, здається, заплющені, проте він бачить усе, що діється навколо! Він нічого не чує — через свист у вухах він нічого не може чути, але

бачить він усе добре. Все перемішалося — колишні приятелі й теперішні, й різні інші люди: Шмулик, Шимелів син Пинеле, Додин син Еля, син дядька Пині — Іця, постоялець Вольфсон... Найцікавіше те, що котельниковський прикажчик молиться в синагозі перед аналоєм і виспівує: "Тобі дано бачити...", а канторова дочка б'є себе в груди й кається: "За гріх, учинений мною..." І якийсь гомін, приглушений гомін чути з холодної синагоги — дивні, плачливі, схлипуючі голоси. То моляться покійники. Адже відомо, що покійники моляться кожної суботньої ночі в холодній синагозі. Вони збираються минье-ном і моляться. Хто цього не знає? Шолома ніщо не дивує, навіть те, що котельниковський прикажчик, християнин, співає єврейську молитву... Одне тільки його бентежить: чому його приятель сирота Шмулик, якого він щойно бачив, нічого не спитав про скарб? Як він міг забути про таку важливу справу? Шолом розплющує очі, шукає Шмулика й не може його знайти. Нема ні Шмулика, ні тих, які тут щойно були, нема нікого! Куди вони всі поділися? Він знову заплющує очі й прислухається, як калатає серце, як стукає в скронях. Він відчуває, що його обсипало потом. Пучки в нього зморщились, наче після гарячої лазні, і волосся на голові таке мокре, що липне до лоба. Раптом Шолом чує дотик холодної руки й знайоме зітхання. Він знову розплющує очі — це батько! А біля нього Вольфсон, Колектор у темних окулярах і ще багато людей. Він бачить, як усі вони дивляться на нього з жалем, чує й розуміє, що кажуть про нього. "Криза", — чує він, але йому невтямки, що це таке. Приємно, що всі турбуються, цікавляться ним. Найбільше стурбований батько. Він нахиляється до нього й питає, що б він хотів. Шолом відповідає не відразу — він хоче насамперед збагнути, де він і що з ним діється. Минає якийсь час, аж поки він очунюється й розуміє, що сталося: він, певно, був хворий, дуже хворий, а тепер йому ліпше. Ліпше? Ні, чудово! І лише тоді, коли він усе це збагнув, він проводить язиком по засмаглих губах і вимовляє одне тільки слово: — Агрус!

Батько презирається з присутніми, що стоять навколо хворого, і перепитує:

— Агрус? Який агрус?

— Варення! — відповідає хворий несподівано грубим голосом, який спершу звучить високо, дискантом, а потім низько — басом.

Хворий аж сам лякається, таким незнайомим йому видається власний голос. За той час, що Шолом хворів, він так змінився, що коли він зійшов через два тижні з ліжка й, насилу дочвалавши до зали, глянув у дзеркало, то ледве пізнав себе. Перед ним стояв зовсім інший чоловічок. Раніш то був цікавий хлопчик, моторний, жвавий, з червоними, пухкими щічками, з усміхненими оченятами, підстрижений кружальцем, з кучерявим русим чубчиком, що звисав на лоба. Тепер він зблід на виду, щічки змарніли, очі стали великі, погляд замислений, а сам він вигнався вгору. Його обстригли наголо, як татарина, зрізали русе кучеряве волосся. Тепер то вже був зовсім інший парубічко.

Але Шолом змінився не тільки зовні — він увесь став якийсь зовсім інший. Шолом відчував, що душа його перетерпіла кризу... І йому стало жаль, щиро жаль свого дурного, наївного минулого, яке вже не повернеться й не повториться ніколи, ніколи! І навіть тепер, переживаючи в пам'яті знову ті щасливі роки й переходячи до дальшої

оповіді, він з тихим сумом озирається назад і прощається вже навіки з гарними роками свого дитинства:

— Прощай, дитинство!

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

58

ШОЛОМ ДАЄ ЛЕКЦІЇ

Що означає давати лекції. — Молоді й старі вчителі. — Сила граматики. — До нього приходять з протекцією. — У переяславському міському саду і вдома у мачухи. — Колекторів компроміс. — Шолом одержує посаду й пакує свої книжки

Тепер важко сказати, чия то була ініціатива, тобто кому першому спало на думку, щоб парубійко, несповна сімнадцяти років, без будь-якої ознаки вусиків на верхній губі, ще не скінчивши навіть курсу повітового училища, взяв ціпочок у руки, накинув піджачок на плечі й ходив з хати в хату давати лекції. Давати лекції — означало навчати хлопчиків і дівчаток усього того, чого навчають у класах, зобов'язатися пройти з ними певний курс і підготувати їх до певного терміну, щоб вони могли вступити в училище або скласти іспити.

Складати іспити стало звичною справою, модою. Геть усі готувалися до іспитів. Хлопчики й дівчатка, женихи й молоді сім'янини, навіть літні люди, бородані, взялися до граматики Говорова, арифметики бвтушевського, географії Смирнова, геометрії Дістервега й розпочали завчати напам'ять байки Крилова, студіювати словник. Ці іспити стали якоюсь пошестю! Само собою зрозуміло, що за такої пошесті у місті бракувало учителів. Професіональних учителів євреїв було всього лише двоє: старий Монісов, глухий, як тетерук, не мав зубів і тому, коли розмовляв, бризкав слиною, і Нойах Бусель, трохи молодший за Монісова, знав французьку мову, носив синій мундир, наваксовані чоботи й за лекції правив страшенно дорого. А крім цих двох, був ще писар Іця та його брат Авром, теж писар, обидва чепурні чоловічки з червоними щічками-пампушками. Вони, щоправда, брали дуже дешево, але страх як були не в злагоді з російською граматиною і не знали, як писати слово "печеніги". Тобто вони знали, що десь у цьому слові повинна бути літера "ять", але ніяк не могли вгадати, де саме її треба поставити: після "п", після "ч", після "н" чи, може, зовсім після "г". Так само вони не могли собі дати раду з літерами "с" і "ш". Коли доходило до таких слів, як "суша" або "Саша", вони могли написати і "суша", і "шуса", і "шуша" або "Саша", "Шаса", "Шаша". Серед молоді міста йшов такий анекдот: коли братам запропонували перекласти на російську мову фразу: "Саша сушився на суші", то один написав: "Шаса шу-сился на шусе", а другий: "Шаша шушился на шуше".

Це, звісно, був тільки анекдот. Але ж як їм, бідолахам, допекло до серця, коли вони дізналися про цей анекдот! Це таки дуже прикро. Як! Вони, можна сказати, навчили письма ціле місто, від малого до великого, а тут приходять якісь цуцики, молоко на їхніх губах ще не висохло, і розповідають анекдоти!.. Але нічого не вдієш, граматика стала ходовим товаром, без граматики не можна було й кроку ступити. Дійшлося до того, що навіть дядько Пиня, який не терпів класів, як благочестивий єврей не терпить

свинини, теж визнав, що граматики корисна річ. Він роз'їжджає по ярмарках, торгує з Москвою, росіяни його шанують, і він сам чудово розмовляє російською мовою, проте він відчуває, що йому бракує знання граматики (при слові "граматика" дядько Пиня чомусь показував п'ять стулених пальців).

Проте, щоб його небіж Шолом не дуже заносився, дядько Пиня визнавав за потрібне додати, що він не розуміє, чому, знаючи граматику, обов'язково ще треба ходити без шапки, не робити обмивання рук * перед тим, як сідаєш до столу, і писати в суботу. Йому здається, що одне одному не заважає: можна знати граматику й разом з тим носити шапку, робити обмивання рук і не писати в суботу! Дядько Пиня добре знав святе письмо і тому суворо пильнував релігійних догматів. Він досі не міг пробачити Шоломові його давній гріх, коли той у суботу зробив напис на паркані... Та хто тепер зважає на дядька Пиню? Справді, чому такому парубійкові, який одержує стипендію, дає лекції і "загрібає золото", не можна заноситись? Адже його рвуть на шматки, б'ються за нього! Всі хочуть, щоб саме він готував їхніх дітей у класи, а не хтось інший. Люди вже почали навіть вдаватися до протекцій Колектора з темними окулярами, як до друга Нохема Рабиновича. Вони просили його зробити їм таку ласку й попросити реб Нохема Рабиновича, щоб той умовив свого сина приділити їм хоча б півгодини щодня: "Кажуть, що Шолом має легку руку, він краще за всіх готує до іспитів..." Батьківське серце аж мліло, душа його раділа — до такої честі дожили! Хоча, правду сказати, втіха була невелика, дуже невелика. Яка це втіха, скажіть, будь ласка, коли ніколи не бачиш своєї дитини? Першу половину дня він учиться в класах, другу половину, аж до самої ночі, дає лекції. А потім він ще йде гуляти з приятелями в міський сад.

Улітку переяславський міський сад — справжній рай. Там грає військовий оркестр під керуванням полкового капельмейстера, єврея з чорною бородою, чорними, як вишні, очима й товстими губами. Дівчата зачаровані його диригентською паличкою, а він однаково любить усіх дівчат, усміхається до них здалеку своїми чорними, як вишні, очима та товстими губами, не перестаючи при цьому махати паличкою. Сурми сурмлять, барабан барабанить. Парочки гуляють, здіймаючи густу куряву. Повітря насичене солодким ароматом відцвітаючої бузини. Лише той, хто народився й виріс на Україні, може гідно оцінити всю розкіш цього аромату, здатний як слід відчути чарівність літньої вечірньої прогулянки в міському саду. Сад освітлено дуже слабо — там горять усього лише трое-четверо газових ліхтарів, закурені, з розбитим склом. Коли здіймається сильний вітер, ліхтарі гаснуть. Та хто звертає на це увагу? Навпаки, у темряві, якщо хочете знати, ще краще. Юнаки й дівчата можуть трохи зупинитись, побалакати, посміятися та й домовитись за одним разом про завтрашню зустріч таки тут, на цій самій алеї, під відцвітаючою запашистою бузиною...

Додому приходиш збуджений, розпалений, голодний і перекушуєш чим бог послав — шматочком оселедця, таранею, зеленим огірком, цибулькою з хлібом. Апетит, нівроку, непоганий, то де там ще робити обмивання рук, проказувати вдячну молитву? Батько вже й не питає навіть про вечірню молитву... Усе це його, звісно, засмучує, але він удає, ніби нічого не помічає. А поговорити з дітьми ніколи. Попоївши, діти беруться

до підручників, щоб вивчити на завтра уроки. Мачусі не подобається, що Шолом учиться при світлі газової лампи, палить гас, і вона починає бурчати. Батькові стає прикро! А Шолом каже, що пін купить гас за свої гроші й заведе собі власну лампу. Батько забороняє йому навіть говорити про це й просить

Шолома не засмучувати його. Тут втручається Колектор з темними окулярами. Він каже, що не терпить чвар, і пропонує компроміс: оскільки Шолом уже людина самостійна, заробляє, нівроку, якусь копійчину, а вчитися йому ще теж треба — він має скласти останній іспит, то справедливо буде цьому шибеникові дати спокій. Свою думку Колектор кінчає такою порадою:

— Моя порада така: хай він найме десь кімнату з харчами до кінця іспитів і хай собі вчиться на здоров'ячко. А якщо йому важко знайти кімнату, то я можу це взяти на себе.

Спершу батько навіть слухати не хотів про такий божевільний план. Але Колектор умів переконати навіть кам'яну стіну. Крім того, він не любив зайвої балаканини — Колектор був людина діла. Він одразу пішов кудись і незабаром повернувся з радісною вісткою — все вийшло якнайкраще! Знайшлася людина, яка згодна здати в найми кімнату з харчами. Шолом житиме на всьому готовому безплатно, але з однією умовою — він мав вчити трохи дітей, всього лише півгодини вранці й півгодини вдень — старших дітей, а також іноді півгодини чи годину ввечері — молодших.

— Скільки ж там усього дітей? — питає батько.

— Чого це вас турбує? Хіба він їх мусить годувати? Він повинен тільки їх учити. Отже, яка різниця, чи їх там троє, чи п'ятеро, чи семеро? Ви, здається, добре знаєте, що я вам друг і не підведу вас. Моя порада: хай шибеник збирає свої речі й рушить зі мною. Але негайно, бо охочих до такої посади знайдеться дуже багато. Гайда!

Шолом починає пакуватись. Багато часу це в нього не забирає. Весь його гардероб складається з двох сорочок, одної пари шкарпеток, мішечка з філактеріями, молитовничка й книжок, безлічі книжок. Пакуючись, Шолом зиркає на батька, на його жовте як віск обличчя. Батько куйовдить свою ріденьку борідку, жує її. Він не мовить ані слова, але кожне його зітхання крає серце. Зате мачуха розбалакалась. Почала жаліти Шолома, їй, мовляв, цей план не подобається. По-перше, що скажуть люди? Люди, бодай вони сказалися, скажуть, що винна мачуха. Це одно. А по-друге, кому може заважати дитина, яка живе у рідного батька? Одним ротом більше, одним ротом менше — від цього юшка піснішою не стане... І коли ді-йшлося до прощання, вона навіть пустила сльозу.

Провівши Шолома, батько взяв з нього слово, що суботу він перебуватиме вдома. У будні хай уже буде так, як є, але в суботу, бога ради, в суботу!.. Чом не потішити батька? Тим паче, що це й самому Шоломові приємно. Бо де ще справляють суботу так, як у його батька? Хто ще так урочисто проказує вітання "Мир вам!?" У кого ще так щиро звучить хвала жінці, господарці дому? Хто ще вміє так гарно співати суботні гімни? А кидеш? Усі євреї проказують кидеш, але не над усіма спочиває божа благодать. У всіх євреїв справляють суботу, але не до всіх спускаються посланці небес,

ангели миру, які витають у повітрі, сповнюючи хату тихим спокоєм святої, великої, любної суботи...

59

ІДИЛІЯ

Суботні гості. —Поет Биньйоминзон.— Дантове пенло і "Йосафатова долина, або Холера". — Ян поет смажить шматочок оселедця на жаринах. — За суботнім столом. — Старостиха Фейга-Лея нетерпеливо чекає на суботу

Запрошувати гостя на суботу не тільки вважалося добрим ділом — це стало звичаєм, навіть, можна сказати, потребою для кожного шановного хазяїна тих часів. Такий почесний чоловік, як, скажімо, Нохем Рабинович, не міг собі уявити, як можна сісти до столу в суботу, не запросивши якого-небудь гостя,— це б йому затьмарило свято.

І щоразу бог посилав йому іншого гостя. Цього разу гостем був син. Це теж непогано! Але, крім сина, прийшли ще двоє. Один з них Колектор — його ви вже знаєте, а другого звали Биньйоминзон — з ним я вас зараз познайомлю.

То був співець, не співак у кантора, а співець-поет, який писав староеврейською мовою й написав твір під назвою "Йосафатова долина, або Холера". Високим штилем змальовував автор, як бог розгнівався на розбещене людство й послав на землю холеру, звісно, в образі жінки, потворної, страшної, справжньої холери, з великим гострим, як бритва, ножем, яким вона нещадно різала, не перебираючи, геть усіх. Дантове пекло, звісно, змальовано страшнішими барвами й справляє на читача глибше враження, ніж "Холера". Але річ не в цьому. Головне тут мова. То була кучерява, солоденька, закрутиста мова, якої холера, безперечно, не варта. Це — щодо твору. А тепер про самого автора.

Биньйоминзон був худорлявий, але ширококостий чоловік, з широким, квадратним, лискучим обличчям, з ріденькою борідкою, такою ріденькою, що, коли він їв, можна було простежити, як кожен шматок проходить горлом, наче в голодній гуски. Ковтаючи, він махав головою вгору-вниз, теж як голодна гуска. Волосся на голові у нього було також рідке, але довге, звисало воно маленькими кучериками й було змащено якимсь жиром, щоб блищало. Одягався він, як німець, і на голові носив високий, твердий капелюх. Одяг на ньому був дуже старий, приношений, але надзвичайно охайний, ретельно вичищений, випрасований. Робив він усе це сам: сам чистив, сам прасував, сам латав, сам гудзики пришивав. Він, здається, сам прав уночі сорочку, яку носив удень, і навіть краватку він теж сам собі змайстрував. Розмовляв Биньйоминзон якимось проникливим голосом, з трагічним виразом на обличчі, закотивши очі під лоба й одчайдушно жестикулюючи. Дивлячись на цього суб'єкта, Шолом частенько думав собі: "Цікаво б знати, який вигляд мав цей Биньйоминзон років тридцять-сорок тому, коли він ще був парубчаком".

Ніхто не знав, відкіля він узявся. За висловом мачухи, його сюди принадив Колектор. "Один невдаха тягне за собою другого невдаху..." На його кляте щастя, Колектор привів його з сірим чемоданчиком саме тоді, коли її, тобто мачухи, не було

вдома. Прийшовши й побачивши цього суб'єкта, з чемоданчиком, що читав батькові якусь книж-чину, вона одразу сказала, що це невдаха, один з тих, яких "слід густо сіяти, щоб вони рідко зійшли", і спитала його, чом він краще не зупинився у Рувима Ясногородського. Та, власне, було вже пізно,— адже ж не можна ні сіло ні впало вигнати людину з хати, тим паче таку істоту, яка нічого не потребує, нічого не хоче й нічого не вимагає. Спав він на старій цератовій канапі у темному коридорі, між двома кімнатами. Коли вносили самовар, він наточував окропу у власний великий чайник по самі вінця, висипав туди з жовтого папірця якісь листочки "до серця", виймав з кишені свій кусник цукру й пив собі свій власний чай.

З їжею було те саме. У його сірому чемоданчику завжди лежав шматок пречерствого хліба. Що черствіше, то краще, бо ощадніше! Щодня він купував собі на копійку шматочок оселедця, заходив навшпиньках в кухню, вибачався разів п'ятнадцять-двадцять перед мачухою, просячи дозволу покласти шматок оселедця в піч, десь у куточку, на жарини, щоб він трохи підсмажився. А коли цей оселедець смажився, він починав протестувати: шипів, шкварчав і так смердів, що хоч тікай з хати. Мачуха присягалася, що другим разом вона викине його разом з оселедцем. Але клятви своєї вона не додержувала, бо треба мати серце вбивці, щоб так повестися з людиною, яка цілий тиждень живиться тільки оселедцем.

Субота була винятком. У суботу Биньйоминзон ставав таким самим гостем, як і інші, навіть почеснішим за інших, оскільки він був людина делікатна, вчена, просвітник, поет! А те, що він, бідолаха, злидар, то це ж не його провина. Якби від нього залежало, то він би волів бути багатієм. Але нічого не вдієш, людині не щастить... І Биньйоминзон тяжко зітхав. Господар у відповідь теж зітхав, наливав вина йому, собі, Колекторові, і всі троє випивали. Після чарки вина вони жвавіли, язики розв'язувалися, і всі разом починали голосно гомоніти. Але вони не дурниці плели, крий боже, а розмовляли про серйозні речі — про книги, філософію, просвіту, науку...

Наймолодший з гостей, автор цих рядків, теж брав участь у розмові, але поводився серед старших скромно, остерігався зайве слово сказати, хоча до нього вже ставились, майже як до дорослого. Адже він заробляв гроші, давав лекції, а це вам не дрібниця!

Відколи Шолом став жити окремо, самостійним життям, ці двоє гостей почали ставитись до нього, як до дорослого, казали йому "ви". Для Колектора ІПолом став клієнтом, покупцем. Він записав його на одну восьму квитка брауншвейзької лотереї й пообіцяв йому таким самим тоном і з такою самою впевненістю, як батькові, що Шолом, з божої допомоги, обов'язково виграє головний виграш. А поет Биньйоминзон почав взагалі вчащати до парубійка й писав за його столом, поки той був на лекціях. А одного разу він приніс свій сірий чемоданчик з рукописами, з черствим хлібом і, замість того, щоб смажити щоранку свій шматочок оселедця в заїзді Рабиновича й терпіти мачушині скандали, він краще цю саму процедуру почав провадити у хазяйки свого юного друга Шолома, до якого кінець кінцем остаточно перейшов і оселився там назавжди.

Це вийшло досить просто й природно. Двоє людей непогано ставляться один до одного і можуть стати один одному в пригоді, то чом вони не можуть жити разом?

Биньйоминзон — знавець староеврейської мови, поет, а його юний друг має окрему кімнату й широке ліжко, не ліжко, а ціле поле. Кому завадить, як у ліжку лежатимуть двоє, а не один? Щоправда, поет Биньйоминзон був надто балакучий, він без упину розхвалював власні вірші, читав свої поеми допізна, та ще з таким запалом, з таким натхненням, що в нього аж сльози наверталися на очі. Та це невелика біда. Його юний друг Шолом мав, хвалити бога, міцний, здоровий сон, а поета Биньйоминзона мало обходило, що той спить, бо коли він, Биньйоминзон, читав свої вірші, йому все було байдуже, хай навіть цілий світ полетить шкереберть!

Здавалося б, що могло зв'язувати цих щойно змальованих людей?— Що, скажімо, спільного було між Нохемом Рабиновичем, шановним городянином, напівхасидом, напівпросвітником, і таким литваком та міснагедом *, як Колектор? І яке відношення мали ці двоє до голодного, екзальтованого поета Биньйоминзона? І як міг себе почувати в такому товаристві жвавий хлопчик з пухкими щічками й русим кучерявим волоссям (після тифу волосся почало рости на голові в нього, як трава після дощу) ? І що цікавого міг тут знайти для себе парубчак такого віку, коли вже тягне надвір, у міський сад, на прогулянку з товаришами, з напівзнайомими дівчатами? І все ж слід сказати, що то була рідкісна ідилія, незбагненна дружба, незвичайна близькість, і субота була днем жаданої зустрічі, днем, якого вони всі нетерпеливо чекали цілий тиждень. Якщо хто-небудь з них мав чим поділитися, він це залишав на суботу. Биньйоминзон, який цілий тиждень нікому не давав спокою, читаючи свої вірші, найкращі з них залишав на суботу, після обіду. А втім, це тільки так мовиться після обіду. Насправді він читав усе, що в нього набиралося за тиждень, до обіду, під час обіду й після обіду. Колектор був набагато практичніший за нього. Коли поверталися з синагоги і батько проказував усі належні передобідні молитви та йшов мити руки, Колектор, заглядаючи крізь свої темні окуляри в тарілку, казав: "А тепер наш поет, мабуть, щось прочитає нам". І поет, хоча він, бідолаха, за цілий тиждень дуже зголоднів, про що свідчили характерні для нього ковтальні рухи, не давав себе довго просити. А Колектор тим часом уминав, аж за вухами лящало, вмочаючи свіжу халу в добре наперчений рибний соус, запивав маленькою чаркою міцної горілки і, потираючи руки, казав із захватом:

— Чудово! Це щось надзвичайне!

Було тільки не зовсім ясно, що саме захопило його так: Биньйоминзонові вірші, чи наперчений рибний соус, чи чарочка горілки, чи все це разом? У всякому разі, настрої був такий піднесений, що навіть така прозаїчна душа, як мачуха, теж ніби трохи жвавішала; у своїй святковій бердичівській наколці вона приязно дивилася на суботніх гостей і частувала, запрошуючи їх радніше попоїсти, а розмови залишити на потім.

Щоб завершити картину й таким чином показати цю ідилію ще виразніше, слід присвятити кілька слів ще одній живій істоті, яка нетерпеливо виглядала суботніх гостей. То була Старостиха Фейга-Лея. Автор цих спогадів уже раз її вивів під цим самим ім'ям в іншому творі ("Хлопчик Мотл"). Мова йде про кішку. Її так прозвали тому, що вона була дуже гладка, нагадуючи цим справжню старостиху. Діти любили

кошенят, а Фейга-Лея щороку приносила цілий виводок гарненьких рябих кошенят. Коли вони підростали, їх роздаровували, а Фейга-Лея залишалася в хаті, почувавши себе, як старожил, що отаборився тут назавжди. Вона знала собі ціну й не давала наступати собі на хвіст. Щоправда, мачуха її не дуже жалувала, і їй частенько добре діставалося від неї — або ногою в бік, або щіткою по голові. Але чим вона, зрештою, краща за мачушиних рідних дітей? А мачушині діти теж не дуже панькалися з Фейга-Леєю, жорстоко кривдили її, забирали в неї новонароджених кошенят і немилосердно мучили їх. Але й це можна якось пояснити (все можна пояснити): чому, власне, діти повинні поводитися з кішкою краще, ніж їхня мати поводить із своїми рідними дітьми? Звісно, коли Шолом жив удома, він стежив за тим, щоб Фейга-Лею марно не кривдили. Тепер, коли він став тільки гостем, приходив усього лише один раз на тиждень, у суботу, Фейга-Лея зустрічала його, як рідного.

Побачивши його, вона схоплювалася, вигинала спину, терлася головою об його ноги, широко позіхаючи та облизуючись.

— Як ся маєш, Фейга-Лея? — питав її Шолом, нахилиючись до неї й гладячи її по голівці.

— Мня-у! — відповідала вона тоном, який мав означати: "ЕтІ Хвалити бога, живемо й бачимось!" — і не переставала тертися голівкою об його ноги й муркотіти, дивлячись на нього винуватими очима й сподіваючись, може, їй щось дадуть.

— Німа тварина! — казав Колектор зітхаючи. А Биньйоминзон, ковтнувши й глянувши на присутніх, сповіщав, що він має присвячені цій темі вірші, які називаються "Він милосердий до створінь своїх". І, не дожидуючи, поки його попросять, він заочував очі під лоба й починав читати свої вірші.

60

ВТРАЧЕНІ НАДІЇ

Незабаром іспити. — Шолом і його приятель Еля будують надхмарні замки. — "Гімн переможцеві третього". — Шолом пише високомовного листа директорові Гурлянду. — "Клуб" у тютюновій крамниці. — Директор Гурлянд відповідає листом, і надхмарні замки зруйновано

Час біжить. Діти підростають. Настало літо, останнє літо перед закінченням училища. Незабаром іспити. Ще один-два тижні — і Шолом вільний від училища, яке вже йому добре набридло. Наш герой, власне, ніколи не почував особливої симпатії до повітового училища. Воно ніколи не правило йому за джерело мудрості й знань. Дещо він там вкусив тільки з дерева так званого тоді просвітительства. Книжки, російські й староеврейські, газети й журнали — ось ті плоди, якими він живився вдосталь. Багато в чому йому допомагав "клуб", тодішня переяславська інтелігенція на чолі з Колектором, Биньйоминзоном і удатними зятями. А Шоломовим ідеалом був Арнольд з Підвірок з його величезною бібліотекою.

Єдине, що зв'язувало Шолома з училищем, була його дружба з Елею, якого він щиро любив за його жваву вдачу й за вміння цілком артистично, як справжній комік, імітувати й перекривляти всіх учителів. Шолом і Еля разом пустували, разом читали

книжки, тішилися життям, тримаючись відокремлено від інших учнів, здебільшого тупоголових довбешок. У той час, коли всі учні готувалися до іспитів, тремтіли, боялися провалитись, обидва товариші, Шолом і Еля, чхали на весь світ і навіть не думали про іспити.

Літо. Надворі справжній рай. Найкраща пора для купання, катання човном геть далеко, вздовж протилежного берега, у високому очереті. Там, за рікою, галявина, поцяткована білими та червоними стокротками, а далі, за галявиною,— гайок, власне, справжній гай. Пуститися з усієї сили через галявину, добігти щодуху до гаю — це зовсім не така легка річ! Хто з них раніш добіжить, Шолом чи його друг Еля? Добігли! Відсапуючись, вони кидаються ницьма на зелену запашну траву й починають колупати сиру піщану землю, де копошиться мошка, гуляє жучок, лазить мурашка, тягнучи в передніх ніжках цілу соломку, шматочок кори, хвоїнку. Тихо. Незвична, дивна, заколислива тиша. Рідко коли її порушує щебет ластівок, які проносяться над головою — ознака, що буде дощ; а іноді з далекого очерету долинає самотнє кумкання жаби: "Ква!" — і знову тихо. Це теж проти дощу, хоча небо чисте, прозоре, як зефір, на обрії ані цяточки. Відчуваєш свою близькість із цим лісом, галявиною, стокротками, свіжою землею й запашною травою, з мошкою, жучком та мурахою, що лазить, з ластівками, що літають, з жабами, що кумкають, і з усією навколишньою природою. І кожне окреме ество є часткою всесвіту, і все це разом з людиною — єдиний світ, єдина сім'я, одне ціле. Усе це роїться, клопочеться, метушиться й шумить — справжній ярмарок, цілий світ, світ, що зветься життям. Юні друзі почували себе чудово в цьому світові, обидва були задоволені своїм життям, ситі своєю минувшиною, раділи сьогоднішнім днем і сподівалися ще кращого у майбутньому. Вони вели довгу, тиху, спокійну розмову, що не має ні початку, ні кінця. Розмова точилася переважно про їхнє майбутнє. Що буде далі? Вони складали плани, будували надхмарні замки, малювали собі таке розкішне, гарне життя, яке звичайно уявляється кожній молодій людині, але в дійсності ніколи таким не буває...

А втім, залишатися тут надто довго не можна. Час біжить. Іспити все ж не дрібниця. Вони таки перші учні в класі, але мало що може статися! Буває, що й найкращий учень провалюється. Тільки одна людина була певна в їхньому успіхові — то був Колектор з темними окулярами.

— Які там іспити? Навіщо іспити? Начхати на них, та й годі! — казав Колектор, який турбувався за шибеника більш, ніж рідний батько. Тому ніхто так не зрадів, як Колектор, з доброї звістки, принесеної Шоломом, а саме, що його та друга Елю зовсім звільнили від іспитів.

— Хвалити бога, ми вільні! Вільні від іспитів! Отже, давайте пити-гуляти! — вигукнув Колектор.

Того-таки вечора Колектор на radoщах приніс до шибеника оселедця з двома французькими булочками, а в кишені — пляшку горілки, і вони втрьох (разом з поетом Биньйоминзоном) гульнули як слід. На Биньйоминзона, як він сказав, найшло натхнення, і він експромтом написав вірша "Гімн переможцеві третього". Під третім

розумілися тут три класи, що їх Шолом скінчив.

Тепер постало нове питання — що робити далі? Який обрати шлях? На сцені знову з'явилися всі наші старі знайомі: обидва удатні зяті, Арнольд з Підвірок та інші друзі й приятелі, кожен із своєю порадою: гімназія, школа казенних рабинів, університет, професія медика, адвоката, інженера... Батько розгубився: стільки шляхів, професій, фахів — аж голова наморочиться!

З усіх проектів зупинилися на одному, на Житомирському вчительському інституті, куди обіцяли прийняти на казенні кошти обох відмінних учнів — Шолома й Елю. Папери вже було надіслано в Житомир до директора інституту Гурлянда. Для більшої певності Шолом додав до своїх паперів особисто від себе листа, написаного староеврейською мовою у високому, добірному стилі, щоб показати директорові Гурлянду, що той має справу не з якимсь хлопчиськом. Колектор був у захваті.

— Хвалити бога, позбулися клопоту,— сказав він, протираючи свої темні окуляри мокрою полою (без окулярів Колекторове обличчя здавалося опухлим, а повіки — подушечками).— Шибеника вже забезпечено. Дай боже мені мати такий певний заробок, як я певний у його успіхові. Хоч би хто він був — рабин чи вчитель,— але людиною

він, безперечно, буде. І від призову ми теж гарантовані. Казенних вчителів і казенних рабинів на військову службу не беруть. Тепер ще залишилося знайти гарну наречену з пристойної сім'ї і з посагом тисячі на півтори — і все буде гаразд. Отже, реб Нохем, скажіть, щоб подали трохи "Церковного, кошерного для пасхи"...

Але Колектор радів завчасно. А сталося ось що.

Жодна справа, до якої Нохем Рабинович брався, все ж яе давала достатніх засобів до існування. Та ось знайшовся багатий куркуль Захар Нестерович, який був про Рабиновича дуже високої думки й тому вирішив здати йому в оренду приміщення на крамницю й льох у самому фараді свого нового великого будинку. Він йому також допоміг відкрити торгівлю тютюном, гільзами й цигарками, А в льох перевели винарню "Разных вин Южного берега". Відтоді прибутки значно збільшилися. Дім Нохема Рабиновича, як ви пам'ятаєте, був завжди щось ніби клубом, місцем, де збиралися молодь та різні освічені люди. Тепер цей "клуб" іще більш пожвавішав, його почали ще частіше відвідувати друзі, знайомі й навіть дехто з покупців. Хто мав вільну хвилинку й хотів побути серед людей, послухати, що чути на білому світі, приходив у "тютюнову" викурити цигарку й трохи побалакати про се, про те.

Якось у "клубі", чи то в "тютюновій", зібрався весь цвіт переяславської інтелігенції. Тут були всі наші знайомі: Йося Фрухштейн, обидва удатні зяті, Арнольд з Підвірок і, звісно, Колектор, поет Биньйоминзон та їхній юний друг Шолом. Точилася дуже жвава розмова, раз у раз вибухав оглушливий регіт. Розсмішив присутніх один з удатних зятів — Лейзер-Йосл. Він запропонував, щоб •кожен спробував пояснити зміст слова "масивний", не махаючи при цьому руками. А що для єврея пояснити подібне слово без рук річ неможлива, то кожен на свій манір показував руками, що означає слово "масивний". Оце й викликало такий регіт.

Раптом, в розпалі веселощів, відчинилися двері й ввійшов листоноша з рекомендованим пакетом. На конверті було надруковано по-російському великими літерами: "Канцелярия Житомирского учительского института".

— Ага, це від нього, від Гурлянда! Розпечатали конверт і прочитали листа директора Гурлянда. У листі було сказано: "Оскільки курс навчання в

III

інституті триває чотири роки, а з паперів та метрики видно, що особа, якій вони належать, народилася 18 лютого 1859 року, то виходить, що року 1880, а саме уже через три роки, в жовтні, їй доведеться з'явитися до призову, тобто за рік до закінчення усього курсу вчительського інституту".

Ця звістка впала, як бомба, як грім з ясного неба. Усі почали сперечатися й заходились тлумачити зміст листа. Як зрозуміти все це, що він хоче цим сказати і чом він, цей Гурлянд, не зробив ясного висновку? А чи не можна якось виплутатись з цього становища? Та даремні були всі ці суперечки й дебати. Було ясно, як двічі по два — чотири, що гру програно, шансів на вступ до інституту ніяких нема. Метрику не переробиш, а Гурлянд не така людина, що здатна піти на поступки. Нічого не вдієш!

Героєві цієї розповіді той час уявляється ніби переходом з одного життя в інше. Треба було обрати свій шлях, виробити план дій і визначити, так би мовити, програму всього життя. Він і його друг Еля уже давно умовились, що вони разом поїдуть у Житомир, житимуть в одній кімнаті, разом вчитимуться, гулятимуть, купатимуться, кататимуться човнами... А коли настануть канікули, вони разом поїдуть додому, і — ах, як вони тоді вразять колишніх шкільних товаришів своєю житомирською уніформою! Вони держатимуться відокремлено від них, вестимуть бесіди про Пушкіна й Лермонтова, про Байрона й Шекспіра, розмовлятимуть голосно, щоб усі чули й знали, що вони не шмаркачі якісь. Колишні товариші прислухатимуться й дивуватимуться, заздритимуть. А дівчата, червоніючи й удаючи, ніби застібають рукавички, крутитимуться коло них і пускатимуть бісики очима, щоб познайомитись. Одне слово, рай земний!

І несподівано ці мрії розвіялися, мов дим. Ні Житомира, ні вчительського інституту, ні купання, ні катання, ні канікул, ні товаришів, ні дівчат, ні раю, ні кар'єри! На батька було жаль дивитися. Його обличчя пожовкло як віск, нові зморшки, нові турботи, нові зітхання: "Гвалт, Що його робити? Що можна робити?" Биньоминзон відчував себе ніяково. Він би хотів утішити всіх хоча б новим віршем, та, на жаль, тепер не віршується!

А Колектора чогось не видно. Він разів зо два приходив на хвилиночку, казав, що має для шибеника чудовий план, який забезпечить його самого на все життя, дітей і навіть онуків. Та, на превеликий жаль, він, Колектор, не має зараз часу. Він пішов, і відтоді про нього не було ні слуху ні духу.

Колектора. — Похорон. — „Він був чудною людиною“. — Поет Биньйоминзон зник і об'явився в Америці

Нема нічого вічного на світі. Прийшов кінець описаній вище ідилії. Один із згаданих друзів пішов передчасно, а слідом за ним щез і другий, і компанія розпалася. Початок цьому поклав наш старий знайомий, Колектор з темними окулярами й великими, глибокими гумовими калошами, а потім скоро не стало й поета Биньйоминзона.

Що ж, власне, за людина був оцей Колектор? Де він узявся? Кого він мав на білому світі? Заради кого він працював усе своє життя, день у день чалапав по багнюці, обливався потом, сподіваючись на головний виграш? На все це важко дати більш-менш певну відповідь. Пам'ятається тільки, що він частенько просив свого юного друга, шибеника, щоб той приділив йому кілька хвилин і написав своїм гарним почерком адресу, яку він так диктував:

— Местечко Погост, Пінського уезда, Мінської губернії, госпожа Фрейдка Етка.

— Госпоже Фрейдке Етке,— виправляв його Шолом згідно з граматиною.

А той диктував далі:

— Со вложенієм три рубля.

— Трьох рублей,— знову виправляв його Шолом згідно з граматиною.

— При чому тут граматика? — опинався Колектор.— Там чекають грошей на свято, а не граматики.

Недаром у нас на Волині кажуть: "Литвак поїхав з дому — шукай вітра в полі". Колектор мав звичку піти кудись на хвилинку й зникнути на цілу вічність. І хоч скільки ви потім допитувалися в нього, де він так довго був, ви ніяк не могли дізнатися: "Був — не був, яка різниця?"

Тепер Колектор знову кудись зник, і ніхто не знав, де він подівся.

Одного разу, коли Шолом займався у себе на квартирі із своїми учнями, раптом відчинилися двері — і ввійшов батько. Шолом злякався:

— Що сталося?

— Нічого. Колектор захворів. Треба його навідати... По дорозі батько розповів Шоломові деякі подробиці

про Колекторову хворобу. Він, власне, давно вже нездужає, але останнім часом зовсім розхворівся. Картина його хвороби, яку змальовував батько, набирала дедалі загрозливішого вигляду. Виявлялося, що Колектор смертельно хворий. "Його справи, мабуть, дуже кепські, він, можна сказати, при смерті..." Отак розмовляючи, вони підійшли до синагогального двору.

Синагогальний двір був залитий промінням пекучого літнього сонця. Цілий табунець напівголих, босих єврейських дітлахів грається в коники, сповнюючи двір дзвінками, оглушливими криками. Весело й жваво на єврейській вулиці. Хоч як тут тісно й скупчено, повітря, проте, свіже, приємне. Де-не-де красується деревце, пробивається з-під землі травиця. Вилиті помії припліскують куряву, що її здимають дітлахи ("коники") своєю біганиною. Хоч би як там було, але надворі літо, надворі

гарно, і божий світ чудесний!

— Отут живе Колектор,— сказав батько, і вони, придержуючись руками за вологі стіни, спустилися в підвал, вірніше, в якусь темну яму, відчинили двері з важкою залізною клямкою, і перед їхніми очима постала така картина.

На голій землі лежить щось, накрите чорним покривалом. Посередині воно здимається, наче горбок. У головах догорають дві свічки, встромлені в дві пляшки різного розміру й різного кольору. Серед кімнати сидить на стільці якийсь єврей із скуйовдженою бородою, у подертому лапсердаку, певно, шамес. Праворуч попід стіною стоять одна поруч одної, як посиротілі близнята, глибокі гумові калоші, старі, драні, а на підвіконні єдиного вікна валяються великі, темні окуляри.

Того-таки дня відбувся похорон. Можна собі уявити, який то міг бути похорон, коли покійник, по-перше, був злидар — ніхто його не знав, не відав, а по-друге, в місті мав славу прихованого безвірника. Але оскільки в проводах взяли участь такі люди, як реб Нохем Рабинович, Йося Фрухштейн, удатні зяті й навіть Арнольд з Підвірок (це був перший, якщо не єдиний, похорон з участю Арнольда), місто зацікавилось, люди, дивлячись один на одного, почали збиратися, натовп дедалі зростав, і похорон вийшов несподівано досить пишний і імпозантний. Жебраки, каліки, учувши багату поживу, причвалали з усіх закутків, шарпали людей за поли й нарешті зчинили галас, чом родичі не роздають милостині перед ношами. Їх ніяк не можна було переконати, що то помер такий самий злидар, як і вони самі.

— У такому разі чому він заслужив такий пишний похорон? — обурювалися жебраки.— Якщо він не багатій і, як видно, не рабин, то за що йому така честь?..

Сонце ще немилосердо пекло, коли з темного підвалу винесли ноші, накриті чорним покривалом. Синагогальний двір і вся вулиця були аж чорні від величезного натовпу. Людей ніхто не запрошував — вони самі прийшли. Ніхто не плакав, але звідусіль було чути зітхання. Ніхто не проголосив надгробного слова, не рвав на собі одягу, не проказав заупокійної молитви, не збирався справляти жалобу. Але хвала покійникові носилася в повітрі. "Він був добра людина...", "Не святий, але щирий, лагідний чоловік...", "Підтримував бідаків...", "Віддавав увесь свій заробок...", "Навіть останній кусень віддавав...", "Офірував собою заради ближнього...", "Для хворих бідаків дер з живого й мертвого...", "Не любив говорити про себе, завжди турбувався про інших...", "Чудний єврей був...", "Не чудний єврей, а чудна людина...", "Так, це була справжня людина..."

То був тихий, але гарний похорон. Шолома опановувало якесь відчуття задоволення. Хвалити бога, людині все ж віддають належне, якщо не за життя, то хоча б після смерті, віддають хоч що-небудь, хоч трошечки шани за стільки років горя, злиднів, поневірянь. Жаль тільки, що сам Колектор з темними окулярами уже не може встати хоча б на одну хвилинку й подивитись на ту шану, яку йому віддають... А може... Хто знає? Що ми, люди, знаємо?.. І в голові снують думки про безсмертя душі, в яке покійний вірив, хоча він мав славу вільнодумця. "Може, його душа пливе тут у натовпі слідом за ношами і їй відомо більш, ніж нам, багато-багато більше?.. Хто знає? Хто

відає?.."

Натовп дедалі рідшав, і до кладовища дійшли тільки близькі друзі, весь "клуб". Місце Колекторові приділили скромне, яким він і сам був. Його поховали трохи осторонь, насипали горбок на свіжу могилу й розійшлися. Ніхто не плакав, ніхто не проказав заупокійної молитви^ ніхто жалоби не справляв. У "клубі" його деякий час ще іноді згадували. Потім навіть згадувати перестали й зовсім забули.

Незабаром після цього зник також поет Биньйоминзон. Довгий час ніхто не знав, де він подівся. А згодом стало відомо, що він у Києві. Потім ім'я Биньйоминзона згадувалося в зв'язку з "великою битвою", що спалахнула між київськими "мудрецькими", з якими ще зустрінемось у наступних розділах. Його ім'я можна було почути серед імен Мойше-Арона Шацкіса, Іцхока-Якова Вайсберга, Дубзевича, Даревського. А значно пізніше пішла чутка, що Биньйоминзон об'явився в Америці, де він став реверен-том, і тепер у нього, звісно, "ол райт".

Отак розпався цей гурток, компанія розбрелася, рідкісної дружби не стало. Кінець ідилії!

62

ПІВРОКУ БЛУКАНЬ

Самотній і посиротілий. — Чоловік із смушнами. — Герой пішов у світи шукати щастя. — Не можна завжди бути гостем. — Конкуренція між "учителями для дівчаток" і містечкова заздрість та ворожнеча. — Музика Авром — свого роду Стемпеню*. — Герой тінає з чужини додому

Втративши таких друзів, як Колектор та Биньйоминзон, герой цього життєпису просто собі місця не знаходив. Він наче посиротів. Ще більш самотнім він себе відчув, коли його товариш Еля поїхав у Житомир. Тут мимоволі ще домішувалось почуття заздрості. Шолом дуже добре знав, що це почуття негарне, нище. Але він нічого не міг із собою поробити. Йому було прикро, що товаришеві так пощастило, а йому ні. Хіба він винний, що поспішив народитися на кілька місяців раніше за товариша? Через таку дурницю згубити свою кар'єру? Програти все життя? Він уткнув носа в подушку й довго гірко плакав. Йому здавалося, що небо впало на землю й світ померкнув. Але кожна рана має свої ліки, і найкращий цілитель — час.

Тепер попросимо читача повернутися з нами в колишній заїзд Рабиновичів і до його постійних пожитків. Серед них був ще один, який мав дивне прізвисько — Чоловік із смушками. Він скуповував смушки й посилав на свій шкіряний завод. Там ці смушки чистили, фарбували, вичинювали й шили з них селянські шапки й кожухи. Приїзд Чоловіка із смушками можна було учути ще з сусідньої вулиці. Запах смушків був такий гострий, що всі в хаті починали страшенно чхати, потім усім закладало в носі, і ніхто вже не вчував ніякого запаху.

Зате він сам був приємна людина, проста, лагідна, щиросерда. Неабиякий невіглас, він погано знав молитви й, крім того, ще не вимовляв шиплячих звуків. Проте молитися він любив на повен голос. Увечері проти суботи, коли проказували кидеш, він брав келих у руку, заплющував очі й голосно вигукував:

— "...день состий, і заверсені небо й земля..." Дітлахи скочувалися під стіл зо сміху.
Чоловік із

смушками здогадувався, що вони з нього сміються, але це його не бентежило.

— Сибеники, салапути! Хіба можна сміятися з стар-сих? Бог вас покарає, сарлатани!..

Вибухав ще більший сміх. Сміялися всі — старі й малі, і він сам теж сміявся.

Чоловік із смушками багато чим сприяв тому, щоб автор цих рядків залишив своє рідне місто й пішов у світи шукати щастя. І вирушив він не в Америку, боронь боже, не в Лондон чи Париж і навіть не в Одесу, чи Варшаву, чи Київ, а зовсім близько від Переяслава, у маленьке містечко Ржищів (Київської губернії).

— У нас у Ржищеві,— сказав Чоловік із смушками,— зовсім нема вчителів, і там вашого сина озолотять. У мене самого є діти, мої друзі й знайомі мають дітей, що хочуть учитися, а вчителів нема. Біда, та й годі! Повірте мені, ваш син буде в мене, як рідний,— зіниця ока!

Одне слово, він так розохотив батька й сина, що вони не встояли проти спокуси, сіли на пароплав і подались у Ржищів.

Заїхали вони просто до Чоловіка із смушками, і їм так зраділи, що в перший день не знали, де їх краще посадити. Самого господаря вони застали за роботою: у фуфайці, без лапсердака, босий, він сортував смушки. Побачивши таких поважних гостей, ЕІН насамперед узув чоботи, накинув на плечі лапсердак і почав гукати не своїм голосом:

— Сейна-Сейндл! Сейна-Сейндл! Настав самовара! У нас є гості!

Незабаром подали самовара, склянки, чай, каву, цикорій, молоко, здобу, яку єврей може собі дозволити тільки в свято швуес до молочної трапези або для породіллі. А обід був просто-таки царський. Риба фарширована, риба смажена, риба печена. Бульйон з локшиною, бульйон з рисом, бульйон з грінками — вибирайте собі, що хочете. Про м'ясо нічого й казати — воно було всіх сортів! І навіть компоту було два сорти. Потім — самовар, знову чай, варення, закуски. А під час вечері господар заходився розпитувати гостей, що з молочних страв їм більш подобається: налисники, вареники чи пиріжки з кашею? Гості скромно відповіли, що їм байдуже. Тоді на стіл було подано всі три перелічені страви, та ще каву й знову різні варення. Батька поклали спати в залі на оксамитному дивані, сина — на другому дивані й постелили їм, як королю та принцові. Уранці батько попрощався й поїхав додому, а син залишився у Чоловіка із смушками на повному утриманні, і за це він мав учити його дітей.

На другий день обід уже був не такий розкішний, як напередодні. Звичайнісінький бульйон з кашею та шматочок м'яса — і це все. Вечеря й цього разу була молочна, але складалася вона з шматочка сиру та хліба з маслом, хліба — скільки завгодно. Поклали гостя вже не в залі й не на оксамитному дивані, а на залізній скрині, з якої він підвівся уранці зовсім розбитий: ломило всі кістки. На третій день на— обід уже подали варену тараню з картоплею, після якої Шолома страшенно мучила печія. Вечері не дали, крім склянки чаю з хлібом. А спати поклали молодого вчителя вже просто на землю, постеливши йому вичинені смушки. Слід було бути залізним, щоб стерпіти цей сморід

смушків. Крім того, цілу ніч квила дитина в колисці, просто надрилася і не давала спати. Маленька лампочка чаділа, наморочила голову, а малятко не переставало лементувати, аж жаль брав. Переконавшись, що він уже однаково не засне, репетитор устав з смушків і підійшов до немовляти, щоб подивитись, чому воно кричить. Виявилося, що в колиску залізла кицька й розляглася, як у себе вдома. Перед учителем виникла дилема, що його робити? Викинути кицьку — жаль тварини, залишити кицьку — жаль дитини. І йому спала на думку блискуча ідея (розумний хлопець завжди дасть собі раду): поколихати колиску, і кицька сама втече. Він це знав з власного досвіду в себе вдома й у хедері. Існував звичай — перед тим, як покласти дитину в нову колиску, поколисати спершу кицьку. Але ніяка кицька не давала себе поколисати. Тільки-но покладеш її й почнеш колисати, вона підскакувала, мов скажена, — ось-ось видряпає всім очі. Так сталося й цього разу. Репетитор тільки доторкнувся до колиски, кицька схопилася, вискочила й зникла. Зате немовля, відчувши, що його колисають, перестало плакати, заспокоїлось і заснуло. Уранці, коли Шолом розповів це матері, вона, пестячи й пригортаючи дитину, обкладала кицьку страшними прокльонами. Але те, що вчитель цілу ніч не спав, анітрохи її не засмучувало.

Зметикувавши, що так далі жити не годиться, Шолом вирішив найняти квартиру з харчами в іншому місці й розпрощатися із смушками. І тут почалися для нього справжні поневіряння, напасті, лиха: ціла низка сварливих господарок, настирливі таргани, кусючі блощиці, шмигаючі миші, щури та інша погань. Але всі ці неприємності, напасті, прикросі були дрібницею порівняно з інтригами його конкурентів-учителів. То були меламеди, "учителі для дівчаток", які страшенно конкурували один з одним і всі разом розпочали справжню війну проти нового вчителя з Переяслава. Вони ганили його, як тільки могли. За їхніми словами, Шолом був криміналіст, злодій, вбивця, вмістище всіх пороків. Вони поширювали серед господарок такі плітки про нього, що він благав бога, щоб навчальний сезон скоріше скінчився й щоб він нарешті виборсався звідти живцем. Весь час його перебування у Ржищеві був для нього справжнім кошмаром, лихим сном. Єдина сім'я, до якої Шолом заходив і де він почував себе серед людей, була сім'я музики Аврома. Артист з натури, справжній митець, музика Авром вартий того, щоб сказати про нього кілька слів.

То був високий на зріст, широкоплечий чоловік, з круглим, вилицюватим обличчям, маленькими очіцями, густими бровами та довгими, чорними кучерями. Скрипка в його великих волохатих руках здавалася іграшкою. Нот він не знав, проте мав власні композиції. А грав він так, що, слухаючи його, аж млієш від захвату. Це був свого роду Стемпеню, а може, навіть на голову вищий за нього. У житті музика Авром теж нагадував Стемпеню — своєрідна особа, поетична натура і, між іншим, не байдужий до гарних молодниць і дівчат. Зате його жінка не була така відьма, як жінка Стемпеню. Навпаки, вона була йому до пари — така сама висока на зріст, вродлива й огрядна. Трохи навіть занадто огрядна. З неї можна було викраяти трьох жінок. І вдачею вона цілком пасувала до свого чоловіка. Обоє ніколи не злостилися, були завжди веселі, в доброму гуморі, завжди сміялись і любили смачно поїсти, добре випити, приємно

пожити. Коли були гроші, вони купували все найкраще й найдорожче. А не було грошей — клали, як то кажуть, зуби на полицю й чекали, поки бог пошле сякий-такий заробок. Тоді вони "різали" оселедця й влаштовували бенкет на всю губу. Дітьми бог їх теж нагородив — дітей була ціла галайстра, і всі — природні таланти. Усі вони чудово грали на різних інструментах — чудесний оркестр!

До них-то і почав частенько заходити юний учитель з Переяслава. Там він себе почував, як риба в воді. Сам маестро навчав його грати на скрипці. За це він з Шолома нічого не брав. Музика Авром — не така людина, щоб за святе мистецтво, за божественну музику брати гроші. "Але якщо вчитель має якусь копійчину, то, може, він позичить дешицю?" Так само й музикантова жінка. Їй якраз потрібні дрібняки на базар: "Може, у вас знайдеться якийсь дріб'язок?"

Само собою зрозуміло, що дрібні гроші завжди знаходились. І так Шолом поступово став у цьому домі своєю людиною, майже рідним членом сім'ї. А цього було досить, щоб конкуренти-учителі обмовили, облили брудом його самого, музику, а також музикантову жінку та всю їхню сім'ю. Вони розплескали по всьому місті, ніби переяславський учитель віддає музикантовій жінці весь свій заробок, ніби кожного вечора там влаштовують гулянки, музики грають, а вчитель з музикантовою жінкою танцюють, гуляють на всі заставки. "Їм, цим гультям, байдуже, що бідаки пухнуть з голоду, що діти вмирають..." — оповідач робив при цьому благочестиву міну, зводив очі до неба, а слухачі плювалися. Яке відношення мають до цього бідаки й причому тут діти, що означали плювки? Про це не варт питати: там, де йдеться про конкуренцію, здоровий глузд мовчить. Одне слово, Шолом ледве дотягнув до кінця навчального сезону і втік, навіть не озираючись, з клятого містечка додому, заповівши дітям і внукам своїм не давати уроків у маленьких містечках. Ні, він вирішив шукати собі кращої кар'єри в житті!

63

ЗНОВУ ВДОМА

Радість повернення додому. — Шолом знову зустрічається з другом Елею. — У місті подекують, що Шолом пише в "Гамагіді"* — Дарвін, Бонль, Спонсор.— Два типи колишніх екстернів

Ніщо не звучить так принадно, як слово "мати". Ніщо не каже серцю так багато, як слово "батьківщина". Щоб оцінити як слід і відчути, що таке батьківщина, домівка, треба її залишити хоча б на якийсь час, поблукати трохи на чужині, а потім повернутися додому, до рідного вогнища. Кожна річ набирає тоді зовсім іншого вигляду, набуває нової принадності. Усе стає вдвічі дорожчим і милішим, відчуваєш себе ніби оновленим, новонародженим.

Повернувшись на Новий рік додому, Шолом насамперед прогулявся по місту, обійшов усі вулиці й знайшов усі будинки, двори й сади на своїх місцях. Люди, яких він зустрічав, мало змінилися. Вони приязно віталися з ним, і він був з усіма по змозі привітний. Але молодняк за цей час трохи вигнався вгору, підріс, і він сам, як його запевняли, теж виріс, змужнів. Крім того, він ошатно вичепурився: черевики з рипом,

на високих підборах, штани — довгі й широкі, за модою, піджачок коротенький, капелюшок м'який, ясно-жовтий. Волосся він запустив довге, як поет, зачесане донизу а-ля Гоголь.

Зовсім інший вигляд мав його друг Еля, який теж щойно приїхав на свято додому. На ньому була уніформа: коротенька куртка, застебнута, як тужурка, до самого верху, короткі, вузькі штани та синій кашкет з широким козирком. Обстрижений він був, як солдат, груди випнуті, білі зуби виблискують, очі веселі. Еля не міг вдосталь нахвалитися своїм інститутом. Там вивчають, розповідав він, вищу математику, читають російську літературу, займаються гімнастикою, а єврейських дисциплін зовсім мало: розділ з Ігятикнижжя, розділ з "Пророків", дещо з зведення релігійних законів, та й годі. "І оце вся наука, яку викладають у вчительському інституті? І оцей Еля буде єврейським учителем чи рабином?.."

Шолома також уразило те, що його друг привіз з єврейського інституту цілу купу російських пісень і жодної єврейської, неначе він приїхав з бурси, з духовної семінарії. А втім, це не заважало їм залишатись такими самими друзями, як і раніш. Вони всюди ходили разом, весь час були вкупі. В обох знайшлося чимало матеріалу для розмов, а ще більше — для висміювання й глузування з обивателів. І як колись, у старі добрі часи, вони подались до річки, взяли човна й поїхали далеко-далеко поза місто.

Кінець літа. Ще тепло, але поля вже втратили своє зелене вбрання. Від білих і червоних стокроток не залишилося й сліду. Очерет на болоті уже пожовк і порідшав, а гайок почервонів. Минув той час, коли можна було простягнутися на землі: вона тепер стала вогка й грузька. Знайшовши в лісі повалене дерево, друзі сіли, щоб трохи відпочити, й почали розповідати один одному, що кожен з них пережив за півроку їхньої розлуки, не пропускаючи жодної дрібниці. Вони ділилися своїми враженнями й розповідали про кожну зустріч, про кожну подію. І найдивні-ше було те, що, разом розмовляючи, сміючись і перепиняючи один одного, вони, проте, все чули, все розуміли й були щасливі.

Нарешті друзі замовкли. Кожен замкнувся в собі, заглянув у свою душу, залишився сам на сам із своїми думками. Вони, щоправда, найближчі друзі, дуже раді, що зустрілися, і розповідають один одному все, проте, не абсолютно все. Ні, не все! Кожен має ще свої власні думки, свій ідеал, свій власний маленький світ, куди ніхто, навіть найближчий друг, не повинен заглядати...

Холоднішало. День згасав. Сонце сідало. Ліс почав огортатися легким серпанком. Упала шишка. Друзі стрепенулись, немов звільняючись від чар.

— Здається, час їхати додому.

— Так, час їхати додому.

Вони підводяться, перетинають галяву вузькою, звивистою стежкою, сідають у човен і заводять пісню (не єврейську, а російську), пливуть вузькою, звивистою річкою повз жовтий очерет. Додому друзі дістаються вже на смерку. Щоби пашать, очі блискають, апетит страшенний. По дорозі вони купують солодкий кавун і дві свіжі, м'які, ще теплі булочки й справляють бенкет. їм весело, і вони сміються безтурботно,

безпричинно.

Стороння людина могла подумати, що обидва однаково задоволені й щасливі. Вони молоді, здорові, чого їм бракує? А насправді тільки один з них, Еля, був цілком щасливий, тоді як другий, Шолом, почував себе ніби надломленим, на хибному шляху. Єдиною слабкою втіхою була свідомість того, що він уславився в місті своїм майстерним читанням тори в синагозі, глибоким знанням біблії та староеврейської мови, своїм гарним письмом. Для Шоломо-вого друга все це залишалося за сімома печатями. Де вже там йому, Елі, писати таким вишуканим стилем по-єврейському й по-староеврейському! Тільки він, син Нохема Рабиновича, досконало знає всю просвітню літературу й читає "Гамагід". Дивно, що він сам не пише в "Гамагіді". А втім, хто його знає, може, він пише під яким-небудь вигаданим ім'ям?..

Так подекували в Переяславі, де навколо Шоломово-го імені створили справжній ореол, і тепер він уже сам собі здавався далеко значнішою особою. Він тримався солідно, з гідністю, не шукав дружби з колишніми друзями-урвиголовами, записався в міську бібліотеку, звідки приносив додому товсті книжки, читав Дарвіна, Бокля, Спенсера й водився з відомими в місті освіченими молодиками. То були самоуки, які, завдяки власній наполегливості, старанності, самотужки пройшли повний курс наук, засвоїли латинську й грецьку мови, вивчили геометрію, алгебру, тригонометрію, психологію, філософію й здатні були навіть зараз вступити в університет, якби тільки мали хоч трохи грошей.

Ось два типи колишніх перших екстернів. Одного звали Хайте Рудерман, другого — Авремл Золотушкін. Обидва вже покійники й заслуговують, щоб їм було приділено в цих спогадах хоча б кілька рядків. Хайте Рудерман жив далеко за містом, відокремлено від світу й людей. Він був

син меламеда Мойше-Довида Рудермана, якого автор уже описав у першій частині цього життєпису, і брат Шимена Рудермана, того самого, який збирався вихреститись, але місто його визволило з монастиря й послало в Житомирську школу казенних рабинів. Хайте зовсім не був схожий на свого блідого, хирлявого брата Шимена. То був здоровий, широкоплечий, вродливий паруб'яга з червоними пухкими щоками. Його батько, меламед Мойше-Довид, помер від астми, і мати стала куховаркою на чужих весіллях, пекла медівники. Це давало їй засоби до існування й на утримання сина, який знав лише одно — книги, книги й книги. Хайте ні з ким не знався. Рідко хто удостоювався розмови з ним. Але всім було відомо, що він дуже багато знає, на всьому розуміється. Кому щастило зустрітись з ним, на того цей безвісний філософ справляв величезне враження. Коли Хайте починав говорити, він наче кидав вогнеблискавицею, заперечував геть усе і усіх, зводив нанівець увесь світ. Його язик був гострий, як стріла, сміх — повний сарказму, дотепи — ущипливі. Звідки цей анахорет так знав світ? Це залишається загадкою. Якось улітку він викупався в річці, застудився і в двадцять два роки вмер від сухот.

Другий філософ-самоук, Авремл Золотушкін, не був анахоретом. То був життєрадісний брюнет з вогнистими чорними очима, з чорними кучерями, весь

чорний, як справжній арап, з білосніжними сміхотливими зубами й хрипкуватим голосом. Він любив одягатися по-англійському: картаті штани, на голові — модна кепочка, а взимку якась недоладна крилатка. Начитаний був Золотушкін аж надто. Він знав Гейне напам'ять, але найбільше захоплювався Діккенсом і Теккереєм, Свіфтом, Сервантесом і нашим Гоголем. Він і сам був гуморист, тобто писав нишком для себе гумористичні твори, але жодного рядка нікому не показував і друкувати не хотів. Цей Авремл, завжди замкнутий в собі, був дуже упертий, любив робити всім наперекір і з усіх сміятися. Він жив з того, що всі роки служив писарем у міщанській управі. Його письмо було таке саме кучеряве, як і його волосся. Він умер у сорок років, так і не оженившись.

Такі були ці двоє світил, що в їхній орбіті кружляв Шолом, переймаючи у них все, що тільки можна було перейняти. Між собою вони були на ножах, ніколи не зустрічались і навіть не були знайомі. Вони палали такою взаємною ненавистю, що в присутності одного не можна було згадувати ім'я другого. Ми ще, певно, зустрінемося з ними в дальших розділах.

64

ДОБРА ПОСАДА

Неробство. — БатьО) за порадою Іеро-ела Бендицьного, пише листа "магнатові".—Шолом знову вирушає в мандри й залишається з одним п'ятаком у кишені. — Біля райських воріт. —Холодна зустріч

Що робити далі?

З усіх численних професій, що спершу намічалися, нічого не вийшло. Уроків не стало, їхати вчитись не було з чим. А сидіти батькові на шії теж не дуже приємно, особливо після недавнього цілком самостійного життя. І хоч батько пишався своїм освіченим сином, проте його засмучувало й старило синове неробство. Що ж буде далі? А мачуха, яка вже почала була сьак-так шанувати самостійного пасинка, раптом втратила будь-яку повагу до "нероби". Вона поступово повернулася до колишніх своїх вихваток: поглядала скося, пускала шпильки, раз у раз робила двозначні натяки. Батько все це болісно переживав. А сам герой заглиблювався в свої книжки або, нап'явши шапку й взявши в руку ціпок, подавався до одного з згаданих нами філософів, до Хайте Рудермана або до Аврем-ла Золотушкіна, з якими любив дискутувати про світові проблеми. Песиміст Рудерман, за своїм звичаєм, паплюжив великих людей, не визнавав авторитетів, чхав на весь світ. Зате оптиміст Золотушкін без кінця-краю цитував цілі уривки з Гейне й Берне, кожного з особливою інтонацією, крутячи при цьому свій кучерявий чубок, і розпалювався, наче палкий хасид, який переказує афоризми свого ребе.

Але все це було тільки засобом, щоб згаяти час. В душі Шолом відчував якусь порожнечу від такої марної витрати енергії та часу. Він тужив за роботою, поривався в світ. Життя стало осоружне, він сам собі набрид, осточортів.

Та Всевишній, який нікого не залишає напризволяще, зглянувся й на розгубленого героя цього життєпису. Йому допоміг батьків приятель Ісроел Бендицький. Хоча цей

чоловік був тільки музика, проте в місті його вважали одним з найповажніших городян. Грав він виключно на багатих, знатних весіллях і вважав себе диригентом і капельмейстером. Основний прибуток він мав від багатого заїзду, а крім того, був єдиним у місті фотографом. Ісроел Бендицький був показний, високий на зріст, з надиво гарною круглою чорною бородою. Він чепурно одягався — носив чорну сукняну крилатку, високий капелюх і шкіряні калоші на мідних підборах. Язичок у нього був відточений, мова — солодка, заокруглена, і висловлювався він здебільшого поросійському: "Відіте лі", "между прочім", "следовательно".

Цей Бендицький частенько навідувався в "клуб", тобто тютюнову крамничку Рабиновича, щоб трохи потеревенити. Якось у розмові Бендицький між іншим розповів, що в нього зупинився один дуже багатий єврей, справжній магнат, на ім'я К. Живе цей "магнат" у маленькому містечку Т., Київської губернії. Це швидше село, а не містечко. Він давно вже шукає путящого вчителя, репетитора, який добре знає і єврейську, і російську мови й, між іншим, був би з пристойної сім'ї.

Виявилося, що батько давно знає цього "магната". Багато років тому, коли К. був ще маленькою людиною, крутився коло поміщика, він стояв на станції в старому заїзді Рабиновича і був тоді, як то кажуть, наш братчик. Почувши це, Бендицький озвався:

— Следовательно, сам бог мене послав до вас як доброго вісника. Раз так, раджу вам негайно сісти й написати гарного ділового листа, между прочім, староеврейською мовою, як ви умієте, листа, гідного такого магната. А ваш хлопець, відіте лі, хай не бариться й негайно їде із цим листом у Т. і, в добрий час, одержить цю посаду. Амінь!

Так і зробили. Написали листа, чудового, полум'яного листа, такою вишуканою, добірною мовою, що він міг би зворушити навіть камінь. Самісіньке звернення зайняло троє довгих добірних рядків, де було перелічено стільки гарних якостей і заслуг, що якби цей "магнат" мав хоча б третину цього, то й тоді його б можна було вважати ідеалом. Озброєний такою солідною рекомендацією, юний репетитор знову вирушив у мандри шукати щастя. Зайвих грошей він, правду кажучи, із собою не мав, акредитивів у банку теж не мав, а зароблені уроками мізерні гроші він здебільшого розтринькав, вичепурившись, як принц. Решта пішла на дорогу. А крім того, душа не з лопуцька! На кожній станції поїзд зупинявся, пасажири висипали з вагонів і мчали до буфету. Хто брався до пляшок і чарок, а хто до гарячих пиріжків, хто просив склянку чаю, а хто — пляшку содової води. Наш герой нашвидку випивав воду й щедро давав кельнерові на чай, мов банкір якийсь чи офіцер, — знай наших! І так на кожній станції. Його мізерні гроші розтанули, як сніг на сонці. У гаманці вже брязкотів тільки однісінький п'ятак. Але кого це турбує? Людина їде, можна сказати, на готовеньке. На нього чекає така посада! І з такою протекцією чого йому боятись?

Приїхавши надвечір у Т., наш герой похопився, що він тепер голий, як бубон, і все його багатство становить тільки цей п'ятак. Проте це його анітрохи не стурбувало. Навпаки, він ніколи не почував себе так добре, як тепер. Хіба мало того, що спекався ржищівських учителів-інтриганів, тарганів і блощиць? На повні груди вдихав він живуще осіннє повітря. Сонце вже давно зникло за лісом, який пахтів дубом і сосною.

Вискочивши з вагона, юний репетитор подався просто до багатія, щоб передати йому листа. Та цьому "магнатові" заманулося оселитись бозна-де, далеко-далеко за містом, у білому палаці серед великого зеленого саду, обгородженого фарбованими узорчастими ґратами. Доступитися до нього не так легко було, як спочатку здавалося, навіть важче, ніж до пана якогось. А втім, коли маєш таку солідну протекцію, то можеш сміливо йти навіть до самого царя. Так гадав наш герой. Але він прикро помилився. Бо не таке, зрештою, велике блаженство раю, як великі ті труднощі, що ведуть до нього. Виявилося, що, перш ніж доступитися до цього багатія, треба пройти всі сім кругів пекла. Щоб удостоїтись лицезріти такого "магната", доводилося попервах подолати три перешкоди. І коли вам навіть щастило подолати їх, то це ще не значило, ніби все гаразд. Ви могли ходити без кінпя-краю й, нарешті, піти собі з тим, з чим ви прийшли. Що ж то за перешкоди? 1. Сторож — високий на зріст, худорлявий, клишоногий, ходить перевальцем. Звуть цього сторожа Пантелій, і його робота полягає в тому, що він сидить біля воріт, як колись Мордухай у царя Артаксеркса *. 2. Чорний пес, одноокий, як Валаам. Звуть його Жук. Цей клятий пес прив'язаний до дерева цепом, а то він би роздирав людей на шматки. 3. Лакей — хлоп'яга в брудній манишці, з золотим перснем на руці й проділом якраз по середині голови. Його чорне волосся масно напomadжено й тхне сумішшю одеколону та цибулі, вуха в нього повні бруду, і нігті облямовані чорною смужкою. Проминути ці три інстанції — річ не легка. Насамперед вам треба познайомитись із сторожем Пантелієм, бо коли він бачить чужу людину, то обов'язково питає: "Що треба?" Отож спробуйте, будь ласка, розповісти йому всю історію з листом і посадою. Але Пантелій — людина непогана, п'ятак у нього теж гроші. Спливла остання монета!.. Зате Шолом з Пантелієм здружилися. Далеко гірший за сторожа собака. Жук, щоправда, на цепу, але ж собака собакою залишається: гавкає, стрибає й рветься щосили з цепу. Щастя, що Пантелій поруч. Він цикнув на собаку, вилаяв на всі заставки й вичитав йому цілу нотацію. Але найгірша інстанція — це третя інстанція — лакей. Він удає з себе великого пана, випитує в Шолома кожну дрібницю, піддає його справжньому допитові: "Хто ви такий? Звідки прибули? У якій справі?" Неприємний тип! Треба триматися від нього на певній відстані й дещо зверхньо, а то він сам сяде тобі на голову. Шолом знає це з власного досвіду. Лакей ревно його допитував: від кого лист? Що написано в листі? У якій справі прийшов він? З приводу посади? Якої посади? На завод чи в економії? Якщо на завод, то всі посади там зайнято. А в економіях теж нема вільного місця. Хіба що учителем? Але й на цю посаду є предосить охочих. Ось ходить один такий у крилатці, дуже солідний учитель, але має ваду — він дурень, хоч кіл на голові йому теши. Зате він має також гарну якість — велику бороду, паничі та панночки ставитимуться до нього з пошаною.

— До вас ні, бо ви ще молодий, вам вони голову відірвуть. О наші паничі та панночки — бодай їх усіх забрала холера в один день!.. — кінчає лакей і додає ще кілька крутих словечок. Він бере листа, кладе на срібну тацю й зникає в далеких апартаментах.

За кілька хвилин лакей повертається голіруч і без будь-якої відповіді. Листа, каже

він, "магнат" розпечатав, глянув на нього і, не читавши, відклав набік.

У чому річ? Про це дізнаємось далі.

65

УВІ СНІ Й НАЯВУ

У заїзді в маленькому містечку. — Рудий Берл випитує нашого героя. — Шолом лягас спати голодний і поринає у мрії.— Знову скарб. — Шолом зустрічається з "магнатовою" дочкою, і його мрії розвіюються

Незважаючи на те, що "магнат" зустрів його так холодно, наш герой не занепав духом і не втратив своїх надій. "Мало що може собі дозволити багатій,— думав він.— Певно, він тоді був заклопотаний чимось іншим. Що ж, як не сьогодні, то завтра..." А час поки що не стоїть. Насувається ніч, слід подумати про нічліг, знайти яке-небудь пристановище. Шолом пустився на пошуки й знайшов єдиний у містечку заїзд — хатинку на курячих ніжках. Хазяїн заїзду, ще зовсім молода людина, виявився "магнатовим" родичем. Звали його Рудий Берл, бо він був рудий з вогнисто-червоною бородою. Розмовляючи, він заплющував очі й усміхався. Чудна людина! Він цікавиться кожною дрібницею, мусить знати про всі ваші справи й ладен завжди допомогти вам, чим тільки можна. В усякому разі, так він сам казав. Рудий Берл міг вам дати пораду, виконати якесь доручення, закинути за вас добре слівце своєму багатому родичеві, похастувати вас скромним обідом, склянкою чаю — самовар однаково стоїть завжди на столі, і пити можуть всі — хто хоче і хто не хоче. Випитавши у молодого пожильця, хто він і хто його батько, хазяїн сказав, що добре знає батька, бо не раз стояв у них на станції, і тепер Шолом йому ще дорожчий і таки дуже бажаний гість! Отже, хай він помие руки й іде до столу разом з усіма. Та гостеві не подобалося, що на нього дивляться, як на злидаря. Він був надто гордий, щоб їсти дармовий хліб у бідака, який, певно, живиться недоїдками з столу багатого родича. І Шолом збрехав, ніби він не голодний, ніби вже попоїв.

Хоч як Рудий Берл напосідав на Шолома, щоб той сказав йому, яку справу він має до багатого родича, може, Берлові вдасться стати йому в пригоді, Шолом нічого не хотів говорити. З самолюбства наш герой не міг допустити, щоб стороння людина втручалася в його справи.

Рудий Берл все випитував його, а Шолом удавав, ніби не розуміє, що той хоче від нього. Виявилося, проте, що хазяїнові й без цього добре відомо, яку справу хлопець має до його багатого родича, але йому хотілося почути це безпосередньо від самого Шолома. Берл розповів Шоломові, що його багатий родич, шукаючи вчителя для своїх дітей, розголосив про це скрізь і до нього ринули учителі, молоді й старі, з протекціями та рекомендаціями з Богуслава, Канева, Таращі. "Люди ганяються за заробітком, шукають шматок хліба",— закінчив Рудий Берл, і слова "заробіток", "шматок хліба" лунали для нашого героя як образа. Мало того, Рудий до гарячого ще приском сипнув, сказавши, що "жаль бере дивитися на цих кандидатів, бо вони, бідолахи, голодні...". Шоломові здавалося, ніби Рудий натякає саме на нього. Він, певно, знав, що наш герой лягає спати голодний...

Шолом не знає, чи це йому сниться, чи він марить наяву, але йому спадає чудна, дика думка, ніби він зовсім не передавав "магнатові" ніякого листа, а просто найнявся до нього за лакея і став такий самий слуга, як і всі інші слуги. Але він дуже сподобався "магнатові", і той викликає його до себе й питає, хто він такий і звідки. Дізнавшись, з ким має справу, "магнат" переводить його на вищу посаду. Незабаром Шолом стає старшим над усіма слугами й над "двором". І сторож Пантелій, і собака Жук, і нахабний лакей — усі тремтять перед ним. А він, Шолом, посилає пишномовного листа, звісно, староеврейською мовою, і не тільки листа, а також кілька шарудливих сто-рублівків — подарунок батькові на свято. У листі він докладно розповідає про свою велич і багатство, змальовує, як він роз'їжджає шестернею, запряженою цугом. Люди питають: "Хто це їде?" І їм відповідають: "То головний управитель".— "Такий молодий?.."

Сонце стоїть високо в небі. З кухні Рудого Берла чути стукіт ножів і долинає запах свіжого, щойно спеченого хліба й пряженого молока. Нашвидку одягнувшись, наш герой подався до "двору", одержав аудієнцію у лакея й дізнався, що "магнат" листа ще не читав. Засмучений, повернувся він у заїзд, де зустрів рудого господаря. Примруживши, за своїм звичаєм, очі, Рудий Берл спитав, ніби мимохідь, для годиться:

— Що чути? І

— Поки що нічого,— відповів молодий пожилець і, викрутившись від Берла, зник у своїй кімнатці, простягнувся на ліжку й затулив носа, щоб не чути запаху маринованого оселедця з нарізаною цибулею, який лоскоче ніс і страшенно збуджує апетит. І щоб відігнати від себе спокусу, Шолом заплющує очі й поринає в роздуми. Думки підхоплюють його й заносять на крилах палкої фантазії у світ мрій, у чудесний світ солодких, золотих сновидінь. Туди він любить забиратися, коли залишається на самоті. Туди ніхто не має доступу, навіть найближчі друзі. Це той чарівний світ, що дістався йому від колишнього друга Шмулика, світ скарбів і чудодійних камінців, що один з них називається "яшфе", а другий—"кадкод". Потреш першим камінцем лацкан: "Хай мені з'явиться, хай мені з'явиться..." — і одразу з'являється сніданок: гарячі, запашні булочки й здоби, які тануть у роті, і аромат гарячої кави з молоком розноситься по всіх куточках. Не встигає він доторкнутися до кави, як перед очима виникають на столі жирний бульйон із печеними клюцками, чверть курки, смажена качка з морквою, пудинг з маці й вино двох сортів: 1) червоне — "Церковне, кошерне для пас-хи", і 2) біле — "Виморозок Южного берега". Ці вина батько звичайно приберігав на пасху для вибраних, для тих, що добре розуміються на вині.

Упоравшись із цим розкішним сніданком, Шолом відчуває, що йому треба відпочити. Він тре лацкан другим камінцем: "Хай мені з'явиться, хай мені з'явиться..." І не встигає він закінчити фразу, як бачить себе в кришталевому палаці з дванадцятьма кімнатами. Стіни обклеєно сторублевими асигнаціями, підлогу вистелено срібними монетами та облямовано золотими червінцями. Меблі геть усі з білої слонової кістки й оббито оксамитом. Куди не кинеш оком, всюди золото, Срібло, самоцвіти. Навколо палацу — сад з чудовими плодами. Неподалік тече річка і" золотими рибками. Лунає небесна музика — то грають найкращі в світі скрипалі. А він сам, наш герой, нічого не

робить, тільки щедро, повними пригорщами, роздає добро — кому золото, кому срібло, кому самоцвіти, кому просто кілька монет, а декому їжу чи одяг. Він нікого не обминає, навіть свого найлютішого ворога. Навпаки, ворогам він дає більше, ніж друзям,— хай відчують!

Охлялий, голодний, прокидається наш юний мрійник від своїх золотих снів і знову подається до "магнатового" двору. Він уже там своя людина. Сторож Пантелій вільно пропускає його в двір, собака Жук уже не кидається на нього, а лакей з ним запанібрата. Він плескає юнака по плечу й потішає його звісткою, що вже балакав про вчителя, звісно, не з господарем, а з його дочками... У цю хвилину раптом з'являється одна з "магнатових" дочок у коротенькому платтячку, з товстими литками та кирпатим носиком.

— Оце він! — показує лакей на Шолома.

Дебела дівка оглядає вчителя з ніг до голови, затуляє руками обличчя і, розреготавшись, тікає.

66

ІСТОРІЯ з годинником

Наш герой шукає засобів кроти голо" ду. — Годинник з історією. — Діалог між юнаком і старим годинникарем.— Комбінація не вдалася, а голод посилюється

А листа "магнат" все ще не прочитав. Це вже допікає нашому героєві, і він виходить з маєтку розлючений. Як же так! Батьків лист валяється десь непрочитаний! Це його обурює більш за все й мучить навіть сильніш, ніж голод. А голодний він, як вовк. Шолом не може собі місця знайти, в голові наморочиться, під грудьми пече, і судомить живіт. Його проймає холодний піт, і він болісно думає, що його продати, аби за вторговані гроші купити щось поїсти. У великому місті можна було б заставити піджака й одержати сяку-таку суму, але тут...

Шолом шукає в кишенях, і думка його зупиняється на годиннику. Але що робити з годинником? Заставити його нема де. Може, продати? І він згадує, що вранці бачив на базарі вивіску з великим циферблатом: "Часовых дел мастер". Ось де можна продати годинника! Великої суми він, звісно, не вторгує, але й тих грошей, які дадуть, вистачить, щоб вгамувати голод.

Кепська річ — голод. Мало того, що під грудьми пече та руки-ноги тремтять,— ще ж і ганьба яка! Яка ганьба!.. Треба збути годинника. Але цей годинник неабиякий — то годинник з історією, можна сказати, історичний годинник. Отже, треба вас раніш познайомити з його історією.

Сталося це тоді, коли автор цих спогадів був у зеніті своєї репетиторської слави. У рідному місті він мав значно більше уроків, ніж цього міг би собі побажати юний вчитель. Йому бракувало тільки одного—годинника. І щоб його придбати, він склав з уроків невеличку суму. Купувати годинника найзручніше під час спасівського ярмарку. У Переяслав з'їжджаються тоді купці мало не з усього світу, і на цьому ярмарку ви можете дістати все, що хочете.

Одного ранку наш герой устав, узяв свій ціпочок і подався на ярмарок До наметів і

крамниць, де виставлено золоті речі та інші коштовності. Спасівський ярмарок буває наприкінці літа, в серпні місяці, коли достигають кавуни й дині, коли на підводах і на землі лежать цілі гори яблук і груш. Заклопотані, спітнілі торговці гасають, мов очманілі, купують, продають, заробляють гроші. Цигани божаться, коні ржуть, вівці бекають, поросята в мішках кувикають. Сліпий грає на бандурі, єврейка продає бублики, хлопчик розносить квас. Усі гомонять, галасують, оглухнути можна!

Задумано походжаючи отак по ярмарку, Шолом натрапив на єврея у брудній манишці, з червоним, прищуватим обличчям і дивними верткими очима. Єврей зупинив його й, підморгнувши своїми злодійкуватими очима йа високого худорлявого пана в польській шапочці, з довгими, закрученими догори вусами, шепнув хрипкуватим голосом:

— Оцей чоловік хоче продати одну штучку запівдарма. Подивіться, ви нічим не ризикуєте.

У цю мить біля Шолома опинився і сам пан. Озирнувшись на всі боки, він витяг з кишені паперовий пакуночок, розгорнув його, і Шолома враз засліпив блиск нового золотого годинника. Показавши годинника здалеку, пан, не мовивши ані слова, загорнув його знову в папір і сховав у кишеню. Говорив весь час єврей:

— Справжня знахідка! Йому конче потрібні гроші... У цьому годиннику є самого лише золота карбованців на сто...

— А скільки він хоче за цей годинник?

— Гадаю, він візьме половину, півсотні. Справжня знахідка! Я б його сам купив, та, на жаль, не маю стільки грошей.

— Я теж не маю,— сказав наш герой, мацаючи свою кишеню.

— А скільки ви маєте? — спитав його прищуватий єврей.

— У мене всього лише двадцять п'ять карбованців. Блиснувши злодійкуватими очима, єврей простягнув

руку:

—• У добрий час!

В одну мить гроші було заплачено, а золотий годинник перейшов до покупця. І раптом у Шолома тьохнуло серце: "А що, коли цей годинник крадений?.." Його вже не тішила ця вигідна покупка, його обсіли всілякі похмурі думки: "А що, коли хтось пізнає цей годинник?.. Адже купувати крадене гірше, ніж самому вкрати..." Одне слово, він уже шкодував, що купив цього годинника, та — нічого не вдієш! Шолом витяг його з кишені, оглянув з усіх боків — новісінький годинник і стукає, як бондар. Кришки важкі, з чистого золота, циферблат білий як сніг, стрілки, як пруті. Залишається тільки показати його справжньому знавцеві, щоб той його оглянув і оцінив. Батько, щоправда, розуміється на годинниках, але показувати батькові незручно, а розповісти правду, що він купив його на вулиці, теж не хочеться. Одне слово, найкраще буде занести годинника до годинникаря Гензла.

Годинникар Гензл — ще зовсім молода людина, у нього недурно голова на в'язах. Люди казали, що він самотужки винайшов годинник за сонячною системою. Щоправда,

його обличчя не виявляло особливого розуму — звичайнісінька собі людина з широким носом. Один палець був у нього товстий, плаский, з великим нігтем. Оцим нігтем він відкривав годинника, вставляв в око лупу і, заглянувши в механізм, одразу казав вам, які його якості, чого в ньому бракує і яка його вартість. Оглянувши знахідку ^ тобто золотий годинник, Гензл із дзенькотом закрив його й мовив:

— Звичайнісінький циліндр, не анкер, красна ціна йому п'ятірка.

— А золото?

— Яке золото? Це таке золото, як я міністр.

— А що ж це?

— Томпак.

— Що означає томпак?

— Томпак — це томпак, не мідь і не бронза, а томпак. І, відклавши лупу, Гензл мовчки взявся до роботи.

Оцей самий годинник юний мандрівник збирався продати годинникареві маленького містечка Т. До годинникаря, старої, глухуватої людини, з ватою у вухах, наш герой зайшов досить невимушено, з виглядом солідного покупця. І між юнаком та старим годинникарем відбувся такий діалог:

Шолом. Добридень, пане годинникар! Ви маєте гарні годинники?

Годинникар. А скільки годинників потрібно такому молодикові?

Шолом. Один годинник.

Годинникар. Який годинник ви хочете — срібний, золотий?

Шолом. Золотий я у вас куплю трохи згодом. А поки що обійдусь срібним, аби він ішов добре.

Годинникар. Це само собою зрозуміло.

І старий годинникар поклав перед покупцем щось із півдюжини нових годинників. Шолом добрав один з них і натякнув старому, що він, власне, хотів би зробити з ним обмін, тобто він візьме у нього оцей новий срібний годинник, а йому дасть свій старий золотий годинник.

— У скільки ви його оціните?

Старий уважно оглянув Шоломів годинник і якусь хвилинку роздумував, похитуючи головою. Потім він вийняв з вух ватки й переклав їх з одного вуха в друге, неначе це мало якесь відношення до годинників. Лише потім він нарешті сказав, що може Шоломів годинник оцінити в два карбованці. А оскільки срібний годинник коштує дев'ять карбованців, то виходить, що йому треба доплатити тільки якихось сім карбованців, та й квит! Шоломові така комбінація сподобалась, і він негайно запропонував годинникареві нову комбінацію: хай годинникар поки що візьме у нього старий годинник і дасть йому два карбованці, а за один-два дні він зайде й добере собі нового годинника. Але старому ця комбінація не сподобалась. Чому? А тому, що він не купує годинників, він тільки продає годинники. Тоді Шолом запропонував новий проект: він віддає йому старий годинник за один карбованець, та й край! Не заради грошей, а тому, що годинник йому набрид, він дивитися на нього не може... На це

старий відповів, що коли годинник йому набрид, то хай його викине на смітник. Шолом заходився пояснювати йому, що сьогодні він не має змоги купити годинника, бо саме зараз йому скрутненько з грошима, тобто він не має готівки. Годинникар порадив йому завітати іншим разом, коли в нього будуть гроші. І так кілька разів: кожен торочить своє. Відколи світ світом, господь бог другої такої нудної людини, як оцей годинникар, ще не створив. Шолом сховав свого томпакового годинника й попросив старого відкласти отого срібного, зауваживши, що, можливо, ще сьогодні знову зайде, бо він має одержати поштою гроші. Хай старий йому пробачить, якщо він забрав у нього час. Старий відповів, що це не має значення, але з його блілого обличчя, сердитого погляду та тремтіння старечих пальців було видно, що це все-таки має значення. А Шолом ледве знайшов, де двері. З ниючим серцем пустився він до заїзду Рудого Берла, благаючи бога, щоб він уберіг його від зустрічі з хазяїном. "Бо цей Рудий,— думав собі Шолом,— єдина людина, яка здогадується, що я голодний..."

67

БОЖИЙ АНГЕЛ В ОБРАЗІ ЛЮДИНИ

Шолом забирається в містечкову синагогу й виплакує своє горе. — З'являється ангел божий, і щастя усміхається йому. — Його запрошують на посаду вчителя в село, а він і гадки не має, що саме там знайде щастя всього свого життя

Містечкова синагога стояла поряд із заїздом Рудого Берла. Ось туди забрався другого ранку герой нашого життєпису й знічев'я почав молитися. Молився він на самоті, бо нечисленні євреї містечка встали рано-вранці, помолилися гуртом і, як завжди, розійшлися шукати заробітку. Залишився тільки шамес. За професією цей шамес — швець, але шевської роботи було замало, і йому доводилося водночас виконувати обов'язки синагогального шамеса. Побачивши незнайомого юнака з мішечком для філактерій, шамес-швець підійшов до нього й спитав, чи не роковини смерті когось з його рідні сьогодні. Якщо роковини, то він збігає й скличе миньєн.

— Ні, не роковини,— заспокоїв його Шолом,— хочу просто помолитись.

— Ну й моліться на здоров'я! Ось нате вам молитовника,— сказав йому шамес, а сам пішов у притвор і сів латати пару старих черевиків.

Давно наш юний герой не молився так щиро, так ревно, як цього ранку. Тоді він уже не був побожним. То була епоха просвітительства, коли побожність вважали чимось негожим, коли до фанатика ставилися гірше, ніж до гульця, гірше, ніж тепер до вихреста. Але бажання помолитися прийшло до Шолома само собою. Його раптом пойняв якийсь релігійний екстаз, і він розійшовся, почав співати на повен голос, як справжній кантор, а під час заключної молитви навіть розплакався й довго, ревно плакав. А коли виплакався, йому стало легше на душі, неначе камінь відпав від серця. Що саме спричинило цей плач, логічно пояснити неможливо. Плакалося само собою, і сльози немов обмили душу. Може, нерви розладналися, чи дався взнаки вимушений піст... Шолом вирішив будь-що припинити сьогодні-таки цей піст. Досить голодувати! Він згорнув філактерії, узяв свій ціпочок і пішов додому в заїзд. На дверях він зустрів Рудого Берла, який сповістив його, що сьогодні вранці став у нього на станції один

дуже багатий молодик з сусіднього села. Він, здається, близький родич.

— Чий родич?

— Ваш родич. Може, і не родич, але кимось він вам доводиться.— І не довго думаючи, Рудий Берл узяв Шолома за руку, повів в окрему кімнату, по-панському прибрану, і відрекомендував його молодому чоловікові, що сидів перед самоваром і пив чай.

Молодий чоловік, симпатичний на вигляд, з лагідними блакитними очима, високим білим лобом і гарною округлою борідкою, чорно підвівся, назвав себе Єшуа Лоевим і запросив гостя сісти до столу. Він моргнув хазяїнові, щоб принесли ще одну склянку. Наливши гостеві чаю

молодий чоловік підсунув йому бублики, кренделі та іншу закуску й звернувся до нього з такими словами:

— Хазяїн мені сказав, що ви з Переяслава, син Нохема Рабиновича. Отже, ми певною мірою родичі... Пийте чай, будь ласка, їжте!

Ніколи в житті, ні до цього, ні після цього, чай не здавався Шоломові таким приємним, як тепер, і жодна їжа такою смачною, як оці свіжі бублики, кренделі та інші закуски, які швидко зникли зі столу й від яких нічогісінько не залишилося навіть для годиться. Гість усе це проковтнув, як голодна гуска. А коли схаменувся й збагнув, що якось не дуже пристойно геть усе з'їсти, то вже було пізно. Тим часом молодий чоловік розбирав родовід, з'ясовуючи їхню спорідненість:

— Ваш батько має свояка Аврома-Єшуа. Перша жінка цього Аврома-Єшуа була сестра моєї покійної матері, тобто моя тітка. Тепер розумієте? Ми далеченькі родичі, але все-таки родичі... Тепер скажіть мені, звідки ви їдете, куди їдете й що ви робите?

Розпитавши нашого героя про всі його пригоди й дізнавшись, що той приїхав сюди, щоб зайняти місце вчителя, молодий чоловік спитав, чи гість обов'язково хоче залишитися тут, у багатія К., чи, може, він погодиться проїхати трохи далі. Якщо йому байдуже, то він пропонує йому поїхати до них у село на посаду вчителя його сестрички. Його батько теж спроможний добре платити вчителю, не згірш за місцевого багатія, а може, навіть краще... Тут устряв у розмову Рудий Берл і побажав собі:

— Я б хотів мати хоча б десятину того, що має реб Лоев! — І навіть не питаючи в Шолома згоди, Берл додав, що хлопець, звісно, охоче поїде з молодим чоловіком в село до його батька й погодиться зайняти посаду вчителя.

Дивна людина оцей Рудий Берл! Можна подумати, ніби хтось його просив бути опікуном або принаймні посередником. Він нікому не давав слова сказати, говорив весь час сам-один. Шолома вся ця історія просто приголомшила, він не вірив власним вухам. Це, певно, тільки сон, або галюцинація, або цей молодий чоловік — ангел небесний в образі людини. Але одверто виявляти свою радість Шоломові не дозволяло самолюбство. Він вислухав пропозицію ніби цілком байдуже і, обміркувавши відповідь, сказав трохи туманно:

— Ваша пропозиція, може, непогана. Але річ у тому, розумієте, що я привіз із собою до місцевого багатія рекомендацію, листа від мого батька-таки. Що буде, коли

він...

— Якою мовою написано цього листа? — устряв Рудий Берл.

— Як то якою мовою? Староєврейською.

— Староєврейською? — перепитав Рудий Берл і, схопившись за боки, так зареготав, неначе вісімнадцять бісів лоскотали його під пахвами.— Вам, юначе, доведеться трошечки почекати, поки мій родич навчиться читати листи староєврейською мовою. Боюся тільки, що чекати доведеться надто довго.— І обидва засміялись, і сміялися вони довго й нестримно. Не минуло й півгодини, а між молодим Єшуа Лоевим та його юним протеже виникла приязнь, яка дедалі більше зростала. Виявилося, що цей Лоев належить до того типу ОСЕІЧЕНИХ молодих людей, яких тоді було чимало. Він непогано знав біблію й талмуд, розумівся на красному письменстві, знав напам'ять цілі уривки з творів Мапу, міг побалакати з приводу "Проводиря заблуканих", з приводу "Кузір", а також мав досить гарний почерк. Щоправда, він не дуже добре знав дикдук, але в інших галузях він не поступався перед нашим героєм. І крім того, він ще був просто приємна людина й любив товариство. За його словами, вся їхня сім'я любить товариство, і в селі вони дуже знудьгувалися. Чим вони займаються? Орендують маєтки у графа Бра-ніцького й у графа Молодецького. Живуть, як пани, мають власні виїзди, підтримують добрі стосунки з сусідніми поміщиками, а селяни ладні заради них душу віддати...

Своєю безупинною розмовою Єшуа Лоев наче потверджував, що вони справді знудьгувалися в селі за людьми. Він ані на хвилину не замовкав, неначе хотів висловити все, що назбиралося в нього протягом довгого часу перебування в селі. Він балакав у хаті, балакав надворі, балакав, сидячи разом з учителем у фаєтоні, запряженому власними баскими рисаками.

— Як вам подобаються ці рисаки? — спитав Рудий Берл учителя, коли Єшуа Лоев пішов сказати, щоб запрягли коні. Потім він заходився змальовувати велич батька цього молодика, розповів, який то багатий, яка то оригінальна людина.— Ви повинні дякувати богіві, що вам трапилася така нагода!

Шоломові здавалося, ніби цей Рудий Берл домагається подяки. Але — дзуськи! Цього не буде! Рудий ще може подумати, ніби врятував людину від голоду. Шоломові було тільки неприємно, дуже неприємно, що він не може розплатитися за нічліг. Йому тепер скрутно з грошима.

— Ви скажіть краще, хазяїне, скільки вам... належить з мене.

— За що?

— За... за нічліг, за все... Я вам вишлю, тільки-но приїду на місце.

— Облиште, облиште! Люди сміятимуться! — сказав Берл, відмахуючись від нього руками.

Тим часом увійшов високий білобровий фурман з шанобливою усмішкою на обличчі. Звали його Андрій. Він спитав, де багаж панича, що їде з паном. Шоломові стало соромно перед Андрієм, що в нього нема ніякого багажу, і він сказав, що багаж ще в дорозі... прибуде згодом... Він має тільки оцей клуночок, який візьме із собою. Але

Андрій не хотів іти звідси з голими руками. 6 клуночок? Гаразд, хай буде клуночок. Фурман схопив його, як пір'ячко, двома пальцями й відніс до фаєтона. За хвилину Шолом уже сидів із своїм молодим патроном у розкішному великому фаєтоні. Андрій ляснув батогом, і пара сірих рисаків понесла Шолома полями та лісами до нового місця, до нових людей. Шолом навіть гадки не мав, що саме там, куди він тепер їде, він знайде щастя цілого свого життя.

68

НЕСПОДІВАНИЙ ІСПИТ

Заїзд у Богуславі. — Старий Лоев. — Дівчина з навалерами. — Шпільгаген*, Ауербах* і "Що робити?" — Що вимагає Раші від Цлоходових дочок*, і як пишуть листа до директора цукрового заводу. — Наш герой склав іспита і їде в село

Вже зсутеніло, коли освічений молодик Єшуа Лоев та його протеже учитель в'їхали у місто Богуслав. У заїзді вони застали старого Лоева, який чекав на сина.

Старий справив на Шолома надзвичайне враження. Він ніколи не уявляв собі, що єврей може мати такий вигляд, вигляд генерала, фельдмаршала, з голосом, що-нагадує лев'ячий рик. Син коротенько розповів батькові, хто цей юнак, що приїхав з ним, де і як він з ним познайомився. Вислухавши сина, старий осідлав носа срібними окулярами й досить безцеремонно оглянув юнака так, як розглядають куплену на базарі рибу. Потім він подав йому теплу руку і ласкаво, у тій мірі, в якій це взагалі було можливе для такого суворого "фельдмаршала", привітався з ним і, звертаючись до нього на "ти", спитав:

— Як тебе звуть?

Почувши, що юнака звуть Шолом, він сказав йому лагідно, наскільки це дозволяв йому його лев'ячий голос:

— Слухай-но, Шоломе-серце, зайди, будь ласка, туди, в сусідню кімнату. Я тут обговорю із сином деякі справи, а потім я тебе гукну, і ми з тобою трохи побалакаємо.

Сусідня кімната виявилася салою, або, висловлюючись по-європейському, щось ніби вестибюлем для гостей. Там Шолом застав хазяїна заїзду, людину із синім носом і тоненькими червоними жилками на ньому. Звали його Бе-реле Етлін. Колишній мануфактурник, він на схилі віку став власником заїзду. Він стояв, згорнувши руки, і говорив, говорив без упину про пожильців, про їхні справи й про себе самого, про те, що "бог покарав його і тепер, на схилі віку, він мусить торгувати бульйоном з локшиною". Його дружина, маленька, худорлява жінка, з наколкою на голові й з жовтими перлинками на шії, снувала по хаті й лаяла його дітей (вона була його другою жінкою), лаяла служницю, лаяла кицьку — була, мабуть, взагалі незадоволена з світу цього — велика песимістка! Біля вікна сиділа над романом Шпільгагена їхня мізинка Шивка, дуже вродлива дівчина, з білим, округлим личком, страшенна кокетка. До неї завітали кілька молодиків з підстриженими борідками — цвіт богуславської інтелігенції. Розмова точилася про літературу. Господар із синім носом підвів юнака до компанії й відрекомендував його. Звідки він дізнався, хто цей вчитель, залишається загадкою. Щоб розважити гостя, молода красуня, мило усміхаючись, звернулася до

нього з питанням, чи він читав "На дюнах" Шпільгагена. Виявилося, що він знає всього Шпільгагена. "Ну, а Ауербаха?" — "Ауербаха теж".— "Ну, а "Щоденник єврея" Богрова?" — "Цю книжку він знає напам'ять".— "А роман "Що робити?"?" — "Хто ж не читав Чернишевського?" — "Як вам подобається головна героїня?" — "Віра Павлівна? Ще б пак!"

Красуня та її кавалери були в захваті. Один з них, приватний повірений, з гучним прізвиськом Мендельсон, весь час скуб свої вусики, що ледве почали висипатися. Він, певно, був закоханий у дівчину, як чорт у суху вербу, і тому він ладен був розірвати цього юного гостя на шматки, який знає все на світі. Цей Мендельсон злісно зиркав на нашого героя і в душі, мабуть, бажав йому, щоб він скрутив собі в'язи на рівній дорозі. Це ще більш розохотило Шолома, і він сипав словами, цитував напам'ять цілі уривки, наводив навіть такі твори, як "Історія цивілізації в Англії" Бокля й "Про волю" Джона Стюарта Мілля *. Раз освічений юнак приїхав з чужого міста, він повинен викласти все, що має за душею, показати, що він знає й що вміє... У самому розпалі розмови ввійшов старий Лоев із сином, і вони стали мимовільними слухачами лекції, яку юний переяславський учитель читав молоді. Батько із сином презирнулися — вони, видно, були задоволені. Потім старий Лоев підкликав Шолома до себе.

— Слухай-но, друже, що я тобі скажу. Син мені розповів, що ти на наших священних книжках розумієшся не згірш, ніж на їхніх. Я хотів би знати, чи ти ще пам'ятаєш, що Раші вимагає від Цлоходових дочок?

І пішла розмова про Раші. Від Раші перейшли на талмуд. А далі вони вдалися в казуїстику, в різні питання науки, просвітительства, як звичайно заведено серед людей, які осягли таємниці друкованого слова.

Це справило сенсацію. Враження було таке велике, що старий Лоев поклав Шоломові руку на плече й сказав:

— Ми вже бачили, що знавці всіляких наук, коли доходить до діла, скажімо, написати який-небудь папірець, одразу губляться й неспроможні двох слів зв'язати. Ось на тобі перо й чорнило й напиши, будь ласка, російською мовою листа директорові цукрового заводу, що йому не постачатимуть буряків, доки він не надішле стільки-то грошей.

Само собою зрозуміло, що цей лист був тільки приводом для іспиту. Написаний Шоломом лист переходив з рук у руки, і всі захоплювались його чудовим каліграфічним почерком. Тут йому стала в пригоді наука старого переяславського вчителя реб Мониша Валога, який уславився своєю "кісточкою" і був чудесним каліграфом, справжнім митцем — золота рука, та й годі! У місті всі носилися з зразками його письма. Він не писав, а малював! То був чоловік благочестивий, богобоязливий, і, не розуміючи ані слова по-російському, він, проте, успішно конкурував з викладачем краснопису в повітовому училищі. Важко було собі уявити, що то не машина писала, а людська рука. Його учні, і серед них діти Рабиновича, неабияк терпіли, бідолахи, від "кісточки" реб Мониша. Зате вони чимало засвоїли з його каліграфії, з його вміння гарно писати по-російському, що їм дуже придалося згодом.

Але на цьому іспит не закінчився. Старий Лоев зажадав, щоб юний вчитель заходився перекласти цього листа ще й на староеврейську мову, "бо директор цукрового заводу — єврей", — мотивував Лоев свою вимогу. Це, звісно, теж був іспит. Не довго думаючи, вчитель переклав листа на староеврейську кучеряву мову. Перекладаючи, він намагався писати якомога краще, рівними, густими рядками з узорних бісерних літер, прикрашених всілякими розчерками та завитками. Тут уже стала в пригоді наука колишнього меламеда реб Зореха, який у єврейському письмі був такий самий майстер, як учитель Мониш — у російському.

Одне слово, учитель склав імпровізований іспит блискуче. Від цього успіху в нього аж запаморочилася голова. Він відчув, як пашисть у нього одне вухо. Фантазія знову підхопила його й понесла на своїх крилах у світ чарівних сновидінь та солодких мрій. Він себе бачив безмежно щасливим. Стара мрія про скарб почала здійснюватись найприроднішим чином. Йому уявлялося, що ось він приїздить на місце, знайомиться з дочкою Лоева... Вони закохуються одне в одного й відкривають свою таємницю перед старим Лоевим. Він кладе руки їм на голови й благословляє їх: "Будьте щасливі, любі діти!.." Тоді Шолом пише листа в Переяслав до батька: "Так і так, дорогий батьку, приїжджай..." По батька висилають фаєтон, запряжений парою баских рисаків... І раптом, саме коли він поринув у ці солодкі мрії, Лоев відвів його набік і розпочав був мову про оплату. "А втім, може, відкладемо це краще на потім?" — "Хай буде на потім, іншим разом..." Шолом почував себе, як людина, що солодко здрімнула, почала снити, а її раптом розбудили. Розпалена уява згасла, чари зникли, і всі солодкі мрії розвіялись, мов дим.

Тим часом настала ніч, пора їхати. Від Богуслава до села ще кілька миль, години дві їзди, не менш. Коні вже запряжено. Фурман Андрій несе в фаєтон великий чемодан. Надворі прохолодно.

— Отак ти поїдеш? — звертається старий Лоев до вчителя. — Адже ти зовсім голий. Ще змерзнеш під три чорти... Андрію, подай бурку!

Андрій витягає з-під сидіння теплу вовняну бурку. Старий власноручно допомагає вчителеві надіти її. Бурка дуже тепла, і Шолому в ній приємно. Але йому ніяково, бо красуня Шивка стоїть разом із своїми кавалерами біля вікна і вони бачать, як старий допомагає йому надіти бурку. Шоломові здається, ніби вони сміються. І перед фурманом, перед Андрієм, теж соромно. Що він подумає про нього?

69

ЄВРЕЙ-ПОМІЩИК

Єврейський панський дім. — Наш герой навчається правил етикету. — Бібліотека старого Лоева.—Рідкісний тип єврейського поміщика

Була вже ніч, коли вони втрюх в'їхали в село, старий Лоев, його син Єшуа й молодий вчитель з Переяслава. Проминувши ряди низеньких темних селянських хатинок і залишивши позаду широке зелене поле — у селі воно називається вигін —і великий тік з високими ожередами соломи, сіна та ще не обмолоченого хліба, фаєтон підкотив до великого панського двору. Фурман Андрій ще не встиг зупинити коней,

коли дерев'яні ворота розчинилися. На воротах стояв селянин з непокритою головою. Він низько уклонився хазяїнові й пропустив фаетона, який ще трохи котився, немов по м'якому килиму, і під'їхав до великого, але невисокого, білого панського будинку, критого, щоправда, соломою, з двома великими ґанками по боках. За будинком розпростерся сад. Усередині, як і зовні, будинок був вибілений. Меблі — прості. Багато вікон і безліч кімнат. Служниці в м'якому взутті нечутно снували, мов тіні, по хаті. Коли старий був дома, ніхто не смів слова вимовити. Дисципліна тут була дуже сувора. У всій хаті було чути лише голос його самого, лев'ячий голос хазяїна, що лунав, як дзвін. У першій великій кімнаті, за довгим, гарно сервірованим столом, сиділа жінка, молода, висока, вродлива. То була друга дружина старого. Біля неї сиділа дівчинка років тринадцяти — їхня єдина дочка, точнісінька копія матері. Старий відрекомендував їм молодого вчителя, і всі сіли вечеряти.

Уперше в своєму житті герой цього життєпису сидів за аристократичним столом, де їдять за суворим церемоніалом і де прислугує до столу лакей у білих рукавичках. Лакей, щоправда, був простий селянський парубок на ім'я Банько, але хазяїн його вирядив і вимуштрував на свій панський лад. Людині, яка не звикла до такої безлічі тарілок і тарілочок, ложок та ложечок, склянок та скляночок, важкувато висидіти за таким аристократичним столом і не схибити проти правил етикету. Треба пильнувати, бути насторожі. Слід визнати, що Шолом на той час і гадки не мав, що за столом слід суворо додержувати якихось правил етикету: у звичайному єврейському домі на такі речі не звертали уваги. У звичайному єврейському домі всі їли з одної тарілки, вмочали свіжу халу в жирний соус і брали їжу просто руками. В обивательській єврейській сім'ї не знали ніяких особливих законів і правил з приводу того, як сидіти за столом і як користуватися ложкою, ножом та виделкою. У єврейській сім'ї досить було знати, що слід залишити в тарілці шматочок риби чи м'яса для годиться, а сидіти можна як завгодно і їсти скільки завгодно, і чистити виделкою зуби теж не забороняється. Хто міг знати, що десь на світі є якийсь етикет? Хто й коли склав таке зведення законів? Ні, усіх цих законів і правил етикету молодий репетитор ніде не вичитав. І він пам'ятав тільки одне: треба дивитися, як інші поведуться за столом. Само собою зрозуміло, що від такої трапези особливого задоволення не матимеш, коли доводиться весь час бути насторожі, завжди пильнувати, щоб не схопити зайвого кусника, побоюватись, може, ти не так тримаєш ножа чи виделку, або надто голосно сьорбнув, або, може, хтось чує, як ти жуєш... Хвалити бога, іспит з етикету вчитель склав блискуче, але попервах він уставав з-за столу голодний. Після всіх цих пишних церемоній, численних закусок і чудових страв Шолом тужив за скибкою свіжого хліба з оселедцем і цибулею, за гарячою розсипчастою картоплею в мундирі, за квашеною капустою, яка потім дає себе знаки цілу добу. Минуло чимало часу, поки він звик до таких цирліх-манірліх. А поки що юнак мусив іти, як то кажуть, разом з усіма в одній упряжці, держати фасон, не виказати себе, боронь боже, своїми демократичними манерами й пролетарськими звичками. Одне слово, мусив бути такий самий, як усі. Слід правду сказати, що з першого-таки дня на нього дивилися не як на чужого, а як на рівню, на свою людину.

Адже ж він з пристойної сім'ї! Так вирішив старий і досить одверто висловив Шоломові свою думку про нього, заявивши вчителю, що вважає його отецьким сином. А з отецьким сином слід відповідно поводитись.

Насамперед Шоломові приділили окрему кімнату, скромно прибрану, але з усіма вигодами і з повним обслуговуванням. Це давало йому цілковиту можливість розпоряджатися своїм вільним часом, як йому заманеться. На заняття з ученицею досить було двох-трьох годин щодня. Решту часу він міг використати для себе — читати або писати. А читав він усе, що потрапляло до рук. Старий сам любив читати й не шкодував грошей на купівлю книжок. Оскільки старий читав тільки твори, видані староеврейською мовою, то його бібліотека складалася переважно з книг староеврейської літератури (єврейські книги тоді ще не були в моді). Калмен Шульман, Мапу, Смоленській, Манделькern, Готлобер, Єгалел, Іцхок-Бер Левінзон, Мордхе-Арн Гінзбург, Іцхок Естер, доктор Ка-мінер, Хаїм-Зелик Слонімський — оце були ті письменники, що окрашали бібліотеку сільського магната, посесора Лоева. Твори усіх цих авторів старий Лоев знав майже напам'ять і любив їх цитувати й переказувати їхній зміст. Рідко можна було зустріти людину з такою пам'яттю й таким даром слова, як старий Лоев. Він мав справжній талант переказувати прочитаний ним твір. Він був, як сказав, природжений оратор. Його розповіді були пройняті тонким гумором і захоплювали слухачів. Як людина з великим життєвим досвідом, що чимало пережила на своєму віку, він мав багато що розповісти, і слухати його було завжди цікаво. Він не тільки розповідав, він творив, малював барвисті картини. Хоч би в якому великому товаристві був старий Лоев, усі слухали тільки його, більш нікого.

Взагалі то був рідкісний тип, надзвичайний оригінал, зовсім не схожий на інших. Він ріс і виховувався в благочестивій єврейській сім'ї, в єврейському містечку Богуславі, і доводиться тільки дивуватись, як міг там вирости такий екземпляр, як могло богуславському євреєві навіть спасти на думку запровадити в себе панські звичаї. Звідки в нього взялася пристрасть до землі й до сільського господарства? Варт було подивитися на нього рано-вранці, коли він у високих лискучих ботфортах і в коротенькому оксамитному каптані до колін стояв на току біля молотарки, командував робітниками й сам кидав снопи в ящики, або крутив рукоятку віялки, або трусив решето. Він усюди встигав: на оранку, на сівбу, на прополку, на копання, на жнива, коли привозили й вивозили збіжжя, до коней, до волів, до корів. Гадаю, що важко було б знайти кращий зразок єврея-поміщика, справжнього сільського господаря, ніж старий Лоев. Знайомі господарі щиро визнавали, що у цього єврея слід вчитися, як вести господарство, як найкраще обробляти землю і як поводитись з бідними наймитами, щоб вони були задоволені. Усі місцеві селяни, без винятку, ладні були за нього душу віддати. Вони не тільки боялися його й поважали, а й любили, щиро любили, бо він ставився до них, як до людей, поводився з ними, як друг, як батько. Такого поводження селяни ніколи не бачили від своїх колишніх хазяїв, польських поміщиків. Слід ще мати на увазі, що старше покоління селян ще не забуло жорстокої панщини. На їхніх спинах ще збереглися сліди різок. А тут з ними поводитися, як з

людьми, а не як з бидлом. А як вони довіряли хазяїнові! Мало хто на селі міг порахувати, скільки буде двічі по два, і під час розрахунку вони цілком звірялися на старого: вони були певні, що він їх не ошукає ані на копійку.

Важко собі уявити, якого б напрямку набрала історія єврейського народу і яку роль ми б відігравали в економічному та політичному житті країни, якби не "Тимчасові правила" міністра Ігнат'єва, спрямовані проти євреїв. За цими "Тимчасовими правилами" євреям заборонялося жити в сільських місцевостях, купувати й орендувати землю для обробітку. Я зупиняюсь на цьому тому, що такі сільські господарі, як Лоев, не були рідкістю в тій місцевості, так само, як і в інших місцевостях благословенної "смуги". Богуславські, канівські, ржищівські, таращан-ські, златопільські, уманські й багато інших євреїв подалися з маленьких містечок у село, орендували дрібні та великі ділянки землі, поміщицькі фільварки і являли чудеса, перетворюючи непридатну землю й пустки на рай земний. Це не вигадка й не перебільшення. Автор сам чув це від відомого поміщика Василя Федоровича Сими-ренка, який мав ділові стосунки із старим Лоевим. Одне слово, то був тип єврея-поміщика, якого, на жаль, лиха рука вирвала з коренем і який внаслідок цього перевівся, можливо, на багато-багато років.

70

ЖИТТЯ В СЕЛІ

Село Софіївна. — Автор знайомиться з навколишнім світом. — Три щасливих рони. — Учитель і учениця зближуються, мов брат і сестра. — За ннигами, на полі й у сусідів

Село, куди автор цих спогадів потрапив, належало графові Браніцькому й звалось Софіївка. Приїхав він сюди, як службовець, як учитель, на недовгий час, а залишився тут назавжди. Тут він знайшов свою другу домівку. Тут, як ми далі побачимо, він знайшов щастя цілого свого життя. Як учитель, він перебув у цьому селі щось близько трьох років. Ці три роки слід вважати його найкращими, найщасливішими роками, можна сказати, що то була справді весна його життя, весна в усіх відношеннях. Тут він мав можливість ближче познайомитись з природою, з божим світом, з землею, тією землею, звідки ми всі прийшли й куди ми всі маємо повернутись. Він побачив, зрозумів і відчув, що наше місце саме тут, серед природи, а не тільки там, у місті. Тут він переконався, що всі ми частина великого всесвіту й що ми завжди тужимо й тужитимемо за матір'ю землею, що ми завжди любимо й любитимемо природу, що нас завжди поривало й пориватиме в село. Сподіваюсь, що доброзичливий читач цього разу пробачить мені за цей коротенький відступ. Згадуючи про село, я не можу не висловити своїх почуттів, що зв'язують мене з ним. А тепер, коли ці почуття я вже висловив, можна піти далі й докладно змалювати щасливе сільське життя.

Прокинувшись уранці у своїй великій, світлій кімнаті із зачиненими віконницями, вчитель штовхає рукою раму, вікно розчахується разом з віконницями, і в кімнату рине струмінь світла й сонячного тепла та аромат резеди, змішаний із запахом м'яти, полину та інших невідомих трав. Ці трави, кажуть, посіяв колись граф Браніцький, і тепер вони росли вже самі собою разом із звичайнісіньким бур'яном, реп'яхами та кропивою. Улітку ці трави так розросталися, що вчитель із своєю ученицею не раз заходили аж по

шию в траву, ховалися в ній і довго шукали одне одного, поки не знаходили. Грюк відчиненого вікна сполохує квочку з курчатками, і вона, сокочучи, кидається убік разом із своїм выводом, але одразу повертається, розгрібає землю, покльовує, навчає курчат шукати поживку.

Устати, одягтися й помитись не забирає багато часу. Вчитель виходить з своєї кімнати і, хоча ще зовсім рано, уже нікого не застає в хаті. Старий Лоев уже давно на току, звідки долинає стукіт молотарки. Його жінка порається біля індиків, гусок, качок тощо — ціле пташине царство! З широкого степу повільно тягнуться великі гарби із збіжжям, запряжені волами. Вдалині розгортаються перед очима лани з пшеницею. Багато хліба вже зібрано й складено в копи. А багато ще стоїть на полі, і жовтий стиглий колос хвилями хвилює під легким вітерцем. Далі, за ланами, де кінчається пшениця, тягнуться рівними рядами велика зелена гичка буряків. На обніжках, на чималій відстані один від одного, стоять, мов солдати на вахті, соняшники з великими жовтими чупринами. Горобці злітаються до них і викльовують ще біле, але вже солодке насіння. Ще далі темніє густий дубовий гайок, який зветься Турчина. За тих часів, коли тут ще жили пани, вони ходили сюди на полювання — стріляти дичину. Тепер, як усе це заорендував єврей, невинні зайці й беззахисні пташки можуть бути цілком спокійні — євреї не стріляють, вони воліють мати іншу користь з лісу. З цього лісу старий Лоев вивіз чимало деревини й понабудовував сараїв, комор, амбарів для збіжжя, стаєнь та хлівів, понаробляв возів та саней і ще багато різного реманенту.

Після першого сніданку і першого уроку вчитель виходить у сад на прогулянку, іноді сам-один, а іноді вдвох із своєю ученицею. Важко сказати, в яку пору сад кращий: навесні, коли всі дерева в цвіті, чи тоді, коли вже починають рожевіти порічки та агрус, чи, може, значно пізніше, наприкінці літа, коли стиглі яблука вже самі починають падати на землю, а на вітті залишаються тільки пізні чорні круглі сливи, які звуться черкуси. У кожную пору сад зберігає свою красу, свої чари. І в кожную пору учитель та його учениця знаходять в саду щось нове. Хай агрус ще зелений, як трава, і кислий, як оцет,— не біда. Вони подряпають собі руки, але обов'язково доберуться до найбільших ягід, що так відсвічують на сонці. А що вже казати про той час, коли порічки наливаються червоним вином і яскріють у сонячному промінні — тоді вони самі просяться, щоб їх покуштували,— ще одну галузку, ще одну... І куштуєш так довго, аж поки оскома нападає. Те саме з вишнями, черешнею і з усіма іншими овочами та фруктами, що поступово досягають одне по одному. Щоправда, все це можна дістати й у місті, купити за гроші. Але фрукти мають зовсім інший аромат, коли ти їх сам зриваєш з дерева, особливо як ти не один, а вдвох з дівчиною, яка тобі люба й дорога, з дівчиною, якій і ти любий і дорогий, мов рідний брат.

І як інакше могла учениця ставитись до свого учителя, коли її батьки ставились до нього, наче до рідної дитини? Для них не було ніякої різниці між учителем і власними дітьми. Він нарівні з їхніми дітьми не знав ні нужди, ні турбот, пов'язаних з грошима. Грошей у цій хаті ніби й не було. Тобто грошей було багато, аж надто багато, але ніхто, крім старого, не цікавився ними, не потребував їх. Усього було предосить: їжа, питво,

одяг, взуття й розкішний виїзд. Коні — завжди у вашому розпорядженні. А коли ви з'являєтесь у селі, всі шанобливо уклоняються вам, скидають шапки. Навіть родовиті графи не могли себе почувати краще, вільніше, бути в більшій шанобі.

Старий Лоев приходив з роботи весь у поросі, соломі й полові. Він скидав високі чоботи, вмивався, переодягався й набував зовсім іншого вигляду. Тоді він сідав за письмовий стіл і брався до пошти, яку верхи привозив у торбинці через плече хлопчик з станції Брани Поле. Переглянувши кореспонденцію, він доручав учителеві написати відповіді на листи. Учитель спритно виконував цю роботу, бо він розумів старого з півслова й знав усю кореспонденцію напам'ять. Старий не любив двічі повторювати те саме, він волів, щоб його бажання вгадували ще перед тим, як він їх висловив. Сам дуже моторний, він любив, щоб і в інших робота спорилась. Упоравшись із справами, всі сідали обідати. Рідко коли траплялося, щоб за столом не було кількох сторонніх людей. То були здебільшого сусіди, посесори або купці, які приїздили, щоб купити пшеницю, овес, гречку чи інше збіжжя. За столом, як я вже казав, панувала сувора дисципліна. Ніхто не смів слова вимовити, тільки старий гув, як дзвін. Теми для розмов ніколи в нього не вичерпувалися. З першого-ліпшого приводу він міг розповісти доречну історію, притчу, навести приказку, яка змушувала присутніх і посміятись і замислитись. Бо не можна було знайти ще одного такого, хто б міг так цікаво розповідати й імітувати кожного з усіма його звичками, манерами. То був справжній талант, хоча він мав славу дивака й причинного. Проте купці любили саме з ним мати справу, бо його слово було непорушне, і коли старий щось продавав, то хоч би як підвищувалися ціни, ви могли бути певні, що він ніколи не зрадить свого слова. Це була природна чесність, яка не знає ніякого крутійства, ніяких манівців, фальшивих шляхів. У торговому світі таку людину звичайно називають позаочі божевільною. Проте воліють мати справи краще з такою божевільною людиною, ніж з іншою нормальною.

По обіді старий залишався з гістьми, щоб побалакати про справи, а вчитель з ученицею йшли робити уроки й читати, переважно читати. Читали вони все, що потрапляло під руки, не перебираючи, без контролю, без системи, здебільшого романи, твори великих класиків — Шек-спіра, Діккенса, Толстого, Гете, Шіллера, Гоголя — вперемішку з найгіршими бульварними романами Ежена Сю, Ксав'є де Монтепена, Ашара, фон Борна та інших таких самих нікчемних писак. Начитавшись досхочу, вони йшли до молотарки або в поле подивитись, як жнуть хліб і в'язуть снопи. І тут їх забирала охота засукати рукави й теж узятись до роботи. Але виявлялося, що стояти осторонь і дивитись, як інші жнуть хліб і в'язуть снопи, значно легше, ніж самому нагинатись, жати хліб і в'язати снопи. Бо коли дивишся, тебе піт не обсипає й на руках не набігають пухирі. Зате який потім з'являється чудовий апетит! Прийшовши додому, поїси кислого молока з чорним хлібом і виходиш у сад прогулятись. А то просиш запрягти коні й їдеш з Андрієм в якусь іншу посесію чи економію: в Гузівку, у Круті Горби, у Закутниці. Іноді їдеш у Брани Поле до поштмейстера Малиновського. І всюди вас приймають, як любого, бажаного гостя, не знають, куди краще вас посадовити. Ставлять самовара, подають варення. У поштмейстера одразу з'являється на столі

пляшка горілки, яку він сам-таки потроху всю випиває, бо Малиновський мав прихильність до зеленого змія. А то завітаєш до економа Доді, який живе тут-таки, в хазяйському подвір'ї. У Доді, в його маленькому будиночку, веселіше, ніж у них, у великому будинку; і те, що можна знайти у Доді, там ніколи не дістанеш. Де, скажімо, можна собі дозволити поласувати зеленим часником і щавлем, як не у Додиної жінки? Або поїсти гарячу картоплю у мундирі з солоними огірками просто з банки? А солодкі качани, що залишаються після того, як Доди-ха пошаткує капусту, щоб заквасити її! А напитися яблучного квасу, який має справді райський смак! З усього видно, що Додиха дуже рада, коли вони приходять, а про самого Додю й казати нічого — він почуває себе на сьомому небі! Але економ Додя цікавий сам по собі, і йому варт приділити окремий розділ.

71

ЕКОНОМ ДОДЯ

Щира душа.— Старий Лоев читає історію Петра Великого, а Додя при цьому засинає. — У Додихи в хаті.— Наш герой пише романи й трагедії й не замислюється над власним романом

Економ Додя, русявий, з маленькими очицями, був чоловік богатирської сили, не такий високий і дебелий, як кремезний. Плечі — сталь, груди — залізо, рука — молот.

Не кожен кінь міг його витримати на собі. Сівши на коня, Додя наче зростався з ним, і важко було визначити, де кінчається вершник і де починається кінь. Наймити тремтіли перед ним, боялися, як вогню, його руки, хоча він рідко коли бився, хіба що вже іншого виходу не було й слова не діяли. Досить було одному сказати: "Он іде Додя!", як усі, хто стояв згорнувши руки й теревенив, ревно хапалися до роботи. Підійшовши до робітників, Додя без зайвих слів одразу ставав до плуга, до серпа, до лопати, до заступу й демонстрував, як треба працювати. Обдурити його було важкувато, а красти в нього — неможливо. За крадіжку навіть найвища кара не вважалася в нього надто великою. Пияцтва він теж не терпів. Вихилити одну чарочку — будь ласка, це можна. Але надудлитися й потім бешкетувати — боронь боже!

Зате цього самого Додю, цього богатира, що перед ним тремтіло все село, не можна було пізнати, коли він стояв перед старим Лоевим. Тут він був тихий і смиренний, стояв струнко, затамувавши подих. У такій шанобі й страху стоїть хіба що солдат перед фельдмаршалом.

У село Додя потрапив ще за дитячих років, де й залишився на все життя. З роками він поступово дослужився у Лоева до найвищої посади — старий призначив його економом, тобто управителем усіх економій. Тут, у селі, Додя женився і, забезпечений певною платнею, борошном, соломою, дровами, обзавівся хатиною з городом і парою дійних корівок — став справжнім господарем та батьком сімейства. Незважаючи на все це, він у присутності старого Лоева ніколи не наважувався сісти. Один тільки раз йому довелося сидіти в присутності хазяїна, і саме тоді сталася подія, яку Додя запам'ятав на все життя.

Я, здається, вже згадував, що старий Лоев любив усіх просвіщати й з кожнісіньким

ділитися своїми знаннями. Одного довгого зимового вечора Додя, як завжди, виструнчившись перед хазяїном, відрепортував про роботу в економіях і чекав дозволу піти додому. Але старий був у благодушному настрої, і йому хотілося трохи побалакати не про економії, а на якусь іншу тему, наприклад, про сусідів поляків. Далі він заговорив про Польщу взагалі й про польське повстання. А від поляків він перейшов до Росії, до російської історії часів Петра Великого. Оскільки на столі лежала російська історія староеврейською мовою у перекладі Манделькерна, він заходився чи-

тати й перекладати Доді на єврейську мову історію Петра Великого. Під час читання Лоев запропонував Доді сісти, але той не наважувався. Тоді старий повторив свій наказ, і Додя мусив підкоритися й сісти. А сів він біля дверей, під старим настінним годинником. Додина голова не звикла до таких лекцій, крім того, він ще й сидів, тому не дивно, що очі почали в нього злипатися, він задрімав і, нарешті, під заколисливе хазяїнове читання міцно заснув. Тепер облишмо Додю, хай собі солодко спить, а самі скажемо поки що кілька слів про цей сільський настінний годинник.

То був старий інвалід, який давно відслужив свій вік і йому вже слід було б спочивати на горищі серед іншого віджилого мотлоху. Але старий Лоев мав дивну пристрасть, якусь непереборну звичку до старих речей, наприклад, до древнього стертого дзеркала, яке показувало два обличчя замість одного, до ветхої, напіврозваленої комоди, що відсунути її шухляду було не легше, ніж розітнути Чермне море *, та до інших подібних речей. От, скажімо, на його письмовому столі з давніх-давен стояла старомодна чорнильничка — скляний чобіток у чорній дерев'яній мисочці з піском. За ніякі блага в світі не можна було умовити старого, щоб він викинув оцю чорнильничку й замінив її новою, більш пристойною. Ішлося тут не про скнарість. Лоев аж ніяк не був скнарою. Навпаки, коли він купував якусь нову річ, то найкращу й найдорожчу. Але із старою річчю йому важко було розлучатись. Так само було й з годинником, який, відслуживши свій вік, потребував додаткової ваги. Час від часу до його гир доводилося підвішувати нову вагу. Перед тим, як вибити час, годинник починав хрипіти, як хворий на астму старезний дід, що намагається відкахикатись. Зате вибирав він лунко, як церковний дзвін: "Бом! Бом!" Дзвоніння цього годинника можна було почути надворі.

Тепер повернімося до Доді. Він снить, а старий читає історію Петра Великого та його дружини Анастасії. Раптом годинникові заманулося вибити десять. Спросоння Доді приверзлося, що тік горить. Він рвучко схопився й заволав: "Води!" Хазяїн злякався, поклав книжку з історією Петра Великого та його дружини й втупився очима в Додю. Отого погляду, казав потім Додя, він не забуде поки життя свого.

Учитель любив Додю за його щирість і лагідність. Він був певен, що ця щира душа ніколи в житті не збрехала.

Додиній прихильності й відданості до хазяїна та до всієї хазяйської сім'ї не було меж. А що вчитель був у них, як рідний, то Додя вважав його членом сім'ї й ладен був віддати за нього душу. Для Доді кожен, хто мав відношення до Лоевих, був якоюсь вищою істотою, в усякому разі, не такою, як інші люди. Сім'ю Лоевих він просто

обожнював, і це поширювалось також на вчителя. У гарячі літні дні або в довгі зимові вечори учитель з ученицею любили завітати до Доді. Там, у маленькій хатинці з низькою стелею, що до неї можна було рукою дістати, вони себе почували краще, ніж удома. Щавель з молодого цибулею улітку й гаряча картопля в мундирі із солоними огірочками або підмерзлою квашеною капустою взимку мали особливий смак, були в тисячу разів смачніші, ніж найвищу-каніші страви у них вдома. А ті дні, коли Песя, Додина жінка, пекла медяники або топила гусяче сало, були для молодих людей справжнім святом. Хіба ж є що смачніше за гарячі медяники, щойно виїняті з печі, або свіжі, жирні шкварки, що тануть у роті, мов та манна небесна *, якою євреї живилися в пустелі!

Здебільшого вони приходили в гостину до Доді й До-дихи взимку, коли дерева, припорошені снігом, видаються зачакленими покійниками в білих саванах. Село тоді втрачає свою літню красу й принадність, і залишається тільки завітати до Доді в жарко натоплену хатинку й ласувати Песиними стравами.

Навколо мертва тиша. Глибокий сніг. Ніхто не приходить. На душі трохи сумовито. Хіба що просиш іноді запрягти коні в ґринджоли, тепло загорнешся в кожух, укриєшся бараницею і їдеш з одного фільварку в другий. Там тобі ставлять самовар, ти вип'єш чаю й їдеш назад додому.

А втім, зима має й свої принади — залишається багато вільного часу, щоб читати й писати. За ці майже три роки, що наш герой прожив у селі, він написав далеко більше, ніж згодом за десять років, коли він уже став письменником Шолом-Алейхемом. Йому ніколи так легко не писалося, як тоді. А писав він ціліснічкі ночі великі сентиментальні романи, крикливі драми, заплутані трагедії та комедії. Думки лилися в нього, як з бочки, фантазія була фонтаном. Шолом ніколи не питав себе, навіщо він усе це пише. Тільки-но річ була готова, він її прочитував своїй учениці, і обоє не тямалися від захвату — вони були певні, що це майстерний твір. Але нена-

довго. Учитель кінчав нову річ, і тоді вже ця річ ставала майстерним твором, а попередня тьмяніла, линяла, і її спроваджували в грубку. Отак загинули в полум'ї не одна дюжина романів і не один десяток драм...

У тому, що хлопцеві судилося стати письменником, ні вчитель, ні учениця сумніву не мали. Вони завжди розмовляли про це, фантазували, будували надхмарні замки. Обговорюючи всілякі плани різних творів, вони забували про свої власні плани. Про це вони взагалі не балакали, їм ніколи навіть на думку не спадало освідчитись одне одному, замислитись над власним романом. Термін "роман" був, мабуть, надто шаблонний, слово "любов" — надто банальне, щоб виразити ті почуття, які виникли й розквітли між цими двома юними душами. Їхня взаємна прихильність була така природна, що, здавалося, інакше не могло бути. Хіба може коли-небудь спасти на думку братові освідчитись власній сестрі? Боюся, що не дуже помилюсь, коли скажу, що сторонні люди значно більше знали й говорили про роман юних героїв, ніж вони самі. Надто юні вони були, надто наївні й надто щасливі. На їхньому небосхилі не було жодної хмаринки. Ніхто їм не заважав, і вони — це найголовніше — залишалися цілком

безтурботними. За всі ці роки їхнього знайомства вони навіть не подумали, що можуть коли-небудь розлучитись. Проте день їхньої розлуки все ж настав. Поки що не назавжди, а на короткий час.

Це сталося, коли героєві довелося йти на призов.

72

ПРИЗОВ

Постійні розмови про призов.— Наш герой прощається з ученицею й везе листа до предводителя. — Мрії в дорозі.—Лист впливає, і до Шоломового номера не доходить. — Історія з сином-наліною. — Шолом повертається в село, але мрії його все ще не здійснюються

Можна з певністю сказати, що протягом майже всіх цих трьох років не було жодного дня, щоб у Софіївці не згадували слова "призов". Для старого Лоева думка про призов стала свого роду хворобою, манією якоюсь, що не давала йому спокою ні вдень ні вночі. Призов коштував йому ціле багатство. У чому річ? А в тому, що його Єшуа мав йти на призов. Батько насамперед поїхав у Чернігівську губернію, поволоводився там якийсь час і, добре намучившись, купив нарешті квитанцію. То була одна з лічених зачотних квитанцій, завдяки яким збувалися призову, тобто того, хто мав таку квитанцію, фактично звільняли від військової служби й тільки зараховували в ополчення (резерв). Ціна такої квитанції становила ціле багатство. Але заради рідної дитини старий Лоев нічого не шкодував.

Після квитанції почалася нова історія. Спалахнула російсько-турецька війна, і подекували, що черга дійде й до ополченців. Отже, слід було своєчасно забезпечити сина білим білетом. Ополченцеві довелося піти в присут-ствіє, щоб його оглянули й визначили, чи він придатний за своїм здоров'ям до військової служби. Виявилось, що він непридатний, і йому видали білий білет, тобто, хвалити бога, забракували. А втім, його не тільки забракували, як солдата. Після цього його ще довелося послати в теплі краї, у Ментон, у Ніццу, лікуватися, бо Єшуа, як виявилось, серйозно хворів на серце, від чого він, як побачимо далі, за кілька років помер.

А поки що в домі Лоевих панувало справжнє сум'яття, їздили в Канів, познайомились із справником, з предводителем, з лікарями. Чиновники з присутствія безсоромно брали "в позичку". Всілякі порадики й приятелі теж намагались погріти руки коло Лоевих. Усі, кому не ліньки, викачували з них гроші. Одне слово, в домі Лоевих тільки й мови було що про призов.

А коли настав час героєві цього життєпису йти на призов, старий Лоев почав нервуватись. По-перше, він ужив заходів, щоб учителя зняли з обліку в його рідному місті Переяславі й приписали до канівського присутствія,— там Лоев уже мав свою руку й міг дечого домогтись. Мені здається, що рідний батько не здатний був би так турбуватися за свого сина, як старий Лоев турбувався за вчителя. Ще ж і більше від того, сам учитель так не боявся призову, як Лоеви. Хлопцеві було навіть дуже цікаво поїхати в Канів і піти на призов. Він замовив собі пару високих чобіт, солдатський башлик і був ладен хоч зараз піти у військо. Наш герой був певен, що він там

відзначиться, сподобається начальству й незабаром стане унтер-офіцером або фельдфебелем — адже вище євреєві ходу нема! Проте коли настав час вирушати, він раптом втратив увесь свій кураж. Він мусить визнати собі на сором, що коли настала хвилина прощання з Лоевими, можливо, назавжди, його поїняла якась туга, серце занило, і він, сховавшись у своїй кімнаті, уткнувся обличчям у подушку й гірко заплакав.

Але не тільки він плакав у цьому домі. Його учениця в своїй кімнаті плакала ще гірше. Її очі навіть розпухли від сліз, і вона того дня не могла вийти до столу. Удаючи, що їй дуже болить голова, вона цілий день залишалася в своїй кімнаті й нікого не хотіла бачити.

Сумне, дуже сумне було прощання. У домі панував траур, а на душі було пусто й похмуро. Коли Шолом уже сидів у фаєтоні, а фурман Андрій узяв у руки батіг, наш юний герой глянув на вікна і в одному побачив пару заплаканих очей, які виразніше за будь-які слова казали: "Щасливої дороги, любий, любий! Приїжджай швидше, бо я без тебе жити не можу!"

Ці слова наш хлопець чув усім серцем, і його очі відповіли їй: "Бувай здорова, люба, люба! Я повернуся до тебе, бо я без тебе жити не можу!" Лише тепер він відчув, як міцно його серце прив'язане до цього дому, і нема на світі такої сили, яка б могла відірвати його звідси, хіба що тільки смерть... І уява розігралася, палка фантазія понесла його на своїх крилах, і Шолом почав мріяти, як він після повернення насамперед освідчиться їй, потім розповість усе її батькові та неньці, як він звернеться до старого із словами: "Я покохав вашу дочку, робіть зі мною, що хочте!" Старий обійме його й скаже: "Добре, що ти мені сказав, я вже давно чекаю цього". Потім почнуться готування до весілля. Запросять кравців з Богуслава й Таращі шити убори для наречених, пектимуть медівники, варитимуть варення. По женихову рідню вишлють велику карету, що стоїть у сараї й якою користуються в особливих випадках. Приїдуть батько, дядько Пиня та інші родичі. Не знати звідки, несподівано з'явиться Шмулик. Отой самий приятель Шмулик, що жив у рабина, сирота Шмулик, який знав стільки чудесних казок. Він розцілується з женихом і скаже йому: "Ну, Шоломе, хіба я не казав тобі, що скарб буде твій?"

Усі ці дитячі солодкі мрії й хлоп'ячі золоті фантазії не облишали його всю дорогу, аж поки він не приїхав у Канів. Зупинившись у родича старого Лоева, багатого власника винарні для поміщиків, горбаня Бореха Перчика, Шолом одразу взявся влаштовувати свої справи й насамперед передав предводителеві листа. У листі старий Лоев писав, що, посилаючи на призов учителя своєї доньки, він сподівається побачити його вдома не пізніш, як через тиждень. Пан предводитель прочитав листа й відповів лише одним словом: "Га-разд!" Цього було досить, щоб хлопець не хвилювався і був цілком спокійний. Він пішов на призов, тягнув жеребок і витяг номер 285. Номер був не надто великий, але на номері 284 призов закінчився... Отже, учителя звільнили. Завдяки йому звільнилися ще кілька хлопців, які витягли більші номери, і велика була того року радість у місті Каневі!

У зв'язку з торжеством звільнення від призову в Канів приїхав рекрутів батько та, коли не помиляюсь, його дядько Пиня, який мав у Каневі свояка, і веселощі розгорілися ще більше. Борех Перчик добре поторгував вином, а причинець свята послав депешу в Софіївку через станцію Брани Поле: "Поздоровте, до мене не дійшло. Вільний. Виїжджаю завтра вранці".

Але не один ранок минув, поки Шолом міг виїхати з Канева. Знайшовся один якийсь Вишинський чи Вишнев-ський, в якого заголили в солдати хворого сина. Батько зняв бучу: "Як, мій син-каліка піде служити замість паничів, які сиплять грішми! Я знаю, чому пан предводитель заголює калік!" І він погрожував, що не мовчатиме, що віддасть під суд предводителя разом з лікарями та всім присутством. Минуло кілька днів, аж поки його не заспокоїли, допомігши йому визволити хворого сина.

Вільним Шолом себе відчув лише тоді, коли він уже сидів у фаєтоні, який вислали йому назустріч на станцію Миронівку, і фурман Андрій передав йому привіт від дому, повідомивши, що всі, хвалити бога, здорові і все гаразд. "Усе благополучно",— закінчив Андрій і заходився розмовляти з кіньми по-своєму. А коні його розуміли й мчали фаєтон мало не в повітрі. Теплий осінній день. Сонце не пече, а гладить, пестить. Очі склеплюються, й виникають сновидіння, чудесні сновидіння, і приходять мрії, золоті мрії. Незабаром він буде вдома й по приїзді одразу викладе перед старим Лоевим свої карти: "Знайте, я кохаю вашу дочку, й ваша дочка кохає мене". Скоро-скоро, ще півгодини, чверть години... Ось уже знайоме Брани Поле, ліс, лан, кладовище, вітряки, які здалеку видаються велетнями, що вимахують руками, запрошуючи: "Сюди! Сюди!" Ще кілька хвилин, і ось уже подвір'я, великий білий будинок з двома ганками. Навряд чи радість буває більшою, коли рідний син приїздить звільнений додому. Наш герой без кінця-краю розповідав про всі перипетії призову — справжні чудеса, та й годі! Але найголовнішого, до чого Шолом увесь час готувався, він Лое-ву не сказав. Він це відклав на завтра, на потім... Минали дні, минали тижні, аж поки зовсім несподівано сталася катастрофа через сторонню людину, яка розкрила старому Лоеву очі на роман учителя з ученицею.

То була родичка Лоева на ім'я Тойба, жінка мудра й прозорлива. Ми її прозвали тітка Тойба з Бердичева. Коли ви познайомитесь з нею, то переконаєтесь, що звання тітка їй дуже пасувало. Але про неї — окремий розділ.

73

ТІТКА ТОЙБА З БЕРДИЧЕВА

Тітка Тойба стежить за молодими людьми. — Старий Лоев дізнається про таємницю. — Катастрофа. — Ображений герой іде в світи. — Його листи переймають! а він блукає в непроглядній пітьмі

Насправді гостя нікому тіткою не доводилася, вона була кузина старого Лоева, але, як ми вже сказали, звання тітки їй пасувало. Невродлива, ряба, з довгим носом, вона мала дуже розумні очі, якими проймала вас наскрізь. Люди подекували, що вона попихає своїм чоловіком, верховодить всіма справами й досить багата. Приїхала вона до Лоевих у гостину після довгих років розлуки.

Тітці, що прибула аж з самого Бердичева, життя на селі в маєтку здавалося, звісно, диким й незвичним. На все вона дивилася своїми бердичівськими очима й з усього дивувалася. Із старим Лоевим вона була на "ти" й одверто висловлювала йому свою думку, що їй подобається й що не подобається.

Їй, скажімо, подобалося сільське життя, повітря, корови, коні, свіже молоко, яке відгонить пашею, хліб з власної пшениці. Усе пахне землею, власною працею — гарно, дуже гарно! Навіть Додя їй теж подобався. Але вона ніяк не могла погодитись із звичаями, що їх кузен завів у себе в домі, з тим, що він поводить по-панському. Єврей і поміщик — це, на її думку, щось не в'язалося. Чи, скажімо, він справний посесор, любить сільське господарство. Що ж, це дуже добре. Раз можна, з божої допомоги, нажити на цьому гроші, стати заможним, то чому-таки ні? Вона б, можливо, теж не відмовилась від такої справи. Але навіщо відчужуватись від євреїв? Цього вона ніяк не розуміє. Чому, коли настає свято, він не їде в Богуслав? Вона йому також дорікала за те, що він глузує з благочестивих євреїв, наприклад, з якого-небудь "онука праведника" в зеленій шалі, що іноді заблукає до нього по милостиню. Милостиню він дає, і навіть досить щедрю, але при цьому глузує з людини. "Краще не давай і не глузуй!" — казала тітка Тойба з Бердичева.

І ще одна річ. Тітці Тойбі учитель подобається. Славний молодик, нічого казати. Освічений, та ще з пристойної сім'ї — це навіть дуже добре. Але де це сказано, що вчитель мусить так приятелювати з ученицею? А на її думку, він щось надто приятелює з своєю ученицею. Звідки вона це знає? Тітка Тойба знає, тітка Тойба має зірке око! Тітка Тойба потрудилася простежити за кожним кроком юної парочки й сама власними очима бачила, як вони їли з одної тарілки. Де це було? У Доді. Тітка Тойба з Бердичева ще з першого дня помітила, що дівчина не чує душі в ньому, а хлопець упадає за дівчиною. Та це, власне, всі бачать, каже вона, не помічає цього хіба що зовсім сліпий або той, хто не хоче помічати, що в нього перед носом діється. Досить придивитися, як ці двоє, сидячи за столом, презираються, розмовляють очима. Відтоді, як вона це помітила, тітка Тойба уже не зводила з них очей. Вона не полінувалася простежити за ними під час їхніх занять і під час прогулянок, коли вони сідали в фаєтон, щоб кудись їхати.

Якось вона побачила, розповідала тітка Тойба старому, як вони зайшли до економа Доді. Це їй одразу не сподобалось: "Які справи можуть мати ці діти в убогій економівій хатинці?" Вона не полінувалася, ця тітка Тойба з Бердичева, зазирнула у вікно й побачила, як парочка їсть з одної тарілки. Що вони там їли, вона не знає, але сама на власні очі бачила, щоб вона так бачила щастя в своєму житті, як ці двоє їли, розмовляли й сміялися... "Отже, одно з двох, якщо вони наречені, то про це повинні знати батьки. А коли тут любов, роман, то батьки тим паче мусять знати. Бо краще, пристойніше віддати дочку за бідного вчителя, який має лише одну пару сорочок, ніж чекати, поки цей учитель утече з дочкою одної темної ночі в Богуслав, чи в Таращу, чи в Корсунь і таємно повінчається з нею..."

Такі були, як згодом виявилось, міркування тітки Той-би. І розповіла вона все це

кузинові під великим секретом, за півгодини до від'їзду. Слова її вразили старого Лоева: коли він вийшов проваджати свою кузину, було видно, що він чимось страшенно обурений. Після цього старий протягом цілого дня ні з ким слова не вимовив. Він замкнувся в своїй кімнаті й більш того дня не з'являвся.

Увечері приїхав його син Єшуа й залишився на ніч у Софіївці. У хаті щось коїлось, у хаті панувало сум'яття. Батько із сином замкнулися в покоях старого й про щось шепталися, очевидно, провадили сімейну раду. Учениця зібралась була на прогулянку з учителем, але її затримали. До столу виходили не всі разом, як звичайно, а кожен окремо і в різний час. Поївши, вставали й ішли до себе. У Лоевих діялося щось незвичайне. Панувала тиша, дивна, зловісна тиша, яка буває тільки перед бурею. Хто міг сподіватись, що кілька значливих слів, укинутих тіткою Тойбою з Бердичева, призведуть до такого переполоху в домі? Можливо, якби тітка Тойба заздалегідь знала, що її слова справлять таке враження, вона б не встрявала, куди не слід. Згодом стало відомо, що тітка Тойба з Бердичева одразу-таки пошкодувала, що заварила всю цю кашу, і намагалася виправити справу, та було вже пізно. Повернувши голоблі, вона спробувала переконати старого, що тут, власне, нема нічого страшного і що, на її думку, не варто так хвилюватись. Хіба хлопець вкнен, що він бідний? "Бідність — не ганьба" й "щастя від бога", — умовляла його тітка Тойба. Але дарма, ніякі слова не допомагали. Єдина претензія старого полягала ось у чому: він нічого не мав проти цього хлопця, але як посміли у нього в домі завести роман без його відома? Він також не заперечує, щоб його дочка вийшла заміж за бідаря, але тільки в тому разі, коли він, її батько, знайде їй такого чоловіка, а не щоб вона сама собі обирала, не питаючись у нього. Саме це найбільш обурювало його.

Про всі ці розмови й претензії стало відомо геть пізніше. А тоді учитель і його учениця, мов ті невинні овечки, нічого не підозрівали, вони тільки відчували, що в домі щось коїться. У чому річ, вони дізнаються завтра. Ранок вечора мудріший!..

А коли настав ранок і наш герой прокинувся, в хаті нікого не було, ні старого, ні його жінки, ні сина, ні дочки. Де вони всі поділися? Поїхали. Куди? Невідомо. З челяді ніхто нічого не міг сказати. На столі лежав пакет для вчителя. Він розпечатав конверт, сподіваючись знайти там листа, але там не було жодного слова, тільки гроші — платня, яка йому належала за весь час. Надворі на вчителя чекали сани (ця історія сталася взимку) з теплою бараницею, щоб укутати ноги. З людей не можна було видушити жодного слова. Навіть економ Додя, який за вчителя й ученицю дав би собі руки відрубати, у відповідь на всі запитання тільки знизував плечима й зітхав. Страх перед старим перемагав усе. Додине поводження ще більш схвилювало ображеного вчителя. Він розгубився, не знав, що робити. Кілька разів він брався писати листа, спершу до старого Лоева, потім до його освіченого сина, потім до учениці, але нічого не виходило. Катастрофа була величезна, такого ляпаса він не чекав. Йому було соромно, соромно перед самим собою й перед людьми. Тому він, не гаючись, сів у сани і звелів себе везти на станцію, щоб відтіля їхати... Куди? Він ще сам не знав куди. Світ за очі! По дорозі на станцію він попросив фурмана зупинитись у Брани Полі, коло поштової станції, через

яку Софіївка одержувала кореспонденцію. У Брани Полі наш герой мав приятеля — ви його знаєте — то був станційний смотритель, або поштмейстер, Мали-новський.

З натури Малиновський був хабарник і любив, як ми вже знаємо, випити. Від старого Лоева він частенько одержував подарунки: мішок пшениці, віз соломи, а іноді, під свято, гроші. З учителем і ученицею поводився по-приятельському, взагалі був чолов'яга начебто непоганий.

От до нього й заїхав учитель, щоб трохи відвести з ним душу. При цьому він мав намір зробити Малиновського посередником у таємному листуванні між ним, Шоломом, і дочкою Лоева. Вислухавши Шоломову просьбу, поштмейстер Малиновський підняв руку і заприсягся богом, а щоб вийшло переконливіше, перехрестився, що він виконає все найкращим чином. А коли між друзями укладається угода, то її слід примочити горілочкою й закусити оселедцем. Не допомогли ніякі відмагання. Вони сіли вдвох до столу й не встали, поки пляшка не спорожніла. Коли Малиновський надудлився, він кинувся цілувати учителя й ще раз поклявся та перехрестився, що він його листи передаватиме дочці Лоева в самісінькі руки,— хай не турбується, бо слово Малиновського непорушне.

Так воно й було: кілька перших палких любовних листів, що їх наш герой посилав один по одному, Малиновський, як згодом виявилось, передав у самісінькі руки... старого Лоева. Тому легко здогадатись, що відповіді на свої палкі, любовні листи наш герой не одержав. І тому також легко здогадатись, що він писав доти, поки не перестав.

Що означають ці крапки? Вони означають довгу темну ніч. Усе оповито густим туманом. Самотній блукач шукає дорогу. Він наражається на камінь, ладає в яму... Він падає, схоплюється, йде далі й знову наражається на камінь, знову падає в яму... Не бачачи перед собою ані сліду, він робить дурниці, помилки, одну гіршу за одну. Із зав'язаними очима важко вибитися на вірну путь, із зав'язаними очима доводиться блукати... І він блукав, довго блукав, аж поки все-таки не вибився на вірну путь, поки не знайшов самого себе.

ПЕРШИЙ ВИЇЗД

Він приїздить у Київ і тягнеться до великих зірок просвітительства. — Облава у заїзді. — Пошуки поета Єгале-ла. — Автор "Щоденника єврея" й пре-ферансик. — Шолом добирається до поета Єгалела, але той приймає його холодно

Куди їде бездомний юнак, який прагне домогтися чогось у житті? У велике місто, звісно. Велике місто — це основа основ, центр притягання для кожного, хто шукає яке-небудь поле діяльності, якесь заняття, професію, посаду. Молодожон, що втратив свій посаг, чоловік, який не злюбив своєї жінки або посварився з тестем і тещею чи з своїми батьками, ділок, що порвав із своїми компаньйонами,— куди вони їдуть? У велике місто, звісно. Хтось почув, що на біржі роблять сирники з снігу і насипають золотом цілі мішки. Що він робить? їде у велике місто шукати щастя. Велике місто має в собі магнетичну силу, яка притягає до себе й не відпускає. Воно вас засмоктує, як болото. Там ви сподіваєтесь знайти те, що ви шукаєте.

У тих краях, де жив наш герой, таким містом був уславлений святий Київ-град. Туди Шолом поривався, й туди він поїхав. До чого, власне, він поривався? Що він шукав? Цього сказати напевно не можна, бо він ще сам не знав, чого конкретно прагне його душа. Його тягло у велике місто, як дитину тягне місячне світло. У великому місті живуть великі люди. Це — яскраві зірки, які світять нам з високого безкрайого неба своїм променистим світлом. Це — великі просвітителі, славетні письменники й богом благословенні поети, чиї імена чарують наївних, невинних юнаків, молоденьких поборників просвітительства. То був перший виїзд нашого молодого героя у широкий світ і перший приїзд у велике місто. Зупинився він у єврейському заїзді, що мав назву "Станція реб Алтера Каневера", у нижньому районі міста, на Подолі, де євреям дозволялося жити. Я кажу "євреям дозволялося жити", але мушу одразу застерегтися, щоб не подумали, боронь боже, ніби всім євреям дозволяли там жити. Нічого подібного. Там могли проживати лише ті євреї, які мали "правожителство", як-от: ремісники, прикажчики, які служили у купців першої гільдії, миколаївські солдати й ті, чиї діти вчилися в гімназії. Інші євреї прокрадалися сюди контрабандою, ненадовго, і жили у великому страху тільки з ласки двірника, пана надзирателя або пана пристава. І то до пори, до часу, до першої облави, коли на єврейські заїзди налітали жандарми з солдатами. Вони це називали "зробити ревізію". І коли виявляли такий контрабандний товар, тобто євреїв без "правожителства", їх зганяли, як худобу, у поліцію й випроваджували з великим парадом, тобто разом з карними злочинцями висилали етапом додому, у ті міста, де їх приписано.

Проте це нікого не вдержувало від поїздок у Київ. Як то кажуть: "Хто вовка боїться, хай в ліс не ходить". Облав таки боялися, але в Київ їздили. А про те, щоб "ревізія" вийшла на добре й щоб, крий боже, не виявили "забороненого товару", дбав сам хазяїн заїзду. Як це йому вдавалося? Дуже просто: хазяїн підмазував кого слід і заздалегідь дізнавався, коли налетить "ревізія". А далі він уже давав собі раду: "заборонений товар" він запихав на горище, в льох, в гардероб, у скриню, а іноді в таке місце, що нікому навіть на думку не спаде, ніби там може ховатись жива людина. А найцікавіше те, що ці самі люди, вилізши на божий світ з такого сховища, потім сміялися з своєї пригоди, наче діти, що гралися в хованки, а в гірших випадках тішили себе, зітхаючи: "Е, ми переживали гірші часи та гірших тиранів!.."

Автор цього життєпису в свій перший приїзд у великий святий Київ-град мав честь і приємність лежати й тремтіти разом з ще кількома євреями на горищі заїзду Алтера Каневера. Сталося це одної темної зимової ночі. А що "ревізія" була несподівана, чоловіки не встигли нап'ясти на себе, пробачте, штани, а жінки — спідниці. Щастя, що "ревізія" цього разу швидко скінчилася. Зате як усі зраділи, коли хазяїн заїзду реб Алтер Каневер, поважна людина із сивою бородою, звернувся до них з дивними римованими словами:

— Гей, небораки, годі ховатись! Пішли вже чортяки, спускайтесь до хати!

Переполох закінчився загальними веселощами. Подали самовар, пили чай із сушками й розповідали різні небилиці. Але радість їхня незабаром затьмарила тим,

що хазяїн заїзду наклав на них контрибуцію по півтора карбованця на душу, щоб покрити витрати по "ревізії". Нь які протести жінок не допомогли. Вони, сердешні, доводили, що в них брати грошей не треба, бо приїхали вони сюди не заради своєї втіхи чи заробітків, а до професора, щоб лікуватись.

І пішли розмови про лікарів та професорів. Кожна розповідала про свою хворобу й до якого професора вона приїхала. Виявилося, що всі вони приїхали до одного професора й у всіх та сама хвороба. Хоч би на яку недугу хворіла одна, на таку саму недугу хворіли й всі інші жінки. Але найцікавіше було те, що хоча жінки говорили весь час разом, вони, проте, добре чули одна одну. Деякі моменти тієї ночі автор цих спогадів використав в одному з своїх ранніх творів, назвавши його "Перший виїзд" (історія про те, як двоє юних пташенят уперше вилітають на світ божий).

Отак наш герой перебув першу ніч у великому святому Київ-граді. На другий день він пішов представитись великим яскравим світилам, що сяють нам з своєї небесної височини, тобто нашим славетним великим людям, нашим просвітителям і поетам, серед яких він знав у Києві лише одного. То був відомий поет, що писав староеврейською мовою під псевдонімом Єгалел. Саме до нього хотів потрапити наш герой, і це йому пощастило. Але не так легко, як може здатися з першого погляду. Після тривалих розпитів він дізнався, що в Києві є мільйонер Бродський, і що цей Бродський має на Подолі млина, й що при млині є контора, і що в конторі служать різні люди, серед яких є касир на прізвище І. Л. Левін. Оцей Левін і є той відомий поет Єгалел. І ось тепер лише почалася марудна історія.

Не кожен може досягнути до млина Бродського. Туди пускають лише тих, хто має яке-небудь відношення до пшениці або борошна. "Вам кого треба?" — "Відомого поета Єгалела". — "Тут такого нема..." Один маклер пшениці визнав доречним кинути дурний дотеп. Він спитав юнака: "Хіба сьогодні перший день місяця, що ви проказуєте молитву "Галел"?" *

Та сталося чудо. З'явився худорлявий довгаль, а великим носом на зморшкуватому обличчі й з кількома жовтими пеньками в роті замість зубів. У своєму подертому пальті й полинялому капелюшку, з величезним, сірого кольору парусиновим парасолем у руці він скидався на всесвітньвідомого Дон-Кіхота. Виявилося, що цей дов-галь, цей Дон-Кіхот — бухгалтер і працює разом з відомим поетом Єгалелом на млині Бродського. Дізнавшись, кого юнак питає, довгаль узяв його за руку й, не кажучи ані слова, повів у контору. Там Дон-Кіхот поставив у куток свій великий парасоль, скинув пальто й залишився стояти на своїх цибатих ногах у коротенькому піджачку з протертими ліктями. Якби не його цибаті ноги, цей довгаль був би ще довшим. Після кількох трафаретних фраз, що ними обмінюються в перші хвилини знайомства, довготелесий бухгалтер раптом виріс в юнакових очах на цілих дві голови. У чому річ? Виявилося, що він особисто знає людину, яка здавалася тоді юнакові мало не ангелом божим. То був не хто інший, як сам Богров, автор твору "Щоденник єврея". Бухгалтер працював разом з ним в одному банку в Сімферополі.

— Он як! Ви, значить, особисто знали великого Бо-грова?

— Диваче! Адже вам кажуть, що ми разом служили в одному банку в Сімферополі. А ви ще питаєте.

— І ви самі розмовляли з ним?

— Отак як ми з вами розмовляємо. Та не тільки розмовляли, а ще грали в карти, в преферанс. Карти Григор Ісакович любить, ох як він любить карти! Тобто він не картяр, але в карти згуляти, в преферансик — з превеликою охотою... Ох, цей преферансик!

Він підняв свою суху, кощаву руку в протертому рукаві, ще більш зморщив своє зморшкувате обличчя і, обвівши в повітрі півколо своїм гострим носом, оголив жовті пеньки своїх колишніх зубів. Це мало означати усмішку. Але враз він знову посерйознів і, втупивши очі десь у далечінь, почухав себе поза коміром і сказав з повагою про Богрова:

— Велика людина — цей Григор Ісакович! Це вам не-абихто! Ого, Григор Ісакович дуже велика людина! Значно більша, ніж ваш знаменитий поет Єгалел. Адже Єгалел маленький... Отакий маленький... Зовсім малесенький!..— І він показав рукою, який Єгалел маленький.

Саме в цю мить відчинилися двері й увійшов маленький дебелий чоловічок, з круглим черевцем, косоокий. На перший погляд він, поруч з довготелесим, худорлявим Дон-Кіхотом, нагадував його зброєносця Санчо Панса. Не привітавшись, Санчо Панса перебіг повз них і зник за ґратами в сусідній кімнаті.

— Оце він і є, ваш поет Єгалел. Можете до нього ввійти, якщо хочете. Не таке велике цабе...

З цих слів, так само, як і з попереднього порівняння Єгалела з Богровим, було видно, що бухгалтер з касиром живуть, мов кицька з собакою. Проте поет нічого не втратив в очах свого палкого прихильника. Наш герой шанобливо переступив поріг сусідньої кімнати. Він увесь тремтів, серце шалено тьохкало. Відомого поета він застав у поетичній позі з зхрещеними на грудях руками, точнісінько, як Пушкін чи принаймні Миха-Йосеф Лебензон. Він, мабуть, перебував тепер у піднесеному поетичному натхненні, бо походжав по кімнаті, майже не помічаючи свого юного шанувальника, і на його привітання ледве відповів тільки сердитим косооким поглядом. Запросити відвідувача сісти, розпитати, хто він такий, звідки й чого він прийшов, поет навіть не збирався. Наївний шанувальник був певен, що всі поети такі, що Олександр Пушкін теж не відповідав на привітання. Хлопцеві, звісно, не дуже приємно було стовбичити, мов йолоп, біля дверей. Але нічого не вдієш. А ображатись він і не думав — адже перед ним не звичайна людина, а поет!.. Зате через кілька років, коли наївний шанувальник сам став письменником, і не тільки письменником, а редактором щорічника ("Єврейська народна бібліотека"), а поет Єгалел приніс йому фейлетон, його колишній шанувальник і теперішній редактор Шолом-Алейхем нагадав йому їхню першу зустріч і так продемонстрував описану вище сцену, що Єгалел аж боки рвав од сміху.

Але тепер юнакові було не до сміху. Можна собі уявити, в якому пригніченому стані він пішов від поета. Та на цьому його перший виїзд ще не скінчився. Справжні злигодні, які йому судилося витерпіти в його першій великій подорожі, тепер тільки починалися.

ПРОТЕКЦІЇ

Хазяїн заїзду заводить мову про про* те н ції. — Шолом відвідує київського казенного рабина*. — Його направляють до "вченого єврея"* при генерал-губернаторові. — Неуважна істота. — Шолом одержує протекцію до відомого адвоката Купернина*

Для нової людини велике місто — це ніби ліс. Ніде не відчуваєш себе таким самотнім, як у лісі. І автор цих рядків ніде й ніколи не відчував себе таким самотнім, як тоді в Києві. Люди цього великого гарного міста наче змовились не виявляти до юного гостя навіть ознак гостинності, ані крапельки приязні. Всі обличчя були насуплені, усі двері — замкнені. Хай би всі ці люди, що мелькали перед очима, хоч були не такі ошатні, як магнати, і не мчали в розкішних санях, запряжених баскими рисаками! Хай би всі ці будинки хоч були не такі пишні, не такі шикарні! І хай би швейцари та лакеї, що стоять на дверях, хоч дивилися не так зухвало й не сміялися вам просто в обличчя! Усе б Шолом пробачив, аби тільки не сміялися з нього. А як на те, йому здавалося, що всі глузують з нього, геть усі, навіть хазяїн заїзду, реб Алтер Каневер, про якого вже йшла мова і якого начальство шанувало тільки тому, що його пожильці не мають "правожитель-ства" й не сміють жити в святому Києві.

Розмовляючи з вами, цей чоловік мав звичку не дивитися вам в очі, а кудись у далечінь, і легка усмішка грала при цьому під його сивим вусом. До юного пожильця він умудрявся звертатися не на "ви" й не на "ти". Спритно викручуючись, мов той акробат, він умів обходитись без цих слів. Передаю тут одну розмову між старим сивим хазяїном заїзду та його юним пожильцем.

Хазяїн, усмішливо дивлячись униз, скручує цигарку й верескливим солоденьким голоском питає:

Хазяїн. Що чути?

Пожилець. А хто його знає, що чути? Хазяїн. Як справи?

Пожилець. А які можуть бути справи?

Хазяї н. Я хочу сказати, що ми тут робимо в Києві? Пожилець. А що ми можемо робити в Києві? Хазяї н. Певно, шукаємо щось у Києві? Пожилець. А що шукати в Києві?

Хазяїн. Якесь заняття чи посаду? Пожилець. Яку посаду?

Хазяїн. За рекомендацією? За протекцією? Чи як?

Пожилець. До кого протекція?

Хазяїн. Хіба я знаю? Скажімо, до рабина.

Пожилець. Чому раптом до рабина?

Хазяїн. Хай буде до рабинші.

Тут хазяїн уперше за весь час зводить очі на юного пожильця й замовкає. Але той уже сам не відступає від нього.

Пожилець. Ні, скажіть, чому все-таки до рабина?

Хазяїн. Звідки я знаю? Коли парубійко з сучасних приїздить у Київ, він, слід гадати, має листа до рабина, хочу сказати, до казенного рабина, а з допомогою цього рабина

можна вже дістати й протекцію... Так заведено на білому світі. А може, я помиляюсь, то я не вгадав, так я не танцевал с медведем *,— додав він чомусь по-ро-сійськи.

Незрозуміло, навіщо йому раптом заманулося перекласти єврейську примовку на російську мову. Проте хазяїнові слова з приводу протекції казенного рабина запали юнакові в голову, і він вирішив, що це, може, не така вже дурна думка. Чи буде протекція, чи ні, але відвідати казенного рабина не завадить. Може, він стане в пригоді. Це ж вам неабихто, а казенний рабин! Та ще губернський до того! Фантазія дедалі розпалюється, і надія на підтримку з боку київського казенного рабина захоплює нашого героя, набирає реальних форм. Певно, так судилося, щоб з того, що якомусь реб Алтеру Каневеру заманулося поглузувати чи просто так потеревенити, виникла ідея, щаслива, блискуча ідея. А з ідеями завжди так буває. Завдяки якійсь дрібниці, випадковості відбуваються іноді найважливіші світові події. Про це свідчить історія багатьох великих винаходів. Усі це знають!

Шолом збирався кілька днів, поки, нарешті дізнавшись, де живе казенний рабин, він одного холодного ранку подзвонив у його двері. Двері прочинились, висунулася рука й показала ліворуч, на двері канцелярії. Шолом подзвонив до канцелярії. Двері відчинились, і він уві-

йшов у канцелярію, де застав багато людей, здебільшого ремісників, обшарпаних, затурканих бідаків; було також кілька убогих жінок із змарнілими обличчями та ще опухлий хлопчик у великих подертих чоботах, але з добре закутаною двома шарфами шиєю, щоб він, боронь боже, не застудився. На стінах висіли подерта мапа Палестини й лубочний портрет царя. Оця канцелярія, ці пошарпані ремісники, убогі жінки, опухлий, напівбосий хлопчик, ця подерта мапа Палестини та лубочний царський портрет — усе це нагонило нудьгу. Цю сумну картину довершував старик із збляклим мертвотним обличчям, який сидів біля ветхого, заляпаного чорнилом стола. Якби старий не тримав ручки в руці й не вмочав її щохвилини в чорнило, то можна було б подумати, що то сидить покійник, який помер принаймні років з тридцять тому, але його замаринували й він якось тримається. Збляклий покійник поступово відпускав відвідувачів одного по одному й досить швидко упорався з ними — всього лише за якихось півтори години,— поки дійшов до опухлого хлопчика в двох шарфах. Цей забрав ще з півгодини. Хлопчик плакав, а маринований покійник чогось гримав на нього. Нарешті з опухлим хлопчиком, хвалити бога, теж покінчено. Покійник кивнув нашому героєві, щоб той підійшов до стола, і ледве чутно спитав:

— Що скажете?

— Мені треба до казенного рабина.

Покійник заглянув у книгу записів і спитав замогильним голосом:

— Метрика?

— Ні.

— Весілля?

— Ні.

— Хлопчика, дівчинку записати?

— Ні.

— Хтось помер?

— Ні.

— Милостиню?

— Ні.

— Що ж вам треба?

■— Нічого. Я хотів бачити рабина.

— Отак би й сказали.

Маринований покійник підвівся з-поза стола, поволі, наче на підломлених ногах, попростував до сусідньої кімнати й зник хвилин на п'ятнадцять-двадцять. Нарешті він повернувся з пісною міною й сумним результатом:

— Рабина нема вдома. Прийдіть, будь ласка, іншим разом.

До київського казенного рабина Шолом навідувався не раз і не два, поки йому пощастило застати його вдома. Зате рабин прийняв його привітно, сердечно. Щоправда, спочатку справа щось не дуже ладилась. У першу хвилину рабин неначе злякався. Йому довелося трохи напружитись, поки він збагнув, у чому, власне, полягає прохання юного відвідувача. Наш герой гадав, що рабин у такому місті, як Київ, повинен з першого погляду зрозуміти, що кому треба. А цей, виходить, як кожна грішна людина, дивиться вам, не розуміючи, в очі, і ви змушені розжовувати йому кожне слово і вкладати просто в рота. І лише потім, коли рабинові все добре розжували, виявилось, що він нічого не може зробити, анічогісінько! Він тільки може дати рекомендацію, протекцію, більш нічого.

— Протекцію? Предосить! Крім протекції, мені більш нічого не треба.

Відвідувач дивиться на київського рабина й порівнює його з знайомими рабинами в маленьких містечках. Перед ним проходить ціла галерея казенних рабинів, один з них лисий. Усі вони злидарі, нікчеми. Порівняно з ними київський рабин справжній магнат, а вони дикуни, карлики. Київський рабин — велетень і вродливий. Одну лише ваду цей рабин має — він рудий та ще трохи млявий, забарний: поволі розмовляє, поволі робить, поволі думає — людина без нервів. Такі люди живуть по сто років. Вони не хапаються помирати, їм не кортить.

— Отже, ви хочете, щоб я вам дав протекцію? До кого?

— До кого? Ви, мабуть, краще знаєте.

— Гаразд, треба подумати.— І рабин знову заходився розпитувати відвідувача, хто він такий, звідки й чого хоче. Далі настала довга пауза на кілька хвилин. Нарешті він натиснув кнопку, і з'явився старий, збляклий та добре замаринований покійник з канцелярії. Рабин звелів йому написати листа до одного свого друга — прізвища Шолом не розібрав — і попросити його зробити щось для цього юнака. А Шоломові сказав, що то він пише листа до свого друга Германа Марковича Бараца, присяжного повіреного й "вченого єврея" при генерал-губернаторові.

Упоравшись з такою складною роботою, рабин відсапався. Було видно, що в людини наче камінь од серця відпав. Він таки добре попрацював. Зате залагоджено корисну

сйраву — складено для юнака рекомендацію, та ще яку рекомендацію — до "вченого єврея" при генерал-губернаторові!.. Таке навіть не уявлялося розпаленій фантазії юнака. Рекомендація, яку він сховав у бокову кишеню, гріла його й окриляла. Він одразу-таки піде до "вченого єврея", що при генерал-губернаторові. Тут обов'язково щось вигорить. "Вчепий єврей" уявляється йому професором, обвішаним медалями, мов генерал. З трепетом подзвонив Шолом біля дверей, і його впустили в кабінет, заставлений шафами з книжками. У Шолома зуб на зуб не попадав. За кілька хвилин у кімнату влетів чоловік з ріденькими баками, дуже короткозорий і на диво метушливий. Невже оце і є "вчений єврей" при генерал-губернаторові? Якби частина бороди посередині підборіддя не була в нього виголена, можна було б заірисягтися, що то меламед, вчитель талмуда. Цей "вчений єврей" мав одну звичку — розмовляючи, він плювався. Крім того, він справляв враження дуже неухаженої людини. У Києві про нього розповідали, як згодом дізнався Шолом, різні кумедні історії та анекдоти. Так, скажімо, він ніколи не міг потрапити додому, поки не натикався на табличку з написом: "Герман Маркович Барац". Якось він, придивляючись до таблички, побачив під своїм ім'ям приймальні години — від третьої до п'ятої. Глянувши на годинник і переконавшись, що тепер лише друга година, Барац вирішив, що Бараца нема ще вдома. А раз Бараца нема вдома, то Барацові тут робити нічого. І він поки що пішов собі в парк погуляти. Одне слово, про Бараца кажуть у Києві, що Барац шукає Бараца й ніяк не може його знайти. Цього ранку Барац був особливо неухажений і в поганому гуморі. Він кудись поспішав, кидався, плювався й бризкав слиною. Прочитавши листа, "вчений єврей" схопився за голову, почав ходити по кімнаті, бризкати слиною й благати, щоб йому дали спокій, бо він нічого не знає, нічого не вміє і нічого не в силі зробити. Просто жаль було дивитися на цього "вченого єврея". Юнак почав виправдуватись, запевняв, що не має ніякого лихого наміру. Він тільки гадав, може, тее... протекція... Але Барац не дав йому говорити, сказав, що він сам усе добре знає. Його тільки обурював рабин, який щодня присилає до нього молодих людей. Що він, Барац, може для них зробити? Що він знає? Хто він такий? Що він таке? Адже він не Бродський!

Пригнічений, з розбитим серцем, вислизнув Шолом з кабінету "вченого єврея". Та коли він уже спустився був з сходів, його гукнули. То його кликав "учений єврей", який зміркував, що хоча він сам нічого не може зробити для юнака, але рекомендувати його своєму другові й колезі Куперникові він може. Куперник, як захоче, може багато що зробити, дуже багато! Це ж вам не абихто — це Куперник! Його протекція мури пробиває, він може залучити найвизначніших людей. І не довго думаючи, "вчений єврей" сів до стола й написав записку до свого найкращого друга й колеги, до славнозвісного адвоката Лева Абрамовича Куперника.

76

КУПЕРНИК

Шолом шукає славнозвісного адвоката на Хрощатину. — "Міняльна контора Куперника".—В Окружному суді.— Наш герой знаходить нарешті того, кого шукав, і протекція діє. — Невеличка помилка: не Куперник, а Мойше Епельбаум з Білої Церкви

Ім'я Куперника — прості євреї його звали Коперни-ков — було майже таке відоме, як ім'я Олександра фон Гумбольдта в Європі або Колумба в Америці. Кутаїський процес *, відомий кривавий наговір, в якому Куперник домігся виправдання обвинувачених, так прославив його, як через багато років прославив іншого адвоката, О. О. Грузенберга, процес Мендла Бепліса *. І як про Грузенберга, так і про Куперника в свій час розповідали чудеса, оповиваючи його ім'я легендами.

Маючи протекцію до такої людини, як Куперник, можна вже собі дозволити помріяти, пофантазувати. І поспішати було нічого, тим паче, що Шолом не знав Куперникової адреси. Повільно подався наш герой на Хрещатик, найкращу вулицю Києва, і там йому вже не важко було розпитатись, де живе Куперник. Зайшовши в якийсь двір навпроти готелю "Європа", він прочитав вивіску "Міняльна контора Куперника". Його, щоправда, трохи здивувало, чому адвокат Куперник держить міняльну контору, але незабаром усе з'ясувалося.

У Куперниковій конторі він застав молодого чоловіка в синіх окулярах і жінку в білому парyku.

— Кого вам треба?

— Куперника.

— Від кого?

— Від "ученого єврея" Германа Марковича Бараца, лист.

— Від Бараца лист? Давайте сюди!

Молодий чоловік у синіх окулярах узяв листа й подав жінці у білому парyku. Вона наділа окуляри, прочитала листа й жбурнула його.

— Це не до мене, це до мого сина,

— Де ж він?

— Хто?

— Ваш син.

— Де мій син? Що значить де? Ідіть в Окружний суд, там ви його знайдете.

Шукати адвоката в Окружному суді так само безглуздо, як шукати голку в копиці сіна. Окружний суд — це величезний старий будинок з залізними сходами й такою кількістю кімнат, зал і відділів, що стороння людина може там заблудитись і розгубитись. Уперше в своєму житті побачив наш герой стільки людей, і всі вони були в чорних фраках з великими портфелями. Це були самі тільки присяжні повірені. Спробуйте вгадати, хто з них тут Куперник. Зупинити кого-небудь і спитати — річ неможлива. Всі вони страшенно заклопотані, гасають із своїми портфелями сюди-туди, як божевільні. Одного такого чоловіка з великим жовтим портфелем, але не в чорному фраку, дуже симпатичного, Шолом все-таки наважився зупинити й спитати:

— Де тут Куперник?

— Навіщо вам Куперник? — спитав той замість відповіді.

— Я маю до нього листа від "ученого єврея" Германа Марковича Бараца.

— А, від Бараца? Посидіть трохи — я зараз прийду, — показав він Шоломові на довгу поліровану лаву, ковзнув і зник.

Шолом сів на лаву. Сидів півгодини, годину, півтори години — нема пі цього чоловіка, ні Куперника. Нарешті, він підвівся й зібрався був іти. Людей уже було мало, тільки коли-не-коли промайне чорний фрак. Раптом він знову побачив чоловіка з жовтим портфелем.

— А, ви ще тут? Яку, власне, справу ви маєте до Куперника?

Шолом знову розповів йому, в чому річ:

— Лист від Германа Марковича Бараца.

— А де цей лист?

Шолом показав йому листа. Той прочитав його.

— Що ж ви, власне, хотіли від Куперника?

— Я ще сам не знаю... Може, посаду дістану з його допомогою.

— Що ви вмієте робити?

— Можу гарно писати єврейською мовою, російською...

— Російською теж? Ходіте зі мною.

Хіба після цього могли в Шолома виникнути якісь сумніви в тому, що перед ним сам Куперник? Вийшовши з хлопцем з Окружного суду, він, тобто Куперник, узяв лихача — дрозду на гумових колесах, і гукнув: "Готель "Росія!" Лихач одним духом домчав їх до готелю. Увійшовши в сильно накурену кімнату, Куперник посадовив гостя за стіл, закупив цигарку, подав йому аркуш паперу та чорпильний прилад і запропонував хлопцеві написати кілька рядків. Шолом умочив перо в чорнило й, перш ніж узятись до діла, спитав Куперника, якою мовою писати — єврейською чи російською. "Звісно, російською". Шолом добре постарався. Наука вчителя Мониша стала йому в пригоді, і після першого-таки рядка Куперник, зупинивши хлопця, сказав, що таке письмо його цілком влаштовує, й запропонував йому цигарку. Але Шолом відмовився:

— Пробачте, пане Купернику, я не курю.

— Пробачте, молодий чоловіче, я не Куперник, мене звать Епельбаум.

— Епельбаум?

— Еге, Епельбаум. Мойше Епельбаум з Білої Церкви. Присяжний повірений...

Так, видно, вже судилося Шоломові. Хто міг наперед знати, що київський Куперник перетвориться раптом на

Мойше Епельбаума з Білої Церкви? Цей Мойше Епельбаум виявив себе справжнім джентльменом. Він довго не торгувався з приводу платні, погодився на всі умови. Він обіцяв також хлопцеві, що підучить його адвокатури й дасть рекомендації не тільки до Куперника, а й до значніших осіб, бо він знається з усіма найвидатнішими особами в Києві, в Москві та в Петербурзі, він близько знайомий з усіма міністрами. Якщо Шолом не заперечує, вони ще сьогодні можуть поїхати в Білу Церкву. Він, Епельбаум, має тільки завітати на хвилинку до генерал-губернатора. А коли йдеш до генерал-губернатора, то не можна обминути й губернатора, бо ці собаки страшенно заздять один одному. Слід було б, власне, побачитись і з київським поліцмейстером, але поліцмейстер не хворий сам прийти до нього.

І присяжний повірений Епельбаум вилетів з кімнати, залишивши незнайомого

юнака напризволяще. Юному мандрівникові ця пригода сподобалася, і від особи Епельбаума він був у захваті. Шолом не встиг обміркувати як слід ситуацію, коли Епельбаум, навантажений численними пакунками, з шиком підкотив лихачем. У цих пакунках було все, що хочеш: оселедці, риба, балик, ікра, фрукти, цигарки.

— Гадаєте, я це купив? Усе це — подарунки від ге-нерал-губернаторки, від губернаторки й від поліцмейстерової жінки.

— Хіба ви були й у поліцмейстера? Ви ж казали, що...

— Боронь боже! Не від його дружини, а від його полюбовниці... Я її адвокат, проваджу її процес на півмі-льйона. Вона мільйонерка, але дуже скупа, ладна повіситись за копійку. Проте заради мене вона нічого не пошкодує. Заради мене вони всі ладні душу віддати! Отже, їдемо в Білу Церкву?

— їдемо в Білу Церкву.

ПОСАДА "СЕКРЕТАРЯ"

Наш герой їде з своїм новим патроном у Білу Церкву. — Його приймають, як дорогого гостя. — Сімейна ідилія. — "Реб Лейві". — Хазяїн знайомить свого сенретаря з адвокатською професією. — Нашого героя принро ошунано. — Промовистий лист батьнові й нові надії

По дорозі в Білу Церкву "присяжний повірений" повів себе по-панському, як багатий поміщик: не поскупився на квитки першого класу, на фастівському вокзалі витратив чимало грошей в буфеті, а чоловіка, що їм прислужував, теж не скривдив. Своім знайомим він рекомендував нашого юного героя як "секретаря". А що він дома наплів про свого "секретаря", знає хіба тільки господь бог. Але слід гадати, що "присяжний повірений" обмалював свого "секретаря" найяскравішими фарбами, бо його прийняли так палко, так пишно, неначе то був довгожданий гість або багатий родич з Америки, від якого сподіваються одержати спадщину. Дружина Мойше Епельбаума — жінка праведна й чудова господарка — убралася по-святковому й причесала дітей. А вечерю вона зготувала розкішну, від такої вечері не відмовився б навіть сам цар. Старший син Епельбаума, Лейві, страшений розумник — у сім'ї його прозвали "реб Лейві" — не міг стримати свого захвату й буркнув, встаючи з-поза столу й погладжуючи черевце, що не завадило б кожного дня мати таких гостей і такі розкішні вечері. Мойше Епельбаум затопив синові у вухо й пробурмотів, що не завадило б йому, "реб Лейві", бути трохи розумнішим і не ляпати казна-що. А "секретареві" він сказав:

— Як вам подобається мій синок, "реб Лейві"? Справжнє золотко, нічого сказати! Нівроку, великий знавець! Головою ручуся, що він не навчиться навіть проказувати по мені кадиш!

Цей дотеп усіх розсмішив, і самого "реб Лейві" теж. Проте мати вирішила заступитись за сина. Все-таки мати! Але це призвело майже до конфлікту. Мадам Епельбаум була певна — і вона це досить одверто висловила, — що коли її синок доживе до батькового віку, то він буде такий розумний, як і його батько.

— А може, ще й розумніший, ніж батько, — підхопив "реб Лейві".

Батько розлютився. Щастя, що синок вчасно ушився, а то вийшло б на зле. Мойше

Епельбаум признався, що хоча він проти тілесних кар і шмагання, на його думку, варварський звичай, який суперечить принципам цивілізації, проте він вважає, що такому розбещеному хлопцеві, як його "реб Лейві", не зашкодить хоч раз на тиждень покуштувати різок. Це, заявив Епельбаум, принцип. І з усього видно, що цей принцип був "реб Лейві" добре відомий, бо він додержувався зовсім іншого принципу: коли йому загрожувала прочуханка, він умить зникав — шукай вітра в полі!

Але цього разу конфлікт із зникненням "реб Лейві" не вщух. Він перенісся, літературно висловлюючись, в іншу сферу. Війна, яка лише хвилину тому точилася між батьком і сином, тепер розгорілася між чоловіком та жінкою. Епельбаум напався на жінку, докоряючи їй, що винна в усьому вона, його люба, дорога дружина, дай їй боже здоров'я, бо вона завжди заступається за свого чудового сінка. А мадам Епельбаум не залишилася в боргу й нагадала кожному, дорогому чоловікові, дай йому боже здоров'я, що коли йому було стільки років, скільки тепер синові, то він був ще більший босяк за сінка, і якщо він, її дорогий Мойше Епельбаум, має добру пам'ять, то, певно, не забув, що колись, не про нас будь сказано, його звали не Мойше Епельбаум, а Мойше-лемішка...

Не можна сказати, що гостеві було приємно несподівано опинитися свідком сімейної сцени й спостерігати, як любе й дороге подружжя перетирає одне одного на зубах у присутності сторонньої людини. Та гостеві впало в око ось що: обидві воюючі сторони, і чоловік, і жінка, зовсім не гарячилися при цьому. Навпаки, можна було подумати, ніби вони щойно побралися, відбувають весільну подорож і знічев'я обмінюються компліментами. Різні люди є на білому світі й різні ідилії!

Після розкішної вечері "присяжний повірений" Епельбаум посадовив свого гостя й "секретаря" за письмовий стіл, дав йому переписати якийсь папір, а сам приліг здрімати. Перепочивши, він закупив цигарку й завів мову із своїм "секретарем". Ця розмова була така цікава, що, далєбі, грішно було б не зафіксувати її. Тепер, після стільких років, дослівно переказати її неможливо, але зміст, сенс цієї розмови був приблизно такий:

— Послухайте мене, молодий чоловіче, річ ось у чому. Ви, я бачу, хлопець не дурний, гарно пишете і по-російському розмовляєте теж непогано. Усе це свідчить, що ваша мрія здійсненна, тобто ви природжений адвокат. Вам досить тільки побажати, і ви будете адвокатом. Знання — річ другорядна. Головне, хай вас не бентежить, що інші мають кращі знання, ніж ви. Своім язичком ви повинні розбити кожного, хоч би які знання він мав. Ні в якому разі не давайте і знаки, що ви чимось поступаєте перед людиною значнішою за вас, — ви самі найзначніша людина. Ви повинні без упину сипати словами. Язик повинен працювати більш, ніж голова. Вам слід засипати свого супротивника такою зливою слів, щоб той аж очманів і втратив будь-яку здатність міркувати і що-небудь тямити. Тоді ви зможете закинути його тисячами гранат із "Зведення законів" і "Касаційного департаменту", яких там і сліду нема. Це щодо суддів. А про клієнтів і балакати нічого. Клієнти — це барани, які дозволяють себе стригти, корови, які дозволяють себе доїти, віслюки, які люблять, щоб на них їздили

верхи. З ними тим паче не слід панькатись. Вони й самі не поважають лемішки, що проповідують мораль. Нахабу вони поважають значно більше, ніж професора, набитого законами, як мішок половою. На вулицю без великого портфеля не з'являйтесь — що ви там тримаєте, не має значення, хай то будуть навіть старі газети чи брудні комірці та манжети. А вдома можете цілий день бавитися кицькою. Але тільки-но почуєте дзвоник, ви повинні заглибитись у товсту книжку й потирати собі при цьому лоба. Клієнта з рук не випускайте, поки не внесете його до кінця, і не повинно бути в світі нічого такого, про що ви б сказали: "Я не знаю", бо ви знаєте геть усе.

Після такої чудової лекції автор цього життєпису міг би, здається, здогадатись, що за птах оцей "присяжний повірений" Мойше Епельбаум. Але в цього Епель-баума було таке розумне, симпатичне обличчя, він так чарував вас своїми очима й приваблював своєю красномовністю, що ви мимоволі піддавалися його впливові. Того-таки вечора Епельбаум, добре передрімавши, узяв ціпочок і портфель, збираючись кудись іти. І тут знову спалахнув конфлікт між любим, дорогим подружжям. Дружина спитала чоловіка, куди він іде. Чоловік відповів, що йде в клуб на півгодини — він має там зустрітись з одною людиною. Жінка відповіла, що вона вже знає, які це півгодини, дай боже, щоб він повернувся хоча б завтра до обіду. І людина, з якою він має зустрінутись, теж їй добре відома. Це не людина, казала вона, а чоловічки, самі лише королі, дами, валети...

— А про тузи ти, певно, забула, моя дорога, про тузи!.. Що то за гра без тузів?..

Жінка нічого не відповіла. Вона лише так глянула на нього, що інший би на його місці пішов крізь землю. Але Епельбаум і вухом не повів. Він підійшов до "секретаря", який писав у цю хвилину, нахилився до нього й тихо спитав, скільки в нього грошей.

"Секретар" схопився за кишеню й показав, скільки в нього грошей. Епельбаум замислився на якусь хвилину, потім простяг руку.

— Може, ви їх мені позичите на якусь часинку. Я ще сьогодні поверну вам, коли прийду з клубу.

— О, будь ласка! — відповів "секретар" і віддав йому всі гроші.

Коли Мойше Епельбаум пішов, мадам Епельбаум почала розпитувати "секретаря", як він попав до її чоловіка в секретарі і яке відношення він має до Бродського.

— До якого Бродського?

— До київського мільйонера Бродського.

— При чому тут Бродський?

— Хіба Бродський не ваш дядько?

— Чому ви вирішили, що Бродський мій дядько?

— А ким він вам доводиться?

— Хто?

— Та Бродський.

•— А ким, на вашу думку, він повинен мені доводитись?

Коротка пауза. Обое дивляться одне на одного вкрай здивовані, думаючи кожен своє. За якусь хвилину мадам Епельбаум знову звернулася до "секретаря":

— Он як! Ви, значить, і не служили у Бродського?

— Чому вам здалося, ніби я служив у Бродського?

— І ви з ним навіть не знайомі?

— З ким?

— Тьху! Розмовляємо, розмовляємо й ніяк не можемо порозумітись. Скажіть хоча б, хто ви такий і як ви сюди потрапили...

Другого дня нашого наївного героя чекав новий сюрприз: його патрон Мойше Епельбаум ще не повернувся з клубу. "Реб Лейві" дали доручення — піти в клуб і покликати батька обідати. "Реб Лейві" не мав ніякої охоти дістати натщесерце даремні ляпаси, і мати змушена була видати йому ці ляпаси авансом. Нарешті "реб Лейві" приніс звістку, що його батько вранці поїхав з клубу просто на вокзал, а звідти в Київ.

На нашого героя ця звістка впала, наче грім з ясного неба: він і гроші втратив, і в дурні пошився. Лише тоді він почав розпитуватися про свого патрона й дізнався, що Епельбаум ніколи не був присяжним повіреним, він тільки заступник у справах, один з тих, кого називають "підпільним адвокатом", і його ім'я згадують у Білій Церкві завжди з усмішечкою... Становище нашого героя ставало досить сумним. Ішлося до того, що він знову зазнає мук голоду. Шолом, пригнічений, сів до столу й написав батькові в Переяслав великого й досить промовистого листа. Промовистість, можна сказати, врятувала його: з допомогою промовистості можна багато написати й мало сказати. Лише наприкінці листа він закинув кілька слів, що охоче б з'їздив додому, якби мав трохи грошей на дорогу. Незабаром він одержав від батька грошовий пакет, в якому було кілька карбованців і лист з пропозицією негайно приїхати, бо в одному місті недалеко від Переяслава відкрилася вакансія казенного рабина і Шолом має всі шанси посісти цю посаду. А закінчував він свого листа теж досить красномовно: "Мерщій, мерщій! Лети, мов та стріла з лука! Лети на крилах! Швидше! Не озирайся! Приїжджай, і хай тобі щастить!..."

ВИБОРИ

Ям обирають назенного рабина. — По* передній лубенський рабин — старий знайомий. — Реб Нахмен Каган протегує молодому кандидатові. — Наш герой виступає з промовою й справляє велике враження. — 99ВітайтЄ| обраний одноголосно". — Для парафіян це теж чудо. — Приїзд у Переяслав, затьмарена радість. — Шолом дає собі слово честі не бути таким, як усі

Лубни — це назва міста, яке забажало казенного рабина. Слово "забало" вжито, власне, тільки ради красного слівця. Місто так бажає казенного рабина, як, скажімо, бажають могильника. Адже інститут казенних рабинів зовсім зайвий, його накинув російським євреям царський уряд, і вони змушені миритися з ним, як з чимось путящим. Найцікавіше є те, що не начальство безпосередньо призначає казенного рабина, щоб той опікував над євреями, а самі євреї повинні його обирати, їхній кагал. Але ці вибори примусові, диктуються згори. Тобто начальство наказує кагалові зібратися в такий-то день там-то й там-то і обрати собі казенного рабина. Тоді з'являються кандидати. Кожен кандидат має своїх прибічників, і кожна сторона вживає свою зброю й свої засоби впливу на виборців. Хто має добру протекцію, хто діє з

допомогою грошей, а хто з допомогою чарчини. Ніхто не дрімає. Місто кипить, вирує. Люди гарячаться. Одне слово, на єврейській вулиці свято — обирають казенного рабина. Голосують, опускають кулі, життя буває! Іноді це триває тижні, а іноді — місяці. Для нагляду за виборами, щоб, крий боже, не було зловживань під час підрахування голосів, начальство присилає чиновника. І лише після виборів починається справжня колотнеча. Оскільки вибори має затвердити губернатор, то в губернське правління летять доноси, скарги від необраних кандидатів. І якщо вибори скасовано, то вся історія починається наново. Нові кандидати, нові сторони, нові вибори, нові доноси й нові касації.

Серед осіб, які виставили свої кандидатури до виборів казенного рабина в Лубнах, був також попередній рабин, син меламеда Мойше-Довида, Шимен Рудерман, той самий, що збирався, коли пам'ятаєте, вихреститись у Переяславі, але євреї його визволили з монастиря й послали в Житомирську школу казенних рабинів. Цей рабин, мабуть, не дуже припав до вподоби лубенським парафіянам. Люди чекали виборів, як приходу месії. Лубенські євреї не хотіли знати ніякої політики й ніяких хитрощів. Коли їм хтось подобався, вони йому одверто казали: "Ти нам подобаєшся". А коли не подобався, вони казали: "Іди собі з богом, ти нам не подобаєшся". Рабинові Рудерману вони вже давно сказали, і досить одверто, що він може шукати собі іншого місця. Щоб він не подумав, ніби з ним тут жартують, вони його місце в синагозі віддали іншому, і коли в суботу рабин прийшов у синагогу, він не мав де сісти й мусив усю відправу вистояти на ногах. Зате другої суботи він прийшов з поліцією й силою захопив своє почесне місце біля східної стіни. Можна собі уявити, який ефект, яке враження це справило. Подія ця набула великого розголосу. Бо крім того, що всю історію було описано в газеті "Гамейліц", редактор Цедербаум додав ще від себе петитом "Примітку редактора", яка зайняла втричі більше місця, ніж сама кореспонденція. Там він віддав належне і рабинові, і всьому кагалові, дорікаючи їм за блюзнірство, за те, що вони пустили в божу обитель поліцію. Закінчив він свою примітку повчанням, що так поводитись не можна, підтвердивши своє повчання кількома притчами та цитатою з "Сказання про Есфір": "Досить нам терпіти ганьбу й наругу". Цедербаум, хай йому земля пухом, був майстер своєї справи.

Проте Рудерман не зняв своєї кандидатури на посаду лубенського казенного рабина. Інші кандидати теж діяли разом із своїми прихильниками, кожна сторона на свій лад. І боротьба розгорілася. Майже наприкінці кампанії, за кілька днів перед виборами, наче з неба, впав герой цього життєпису з листом дядька Пині до його свата, одного з найшановніших людей міста Лубни, до реб Нахме-на Кагана. То був родовитий старик, багатій. Він, звісно, займав у синагозі найпочесніше місце. Кантор не смів правити далі відправу, поки реб Нахмен не закінчить попередньої молитви, хоч би це тривало навіть цілу вічність. А коли реб Нахменові доводилось запізнитись у синагогу (це траплялося мало не щосуботи), він посилав кого-небудь попередити, щоб на нього не чекали. Але парафіяни

які, звісно, знали звичай, розуміли, що він цим натякає, щоб на нього чекали. Одне

слово, реб Нахмен був свого роду світилом, про нього можна було сказати: "Ученість і велич поєднані тут".

Молодий кандидат застав його за читанням мішнаїс. Прочитавши листа дядька Пині, старий Каган поправив окуляри й оглянув хлопця з ніг до голови. Скидалося на те, що молодий чоловік у своєму коротенькому піджачку справив на старого не дуже гарне враження. Але авторитет дядька Пині взяв, мабуть, гору, і хазяїн запропонував гостеві сісти. Розбалакавшись з ним і впевнившись, що хлопець непогано розуміється на священних текстах, знає талмуд і в розмові може докинути староеврейське слівце, старий почав усміхатися й звелів подати яку-не-будь закуску. Внесли тацю, на таці стояло блюдечко, а на блюдечку лежав один-однісінький, мов сиротина, солодкий пірник, і в пірнику стирчала родзиночка.

— Відправте благословення й закусіть! — сказав старий і заходився розпитувати молодого кандидата про місто Переяслав, де він був років понад шістдесят тому.— Тоді це було благочестиве місто. Як там з благочестям тепер?

— Дуже добре,— відповів гість і відмовився від закуски, бо він не так побоюався благословення, яке доведеться проказати до їжі, як того, що йому запропонують проказати після їжі заключне благословення, яке він ніколи не міг завчити напам'ять.

На прощання старий Каган благословив його й побажав щастя. А йому, з божої допомоги, напевно пощастить, запевняв старий молодого кандидата, бо він койген і його побажання завжди здійснюються.

Того-таки дня в місті поширилася чутка, що на посаду казенного рабина з'явився новий кандидат, ще дуже молодий, але цілком достойний. По-перше, він з шанованої сім'ї, родич реб Нахмена Кагана, крім того, він знавець біблії, чудово пише та обізнаний на талмуді з усіма коментарями. А що людська фантазія розігралася, то дехто вже додав, що він має також право виконувати обов'язки духовного рабина, давати поради з релігійних питань і перевершить не тільки місцевого духовного рабина, а ще трьох таких, як він. Одне слово, рідкісний птах! Коли молодий кандидат з'являвся на вулиці, між рядами крамниць, на нього показували пальцями, і він чув, як люди казали за його спиною:

— Оце він!

— Хто?

— Новий рабин.

— Такий цуцик?

— Молоко на губах не висохло.

— Яке в нього довге волосся!

— Волосся довге, розум короткий...

Проте він здогадався зробити щось з півдюжини візитів до місцевих верховодів, до верхів міста — до Бахмут-ських, Каневських, Рогачевських та інших представників місцевої буржуазії. Мало того, він ще в суботу, напередодні виборів, пішов у синагогу. Молодого кандидата посадовили на чільне місце, щоб як слід надивитися на нього, і йому довелося витримати кілька сот ручкань. Нарешті його викликали до читання

тори.

То був щось ніби іспит, і наш герой прочитав свій уривок з тори блискуче. Але це ще нічого в порівнянні з тим, що діялось під час виборів. А сталося ось що. У залі управи було повно людей, і вже зібралися були розпочати вибори, коли раптом наймолодший кандидат виступив з промовою, і до того ще по-російському, пересипаючи її ні до ладу ні до прикладу цитатами з біблії, притчами та казуїстичними коментарями. Проте ця промова справила таке враження, що молодого кандидата обрали казенним рабином одноголосно,— він не дістав жодної чорної кулі. Додому одразу полетіла депеша: "Вітайте, обрали одноголосно". А молодий рабин пішов до реб Нахмена, щоб подякувати йому. Старого дуже розчулило те, що його протеже пройшов з таким успіхом. Він попросив молодого рабина, щоб той переказав йому промову, яку він виголосив перед виборцями. Рабин відповів, що він би охоче переказав її, але слухати нічого.

— Чому ж кажуть, що люди аж пальчики облизували?

— Якщо дозволите, я вам розповім одну історію.

— Будь ласка, аби це було до діла.

Реб Нахмен надів окуляри і приготувався слухати, а молодий рабин почав:

— Історія, яку я збираюсь вам розповісти, трапилась з одним священиком. Молодий новоспечений священик прийшов до митрополита, щоб той його благословив і порадив йому, яку проповідь виголосити перед парафіянами в свято. Митрополит благословив його й порадив розповісти парафіянам про чудеса з святими угодниками, як-от:

чудо з сорока угодниками, які блукали по лісу три дні й три ночі й мало не вмерли з голоду. Але господь бог явив чудо — вони знайшли хлібину. Всі сорок святих сіли їсти цей хліб. їли-їли, їли-їли, і ще залишилося на завтра. Коли настало свято, молодий священик розповів у церкві парафіянам історію про це чудо, але трохи переінакшив її: "Один святий угодник блукав по лісу три дні й три ночі, мало не вмер з голоду. Але господь бог явив чудо — святий знайшов сорок хлібів. Він сів їсти. їв-їв, їв-їв, і ще залишилося на завтра". Згодом, коли митрополит дорікнув йому, як він міг допуститися такої помилки, молодий священик відповів: "Для отих парафіян це теж чудо".

Старий Каган аж заходився сміхом. Він був задоволений новим казенним рабином, радів ним, як рідним сином. Та недовго тривав тріумф молодого рабина. Його радість, як побачимо далі, швидко потьмарилась. А поки що поїдемо з молодим рабином в його рідне місто Переяслав.

Наш герой уявляв собі, що весь Переяслав ходором ходитиме в зв'язку з його обранням. Подумати тільки, такий молодий і такий успіх! Та нічого подібного не сталося. Раділа тільки сім'я, і то не дуже. Радіти можна буде лише тоді, коли губернатор затвердить ці вибори. А поки що все це висить у повітрі. Треба ще з'їздити в губернський центр, у Полтаву, клопотатися, підмазувати. Навіть тільки цього було предосить, щоб охолодити захват нашого героя. Але на додачу до цього він ще зустрівся з Хайте Рудерманом, молодшим братом лубенського рабина. Хайте йшов йому назустріч з незалежним виглядом, заклавши руки за спину, у жовтій куртці наопашки.

Не знаючи за собою ніякої вини, наш герой подав йому руку, але той навіть пальцем не ворухнувшись, відійшов набік і попростував далі, наче незнайомий. "Брат за брата",— подумав ображений Шолом і, з'ясувавши собі таким чином поводження свого друга образника, кинувся до другого товариша, до Авремла Золотушкіна, щоб вилити перед ним свою душу. Та виявилось, що хоча Золотушкін з Хайте Рудерманом на ножах, він, проте, став на Хайтен бік і одверто сказав нашому героєві, що порядна людина не повинна йому подавати руку з двох причин: по-перше, тому, що він казенний рабин, а казенний рабин — лицемір, святенник, блюдолиз у багатіїв і чиновник царського уряду, а по-друге, чесна людина не

відбиває у людини її заробітку, не вириває, як собака, у другого кістку з рота...

Коротко й виразно. Наш герой почував, що в цих словах була певна правда. І він згадав, як у день виборів зустрів лубенського экс-рабина Шимена Рудермана, як той, побачивши його, зблід, які в нього стали злякані очі, неначе вони питали: "Що я тобі зробив?" Такий жалюгідний вигляд має собака, якого інші собаки покусали й прогнали під чотири вітри. У Шолома тоді защеміло серце, і він уже ладен був кинутись бідолашному Шимену Рудерману на шию, попросити пробачення й відступити йому місто Лубни з його чудовими обивателями та посадою казенного рабина. Це було б по-людськи, навіть більш, ніж по-людськи. Але порив цей тривав хіба що одну хвилину. Враз виступив егоїст, власне "я", і це "я" взяло гору.

Можна собі уявити, з яким настроєм наш герой пішов від свого товариша Золотушкіна. Що може бути гірше, ніж свідомість того, що правий хтось інший, а не ти? У Чехова є з приводу цього слушний вислів: "Він почував себе так, ніби мила наївся". Лише одного Шолом не міг зрозуміти: чому казенний рабин мусить бути лицеміром, блюдолизом у багатіїв і чиновником царського уряду? І він дав собі слово честі, що не буде такий! Він буде не такий рабин, як інші... Людина — це те, чим вона хоче бути...

1913—1916

ДО МОЄЇ АВТОБІОГРАФІЇ

(Написано в 1903 році до мого найближчого друга І. Х. Равницького)

Любий товаришу, дорогий друже Равницький!

Ви просите, щоб я Вам дав хоча б деякі відомості з моєї біографії? А чи не зайва вона, ця моя біографія? Може, ще ранувато? Це по-перше. По-друге, я маю охоту сам написати історію мого життя, ба навіть цілу книжку!. По-третє, я тепер дуже зайнятий, літературою-таки. Відколи я став письменником, я ще не працював так продуктивно і не був такий плідний, як тепер. Чи добре, чи погано, але пишеться багато. А Ви ж знаєте, що я можу писати навіть на вістрі голки або на лезі меча!.. Біда тільки в тому, що зараз часи лихі, над нашим народом нависли хмари, і тому не хочеться сміятись, а коли навіть смієшся, то сміх твій сповнений гіркоти. А крім того, листування з нашими великими людьми, євреями та неєвреями, забирає в мене багато часу. Все ж я урвав для Вас цілу годину (лиходій!), і нате, візьміть ще трохи відомостей, може, вони Вам придадуться в Вашій роботі. І хай Вам бог помагає!

Ваш відданий друг Шолом-Алейхем

...У маленькому, як горошина завбільшки, містечку Воронків, недалеко від Переяслава (де я народився 1859 року), перебув я свої найкращі золоті роки, прекрасні, дурні дитячі роки. У цьому маленькому Воронкові мого батька вважали значною особою, заможною люди-

1 Згодом я таку книжку почав писати в Італії під назвою "Шолом-Алейхемова біографія, написана ним самим" (Шолом-Алейхемова примітка, 1913).

ною. Він був староста всіх місцевих товариств — реб Нохем Вевиків! А ми, діти, реб Нохема Вевикова, теж були там не з абияких! Щотижня збиралося мало не все містечко на проводи суботи у нас; у свята городяни приходили трапезувати до нас; чарочку вина охоче випивали у нас; про цадика-чудотворця вели мову в нас, про політику — у нас. все — у нас. Дітей в нашому домі держали в страху божому, навертали на праведну путь. Нас віддали до найкращого меламеда реб Зореха. І ми були по-справжньому побожні.

Я ще й тепер пам'ятаю, які солодкі сльози ми проливали, слухаючи напучення нашого вчителя реб Зореха. Щодня він вчитував нам нотації, а ми потім, під час молитви, билися в груди й каялись, бо благочестя уживалося в нас з превеликими гріхами: ми були брехуни, ласуни, не слухали батька, проминали молитви, крали гроші з карнавок для пожертв (див. "Ножик"). А різні заборонені пристрасті, гріховні думки! Один наш товариш, Еля, Кейлин син, старший за нас, жених уже, розповідав нам бридкі історії, вводив нас у спокусу, розбещував, передчасно перетворював на дорослих. Потім вчитель вчитував нам, соромив нас, а ми заливалися слізьми, ревно молилися, не проминаючи ані слова, били себе в груди й плакали, плакали та каялись у своїх гріхах.

Я ще з дитинства визначався багатою, палкою фантазією. Будинки здавалися мені містами, подвір'я — країнами, дерева — людьми, дівчата — принцесами, багаті молоді люди — принцями, трава — військом, реп'ях і кропива — філістимлянами, едомітянами та моавітянами *, і я йшов воювати їх ("Зелень на свято"). Схоплювати живі, характерні риси кожного явища, кожної людини було мало не моєю манією. Я мимоволі імітував геть усіх, починаючи з учителя реб Зореха та його жінки, з товаришів та їхніх батьків і кінчаючи п'яничкою Борухом-Бером та кривоногим сторожем Ониськом. За це перекиривляння мене немилосердно лупцювали. У хедері я зажив собі слави блазня й коміка. Усі, крім мене, сміялися, аж заходились сміхом. Вдома мати помітила мої кунштюки й заповзялася викоренити їх.

В умінні імітувати, "грати", "гримуватись" переді мною не поступався ще один хлопчик, який вмів також співати чудесних пісень. То був рабинів син Меєр, або Меєрл Медведев, згодом відомий співак Медведев. Мистецтво "гри" відкрилося йому ще тоді, коли він бігав босоніж і за шеляг чи пів-яблука виспівував найкращу пісню !. Удвох з Меєром ми грали "Розбійника" — сценку, яку ми самі створили. Медведев грав розбійника, я — бідного єврея, а інші товариші були за дерева в лісі, за статистів. Я, бідак, стояв перед ним, перед розбійником, навколішки й благав його: "Чого ти хочеш од мене? Я — бідний, нещасний єврей! Змилуйся над моєю жінкою й дітьми!" А він,

розбійник, з кухонним ножом у руці співав цікаву пісеньку про те, що він мусить, будь-що мусить вирізати всіх євреїв.

Хоч які ми були зіпсовані й погано виховані, почуття жалю до всього живого було в мене таке сильне, що вигляд заїждженого коня завдавав мені душевного болю (див. "Мафусаїл"), собака з перебитою ногою викликав у мене сльози (див. "Рябчик") і навіть кицька, нечиста тварина, була мені дорога й люба. А про бідних хворих дітей і казати нічого (див. "Нещасна").

Потяг до писання виник у мене, хоч як це дивно, з гарного почерка, якого я перейняв од мого вчителя реб Зореха. За гарне письмо батько давав мені один шеляг (перший "гонорар"). Я зшив собі товстий зошит і написав ("створив") цілий трактат з біблії та дикдука. Батько був у захваті від мого "твору" й довго-довго носив його в кишені, показуючи кожному стрічному, як чудово пише його син (мені було тоді років десять), як добре він знає біблію й дикдук. З цього приводу наш сусіда реб Айзик, ревний хасид з цапиною борідкою, який молився пискливим, мов у киценяти, голоском, сказав: "Дікдек-шминдек-биндек-казна-що! Головне в мене письмо, рука! Золота рука!" (Перша "критика").

Мене завжди поривало туди, у світ мрій, фантазій, у світ пісень (див. "Йоселе-соловей"), у світ музики (див. "Стемпеню"). Дійшовши бармицве, я прилюбився до скрипки, а батько, дізнавшись про це, дав мені доброго прочухана.

Збіднівши, ми переїхали з Воронкова назад у Пере-

Мені затямилась така пісенька з мелодією:

Вийду на Віденську вулицю, Чую стогін, чую зойк: Ой-ой! Ой-ой! Ой горе гірке!..

яслав. Там дітям уперше пошили модні сурдутики, з розрізом ззаду. Коли померла мати (від холери), батько віддав нас у повітове училище, де я визначився серед інших дітей своїми успіхами й старанністю. У п'ятнадцять років я вперше прочитав книжку російською мовою. То був "Робінзон Крузо". Одразу після цього я написав власного "Робінзона" під назвою "Єврейський Робінзон Крузо". Свій твір я показав батькові, а батько показав його пожилцям (ми мали тоді заїзд), і всі були в захваті.

Відтоді батько почав оберігати мене, наче скарб якийсь. Він визволив мене від мачушиної опіки, не дозволяв їй бити мене, не давав мені няньчити маленьких дітей, сікти родзинки (у нас була також винарня "Южний берег") і заборонив мені чистити пожилцям взуття, ставити самовар, бути в них на побігеньках і виконувати всілякі інші роботи, які мені досі доручали.

У віці від сімнадцяти до двадцяти одного року, поки я не почав студіювати, готуючись стати казенним рабином, я дуже багато читав, а ще більше писав, і писав я, наслідуючи все, що читав: вірші, поеми, романи, драми без кінця-краю й просто безліч всякої всячини. Свої "твори" я посилав у всі єврейські та російські редакції (я писав староеврейською й російською мовами), і редакції мали, хвалити бога, чим палити груби. Тільки "Гамейліц" надрукував мої дві-три "статті" з редакційною приміткою дрібним шрифтом: "Мова у вас гарна. Надсилайте нам ваші твори — ми їх охоче пустимо в діло". І я заходився писати статті пудами, цілими вагонами, але їх у діло не

пускали, не знаю чому.

Саме тоді (1883) почала виходити єврейська газета, перша газета сучасною єврейською мовою ("Фолксблат" — Олександра Цедербаума). Оскільки російські видавництва відмовлялися видавати мої романи й драми, а староеврейські статті теж чомусь не пускали в діло, то я спробував забави ради написати дещо розмовною єврейською мовою, мовою Менделе Мойхер-Сфорима *, чий твір саме тоді потрапив до моїх рук,— і, уявіть собі, редакція "Фолксблат" ухопилася за мій твір, і сам редактор Цедербаум власною рукою написав мені листа, в якому просив (розумієте? — просив!), щоб я писав далі. Відтоді я почав публікувати в "Фолксблат" фейлетони, і що більше я писав, то частіше мене просили присилати ще. До того ж співробітником "Фолксблат" став тоді Мордхе Спектор *, який весь час підохочував мене писати й робить це ще й до сьогодні. Але мої писання були тоді тільки забавкою, аж поки не сталася історія з "Ножиком", яка цілком змінила характер моєї творчості та й усе моє життя.

У ту пору мене цікавили комерція, гроші, біржа, цінні папери тощо — все такі речі, що не мають ніякого відношення до літератури. Я тоді, як то кажуть, вбився в пір'я, мав багато грошей і, можливо, пішов би зовсім іншим шляхом, який дехто вважає справжнім шляхом... Приїхавши якось у Київ у різних справах і добре втомившись за цілий день, я ліг спати, але мені не спалося. Тоді я встав, сів до письмового стола й написав, вірніше, вилив душу в оповіданні — спогаді дитинства, назвавши його "Ножик". Це оповідання я послав у редакцію і — забув про нього.

Якось читаючи журнал "Восход" *, я натрапив на літературний огляд Критикуса (Дубнова) *, який серед всілякого іншого мотлоху згадував і мого "Ножики". Кілька теплих слів Критикуса, присвячених мені, я прочитав із страшенним хвилюванням. Він хвалив мого "Ножики" й твердив, що автор цього оповідання виявляє певний талант і з часом дасть нашій бідній єврейській літературі гарні твори.

З слізьми вдячності й радості на очах я знову перечитав ці слова милого Критикуса й дав собі слово й далі писати в такому самому дусі. Відтоді й до сьогодні перед моїми очима завжди стоять ці теплі, щирі, дружні слова, і щоразу, коли я пишу нову річ, я себе питаю: "А що скаже на це Критикує?" Відтоді я втратив свої гроші, але в мене залишилася моя бадьорість, і я міцно тримаю перо в руці. Чи повинен я бути вдячним Критикусові, чи, боронь боже, навпаки,— це не я вирішую. Моя хвороба (письменництво) так далеко зайшла, що я вже належу не собі, не своїй сім'ї, а нашій літературі й тій великій сім'ї, яка зветься народ...